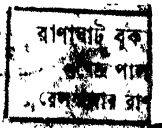

5
REFERENCE

32453

R REFERENCE ONLY

স্বর্গীয় অর্পিতা নাথ সেন
"সেন বাড়া" পাঠ্যলিপিকা
পোঃ বৈষ্ণপুর (বর্দ্ধমান)

DR REFERENCE ONLY

कुमारसम्भवम्

सप्तमसर्गात्तम् ।

महाकविकालिदासविरचितम् ।

महिनाथसूरिकृतव्याख्यानितम् ।

गवर्धनेश्वरसंस्कृतविद्यालयस्य-दर्शनव्याकरणाध्यापकपद-

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

विरचितव्याकरणसूत्रार्थयव्याख्यानितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

P.	32453	17
Ac.	32453	
C.	891	
De.		
S.		
l.		✓
l.		✓
b.		✓
Cl.		✓

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ.

২ নং রমানাথ মজুমদারের স্ট্রীট ।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়

৫৬ নং আমহাট স্ট্রীট। কলিকাতা ।

REFERENCE ONLY

श्रीगुरुदेवकी नववाणी
"मनवाड़ा" पाठिका-
पोः वैष्णवपुर (वर्तमान)
विज्ञापनम् ।

खलु सकलेषु सुखसाधनेषु काव्यमेव परमसुख-
दाहि, सुदुर्मुहुरनुशीलितमपि मनागपि विराग-
तां नैव भजते, बहुसेवनेऽपि न याति चापचीयतां
प्रास्त्रायमानं नवां नवां, कामपि चमत्कारलहरीं
सचेतसां प्रतिक्षणमातनीति समुद्रासयति च
हृदयसन्नपद्यं न चापेक्षते तदास्त्रादनसम्मादने
धासः ।

काव्यञ्च विलक्षणरचनोपलक्षितो विविधगुणगुम्फितो
सङ्कारमण्डितो रसभावादिप्रधानो वाक्यविशेषः ।

सुप्रणेतारश्च वाल्मीकिकालिदासादयः प्रथिताः ।

तस्मीक्यादयः इतिहस्तप्रधानं प्रसङ्गतो रसानुगुणं

रणादिकं, कालिदासादयश्च विविधरसानुगुणं प्रस-

तिहस्तोत्तरेण रघुवंशादिकं काव्यं रचयामासुः ।

अथ काव्यं अथदृश्यभेदात् द्विविधम् । तत्र रामा-

नुवंशादिकं अथ, नागानन्दाभिज्ञानशकुन्तलादिकं

प्रापरपर्यायं रूपकपदाभिधेयं दृश्यं काव्यम् ।

तः पूर्वं १८२७ सप्तविंशत्युत्तरोनविंशतितमवर्षे

वर्षे भालवदेये उज्जयिनीनामराजधान्यामसीमगुण-

विज्ञानादिस्वनामा नृपतिरासीत् । तस्य धन्वन्तरि-

प्रभृतयो नव कविवराः समासदो बभूवुः । तेषु कालिदास
एव प्रथितयथा महाकविरासीत् । तेन च रघुवंश-कुमार-
सम्भव-मेघदूताभिधं काव्यत्रयं, सृतिचन्द्रिकाभिध उत्कल-
देशप्रचक्षिती वेदोक्तकर्त्तृप्रतिपादकप्रबन्धः, ज्योतिर्विदा-
भरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमायि । अन-
न्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभिधानि
दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि, एतच्च तत्कृतज्योतिर्विदाभरण-
ग्रन्थे श्रेष्ठाध्याये स्पष्टमुपलभ्यते । यथा—

मत्तोऽधुना कतिरियं सति मालवेन्द्रे
श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत् । इति,

धन्वन्तरिः क्षपणकोऽभरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटख[क]र्परकालिदासाः ।

स्थातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ इति,

यद्ग्राजधान्यज्ययिनी महापुरी सदा महाकालमहेश-
योगिनी इति ।

शकुन्तादिपण्डितवराः कवयस्वनेके
ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः ।

श्रीविक्रमस्य बुधसंसदि प्राण्यबुधे-
स्तैरप्यहं नयसखः किल कालिदासः ॥

काव्यत्रयं सुमतिक्रद्गुवंशपूर्वं
जातं यतो ननु किञ्चुत्तिकर्त्तृवादः ।

ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं
श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥ इति,

वर्षे सिन्धुरदर्शनाच्चरत्तुषैर्वाते काली संज्ञिते

मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो प्रवृत्तियोपक्रमः ॥ इति ॥

अनेन १०६८ अष्टवष्युत्तरपिसहस्रसंख्यके कलेरब्दः
 दृश्ये याते तदप्यन्तरं सुख्यम् । इदानीं च कलेर्मताब्दाः
 ४८७० तेषु निर्दिष्ट १०६८ संख्यकोनितेषु १८०२ वर्षाः
 समाधान्ति । तेन इतः पूर्वं १८०२ वर्षगणात् पूर्वं
 कालिदासकवितो ज्योतिर्विदाभरणं ततः पूर्वं रघुवंशा-
 दिकमभूदिति प्रतिभाति । एतत् सन्दर्भेयं यपि दृश्यकाव्य-
 त्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रागुक्तानां
 ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालिदासकृतानां
 न तेषां तत्र समुल्लेखः किन्तु तत्तदप्येव तत्कृतत्वं
 सुख्यमेव । ऋतुसंहारनलोदययोर्द्यद् तत्कालिदास-
 कृतत्वं तदः ततः पराधीनतया न तत्रोल्लेखः ।

कालिदासश्च कतममन्वयं कतमञ्च जनपदमलक्षकार
 तत्राकलयामः । किन्तु तस्य चरितविषयेऽस्मद्देशे भूयिष्ठ-
 प्रचारमेवमिति ह्यमस्ति । तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय प्रदर्शयते ।
 काचित् विद्वत्तमा कन्या विवाहार्थं पित्राणीतान् बहून्
 तत्रभूतान् द्विजान् वादविचारैश्च परालिख्ये । एवम् आग-
 त्यागत्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयमाप्त्वा प्रतिनिह-
 तेषु वरिषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा यदा नैवागन्तु-
 मैच्छन् तदा तत्पित्रा विचाराभावेनैव आगतमाचार्य
 पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने निष्कल-
 प्रयत्नतया बहुधा खिन्ना आतेषां दूताः पुनर्वरानयनार्थं
 तत्पित्रा मोदिताः स्वावलम्बितभाषाच्छेदितया कालि-

दासमल्पबुद्धिमवेत्य तत्कन्यया बरत्वेनावधार्या निव्युः ।
 आनीताय च तस्मै अविचार्य तद्दीपगुणौ तत्त्विता तं
 कन्यां प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे संहसे दम्भत्योः पर-
 क्षराशापकाले कालिदासेनापभ्रंशशब्दमात्राभिज्ञेनाप-
 भ्रंशशब्दः प्रायोजितः । तत् श्रुत्वा च तद्गार्था तमत्यन्तं तिर-
 स्कृत्य गृह्यात् निष्काशयामास । एवं पत्न्या निष्काशितः
 कालिदासोऽतीव निर्वेदमापधारण्यं गत्वा सरस्वतीमा-
 दाध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्याः गृहं प्रति निवहते । कामत्य
 च रात्रौ गृहद्वारं कृत्वा विलोक्य तेन स्वपत्नीं प्रति “अना-
 दृतकपाटं द्वारं देहि” इति अभिहितम् । ‘तत् श्रुत्वा च
 स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवगत्य कालिदासपत्न्याऽनुयुक्तम्
 “अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः” इति इत्येवं पत्न्या कृते वाग्वि-
 शेषास्तित्वप्रश्ने तद्वाक्यं पदत्रयघटितमिति कृत्वा तद्व्य-
 मेकैकं पदमधिकृत्य तेन एकैकं काव्यं विरचितम् । तत्र
 तद्वाक्यस्यम् अस्तीति प्रथमं पदमधिकृत्य “अस्त्युत्तरस्याम्”
 इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यं,
 कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य “कश्चित् कान्ताविरह-
 गुरुणा” इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डं काव्यं वाग्विशेष
 इति तृतीयं पदं तदेकदेशं वागिति वाक्पदमधिकृत्य
 “वागर्थाविव-संपृक्तौ” इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघु-
 वंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम् । तद्वचनया च
 कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिसुपलभ्य
 क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आजनामेति ।

तत्कृतिषु च सप्तदशसर्गात्मककुमारसम्भवनामकमिदं

महाकाव्यम् अत्र च श्रीरस एवाही अस्ति रसा यथा-
 उश्वमङ्गानि । काव्येभ्यो नायकः तारकासुरः प्रति-
 नायकः । एतच्च काव्यं कविना शैवाभिधमहापुराणीतर-
 खणीयत्रयोदशावध्यादद्याध्यायपर्यन्त-प्रतिपाद्यतारका-
 सुरवधकथामाश्रित्य प्रणीतम्, किन्तु तत्र पार्वतीतपस्या-
 नन्तरं पार्वतीं प्रति प्रसङ्गेन महादेवेन स्वयंवरविधान-
 कसंख्यताया उपदेशः, इह तु सप्तमिमण्डलस्य तत्प्रार्थनार्थं
 हिमवत्सं प्रति प्रेषणमित्येव कविना ब्रह्मपुराणानुसारेण
 कल्पितमित्येव विशेषः । कविना च शैवपुराणवचनार्थमनु-
 हृतैव प्रायेण श्लोको निर्ममे तदज्ञापनाय शैवपुराणस्य
 कतिचिदध्याया अत्र समुद्दिश्यन्ते अत्र च यस्य श्लोकस्यार्थो
 यस्मिन् श्लोके कविनानुसृतः तदपि चिह्नद्वारा सूचितम् ।
 तद्दर्शने च कालिदासस्य न सर्वार्थोद्भावनं स्वबुद्धेति
 प्रतिभाति ।

शैवे त्रयोदशाध्याये किञ्चिदधिकृत्य ।

प्रकृतिरभवत्तस्या मेनायाः कन्यका शुभा ॥ १, २२ ॥
 दिशः प्रसेदुः पवनः सुखं वयो शङ्कुं निदध्नुर्गगनेषरास्तथा ।
 पपात मौञ्जौ जुहुमाञ्जलिस्तदा बभूव तज्जन्मदिनं सुखप्रदम् ॥ १, २३ ॥
 मेना तथा पूर्वनिशेषवक्त्रया स्फुरत्प्रभाभण्डजया रराज ह ।
 यथा विदूराचलभूमिरञ्जया चनोत्यया रत्नयन्त्रिका सुने ! ॥ १, २४ ॥
 तां पार्वतीत्याभिजनान्च नामतो जुहाव तद्वन्दुजनः स्वभावतः ।
 नात्मा निषिद्धा तपसे यदा ह वा वयाभुषास्त्रां भवभक्तिभावितो ॥ १, २६ ॥
 गङ्गा यथा ह्यचक्रगाः परस्वस्र वै रालौ स्वभासस्य वया भङ्गोपधीः ।
 शुक्लपदेशादुपदेशपरिष्कृतां तां पूर्वसंस्कारपुष्पा वयुर्मुदा ॥ १, २८ ॥
 तत्पादपादोज्जुभावा श्रिया सुने ! स्वचारविन्दस्वविन्दपनिन्दनम् ॥ १, २९ ॥

सुनूपुरम्भाजितपादपद्मवीरप्रहिरुव्या-सुवमन्मा-भक्तं शत्रुः ॥ १,२४ ॥
निर्मात्र पद्मेरुवमन्मा-सुवमन्मा-भक्तं शत्रुः ॥ १,२४ ॥
शेषान्निर्मात्रविभी जङ्घोऽभवद्विभोहितकान्त्यस्यदर्शनेभ्यसा ॥ १,२५ ॥
मध्ये च तस्यास्त्रिवली रराज सा कासोत्सवार्थं नवयौवनोद्भवा ॥ १,२६ ॥
स्तनद्वयं वै वदधे तथा सुने । यथा न स्यात् किञ्च मध्यगं भवेत् ॥ १,२७ ॥
एतद्विचित्रं श्रेणु तत्सम्पत्कं यथोऽभवत् स्त्रेव पुत्रा पुत्रारिणा ।
क्रमेण यामर्द्धशरीरसंस्त्रिता चकार सा ते किञ्च सञ्जाते कथम् ॥ १,२८ ॥

एवं सर्वगुणोपेतासुमामालीक्य भूधरः ।

क्रमेण योजयामास तां हरार्चनकर्मणि ॥

हिमवानुवाच ।

शृणु गौरि ! वचोऽस्माकं शङ्करो वसन्ते मयि ।
इहामुत्र फलार्थं च तं पूजय समाहिता ॥
यदा देहं सती देवी दक्षरोषात् ससर्ज ह ।
ततो विमुक्तसङ्घोऽभूत् शङ्करस्त्वपरिग्रहः ॥ १, ५१ ॥
स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा वसन्ते मम ।
प्रस्थे चालकनन्दायां सदा शीकरशीतले ॥ १, ५४ ॥
ईश्वराणां सदा सेवा जायते सर्वमङ्गलम् ।
तस्मात्तदर्चनासक्ता भव त्वं भवभाविनि ! ॥

वामदेव उवाच ।

पितृर्वाक्यमिदं श्रुत्वा जहास मनसा तदा ।
तथेत्युक्त्वा स्रपितरं परिचर्यापराभवत् ॥
जया च विजया तस्याः सख्यो हे परिचारिके ।
ताभ्यां साकं चन्द्रमुखी चन्द्रशेखरमार्षवत् ॥ १, ५८ ॥
समाधेरनुमेने तां गिरिप्रः परिपन्थिनीम् ।

समाधिनिश्चलत्वञ्च सर्वेषां दर्शयन् मुने ! ॥ १,५८ ॥

लोकानां धर्मशिक्षायै नो जग्राह तदा तु तान् ।

प्राप्योऽहं तपसा सत्यमिति लोकाञ्च दर्शयन् ॥

गिरीशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥ १,६० ॥

स्वजनकवचनाच्चापालनायेद्यभक्त्या ।

सकलभुवननाथः शङ्करसद्ममीक्षी-

र्भवतु मम हि भर्ता भावयन्तीति सामम् ॥

इति श्रीशिवपुराणे उत्तरखण्डे उभोत्पत्तिर्नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

— —

वामदेव उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे काले तारकेष दिवोकसः ॥ २,१ ॥

आजौ पराजिता आसन् शक्रदर्पविघातिना ।

तदा सर्वे सुराघाहं कृतापे हतविक्रमाः ।

स्नायन्भुवं ययौ धाम सत्यलोकमिति श्रुतम् ॥ २,१ ॥

दृष्ट्वा तत्र जगन्नाथं विकसत् सुमुखत्रियः ।

बभूवुः पञ्चजानीव प्रातर्दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥ २,२ ॥

ततस्ते लोकधातारं वागीशं सर्वतीमुखम् ।

प्रचिपत्स्व वषाग्यायमिदमाहुस्तदा मुने ! ॥ २,३ ॥

देवा जगुः । ब्रह्मणे सृजते विश्वं स्त्रितौ पालयते नमः ।

बद्रूपाय कल्यान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्तये ॥ २,४ ॥

त्वया बत् क्षिप्तममर्कं वीजं जलधिसञ्चये ।

सृजते प्रसवस्तस्व पराचरमिदं जगत् ॥ २,५ ॥

दर्शयन् जहिमानं त्वं त्रिसृभिर्मूर्तिभिः प्रभुः ।

उत्पत्तिस्त्रिभिर्नाशानामेको भूः चारुं कृतम् ॥२,६॥
 स्त्रीस्वरूपो भवानेव पुमानसि जगत्पते ! ।
 तस्मात् सर्वेषु सत्त्वेषु विख्यातो पितरौ भवान् ॥२,७॥
 तवावबोधो भगवन् ! भूतानामुदयाय च ।
 प्रलयाय भवेद्भाविर्नमस्ते कालरूपिणे ॥ २,८ ॥
 जगदीशस्त्वमेवासि त्वत्तोनास्ये व ईश्वरः ।
 जगदादिरनादिस्त्वं नमस्ते स्नात्नवेदिने ॥ २,९ ॥
 आत्मानमात्मना चेदं सृजस्यवसि हंसि च ।
 आत्मज्ञानविदो नित्यं त्वां विदुर्नेतरे जनाः ॥२,१०॥
 नमः समुद्ररूपाय संघातकठिनाय च ।
 स्थूलाय गुरवे तुभ्यं सूक्ष्माय लघवे नमः ॥२,११॥
 व्यक्ताव्यक्ताय देवाय सर्वलोकेश्वराय च ।
 सर्वान्तःसाक्षिणि तुभ्यं निर्जरजरदायिने ॥
 त्वत्तो वेदाः समुद्भूता ऋग्यजुःसमसप्तकाः ॥
 कर्मयन्त्राः सर्गफलाः साङ्गोपनिषदः शुभाः ॥ २,१२ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामादिभूतां जनातनीम् ।
 त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थविद्ः प्रभो ! ॥ २,१३ ॥
 इन्द्रादौनाञ्च देवानां देवो भगवते नमः ।
 मरीच्यादिविधातृणां विधातासि जगद्गुरो ! ।
 परतोऽपि परोऽसि त्वं सर्वेन्द्रियविगोचरः ॥ २,१४ ॥
 हृद्यहोदस्वरूपेण भोज्यभोक्तृस्वरूपतः ॥
 सर्वेषां यजनादेव भवान् सर्गफलप्रदः ।
 वेद्यवेत्स्वरूपेण ध्येयध्यातृस्वरूपतः ॥ २,१५ ॥
 निष्कामायां मुमुक्षूणां मोक्षदोऽसि स्वर्गव च ।

त्वमेव सर्वसौकानां स्रष्टा पाण्डविता भवान् ॥
 यथाकाशे हरोऽसि त्वं सर्वपापहरो भवान् ।
 युष्मन्मुखास्त्रुजं दृष्ट्वा वयं सर्वे निराकुलाः ॥
 त्राहि नः कृपयापाङ्गैररातिवसपीडितान् ।
 नामिदं वक्तुं ते देव ! तव मित्रं कदाचन ॥
 सर्वत्र समदर्शित्वं तथाप्यस्मांस्तु पाण्डव ॥

ब्रह्मोवाच ।

स्त्रीगतं वो महाभागाः ! सर्वदैत्यविमर्दनाः ! ।
 स्वर्गंश्च स्वभुजाक्रान्तेर्भवंतः पाण्डयन्ति हि ॥ २,१८ ॥
 इदानोन्तु कथं सर्वे नष्टभासोऽभवन् सुराः ।
 तुषारच्छ्वेतज्जांसि ज्योतीषीष्व विहायसि ॥२,१८॥
 पुरुद्वतस्य यद्वप्यमथः कृतसुरायुधम् ।
 तदिदानीं महाभागाः ! दृश्यते हतयौवनम् ॥२,२०॥
 वरुणस्य तु यः पाशो बन्धासुरबलः सदा ।
 सोऽयं वै दृश्यते सर्पो मन्वाहतबली यथा ॥ २, २१ ॥
 कुबेरस्य भुजः शून्यो गदया दृश्यते सुराः ! ॥२,२२॥
 यमोऽपि विखिखन् भूमौ दृष्टेनास्यमित्त्विषा ॥२,२॥
 त एते हादयादित्वा दृश्यन्ते गततेजसः ।
 भित्तिभागे दृष्ट्वापापं चित्रबौर्खिञ्चिता इव ॥२,२४॥
 वेगभङ्गाः कृष्णमयी सर्वे च मरुतोऽभवन् ॥ २,२५ ॥
 बद्धाणां मौक्तवसैव कानं चन्द्रार्धवर्णिताः । २,२६ ॥
 पयमन्त्रिः क्लृप्तं देवाः ! दृश्यते ज्ञानं वर्षिंयत् ।
 सोमोऽयं श्यामवर्णोऽभूत् पीडूषपरिवर्धितः ।
 दीपावतमयो ज्ञेय मन्मदकालु दृश्यते ।

फलपुष्पाङ्गीनसु मूर्खोत्पाटितवर्षवा ॥

वृहस्पतिश्वाच ।

यदेतदुक्तं भवता नाटृतं सत्यमेव हि ।

सर्वभूतान्तराद्यासि कथं न प्रास्यसि प्रभो ! ॥२,३१॥

अमी शक्रादयो देवा अष्टराज्याः पराजिताः ।

विचरन्ति महीपृष्ठे तारकेश बलीयसा ।

महासुरस्यारकाख्यस्वप्तः प्राप्तपराक्रमः ॥

सर्वलोकाविनाशाय केतुराजिरिवोत्थितः ॥ २,३२ ॥

तदन्तःपुरवर्तिन्यो दीर्घिकाः सन्ति याः प्रभो ! ।

तासां पद्मोदयावेव विवस्त्रान् भाति केवलम् ॥२,३३॥

शनेः शनैर्वाति वायुस्तदुद्याने च भीरवत् ।

यतने कुसुमानाञ्च पुष्पस्ते यौ भविष्यति ॥ २,३५ ॥

ऋतवस्ते स्वकालञ्च विहायासुरभीरवः ।

युगपञ्च तदुद्यानं फलपुष्पैरुपासते ॥ २,३६ ॥

चन्द्रसु तं सदाकालं कलाभिः परिषेवते ।

चन्द्रशेखरमूर्धस्थां कलामिकां विहाय च ॥ २,३४ ॥

समुद्रः सर्वरत्नानि तस्मै योग्यानि वै ददौ ॥ २,३७ ॥

ज्वलन्नाग्निशिखी रात्रौ वासुकिस्तं निषेवते ॥२,३८॥

अग्निस्तु तस्य वस्त्राणि विमलानि करोति हि ।

शीघ्रे तदङ्गे शनकैर्मैघा वर्धन्ति शीकरैः ॥

यज्ञभागं स चाग्नाति विनिवर्त्य दिवोकसः ॥२,३९॥

अहं तस्माद्यतो गत्वा कथयामि यथाशुभम् ।

एवमांराधितश्चापि स क्लिप्नाति जगन्नयम् ।

शान्धेत् प्रत्यपकारेण गोपकारेण दुर्जनः ॥ २,४० ॥

विच्छेदं नन्दनतद्वन् देवस्त्रीपरिलाखितान् ॥ २,४१ ॥

मन्दाकिन्या जलं सर्वं स्वबाण्यां स्थापितं प्रभो ! ॥२,४४॥

कनकाचलगुह्याणि समुत्पाद्या महासुरः ।

क्रीडास्त्रेषु तान्येव स्थापयामास वेष्मनि ॥ २,४३ ॥

अस्त्राकं सकलोपाया अस्त्रिस्तु महासुरे ॥ २,४८ ॥

मेघच्छन्ना रविकरा यथा तेजस्विनी भुवि ।

तदिच्छामी विभो ! स्त्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मवन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षुवः ॥ २,५१ ॥

हन्तारं परसैन्यानां गोप्तारं विदिवीकसाम् ।

दातारं शकलक्ष्मणास महावीर्यपराक्रमम् ॥ २,५२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भविष्यति भवत्कामः सहध्वं सुरपुङ्गवाः ! ॥ २,५३ ॥

तपःफलविपाकस्तु तस्यासीदधुना महान् ।

मया तस्मै बरो दत्तो न हन्तव्यो ह्यसी मम ।

विष्वक्त्रोऽपि सम्बर्द्धं स्वयं ह्येतुमसाम्प्रतम् ॥२,५५॥

युध्यन्तमाहवे तच्च महाबलपराक्रमम् ।

समर्थः को भवेत्केतुं विना शम्भुसुतं सुराः ! ॥२,५७॥

यज्ञान्नी वा पुरा दग्धा उमेति परिकीर्त्तिता ।

सापि तत्राधुना देवाः ! वसन्ते शिवसन्निधौ ॥

उमाश्रयति गीरीशं तत्परिग्रहोच्छ्रया ।

ततस्तत्र प्रथमञ्च कुर्वध्वं विदुषेश्वराः ! ॥

आकाङ्क्षति तथा शम्भुदमां च नगनन्दिनीम् ॥

वीरुं शङ्कररेतस्तु नान्या स्त्री सेव शक्यते ॥ २,६० ॥

तयोः पुत्री वदा भूषात्तदा वी मङ्गलं भवेत् ॥

कामदेव उवाच ।

इत्युदाहृत्य तान् देवान् गृह्णान्तः प्राविशत् प्रभुः ॥२, ६२॥
 देवास्ते कृतकृत्यास्तु नमस्कृत्य ययुर्दिवम् ।
 तस्मिन् कार्ये विनिश्चित्य कन्दर्पे सिद्धिदायकम् ॥२, ६३॥
 भगवान् तमुवाचेदं पुष्यबाणधनुर्धरम् ॥

इन्द्र उवाच ।

त्वमेव सर्वकार्येषु सहायोऽस्तु मदर्थकम् ।
 रक्षायै सर्वलोकानां महाकर्म हि करिष्यसि ॥

कामदेव उवाच ।

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं मय्यास्ते त्वदनुग्रहः ।
 किं करिष्यामि देवेन्द्र ! समान्नापय सत्वरम् ॥ ३, २ ॥
 असम्मतः कस्तवेन्द्र ! मुक्तिमार्गमपेक्षते ।
 तं सुन्दरीकटाक्षस्तु बध्नाम्यान्नापयस्व मे ॥ ३, ३ ॥
 कस्य शरीरपि हरे ! धर्मार्थौ पीडयाम्यहम् ॥ ३, ७ ॥
 करिष्ये कां सतीं देव ! तवाग्रे त्यक्तलज्जिकाम् ॥३, ७॥
 वज्रं तव सुराधीश ! यत् कार्यं न करिष्यति ।
 तत् करिष्यामि पुष्यास्त्रैः सर्वासुरविमोहनम् ॥३, ८॥
 धैर्यं च्युतिं करिष्येऽहं भवस्यापि तवाश्रया ॥ ३, १० ॥
 अन्ये षास्त्रैव देवानामसुराणाञ्च का कथा ॥

इन्द्र उवाच ।

अदमि तं नङ्ग ! वीर्यं हरधैर्यं हरं परम् ॥ ३, १३ ॥
 तत् कुरुष्वामराणाञ्च स्थितये त्रिदिवस्य च ॥ ३, २० ॥
 हिमवच्छिखरं गत्वा यथास्ते भगवान् हरः ॥३, १७॥
 यमा गिरिसुता चैव तच्च तस्मां नियोजय ॥

वामदेव उवाच ।

इत्युक्तस्तेन कन्दर्पः स जगाम हिमालयम् ।
नियोजयितुकामसु समायां चन्द्रशेखरम् ।
तत्कहावी मलयजः पथनस्त्वन्वगान्मुने ! ।
तत्कखो माधवस्यैव कामोत्सवपरायणः ॥ १, २२, २३ ॥
तस्मिन् वने संवमिनां मुनीनामूहुरेतसाम् ।
समाधेः प्रतिकूलसु कामो विजयते मुने ! ॥ १, २४ ॥
तदा शरौरिणान्तत्र कामासक्तनभूषणः ।
सर्वत्र विपरीतस्तु जातङ्गसुमितं वनम् ।
कामो धनुषि संयोज्य पुष्यबाणं तदा मुने ! ॥ १, २४ ॥
पावतीसम्पत्ते स्थाणौ भोक्तुकामो व्यवस्थितः ॥ १, २५ ॥
हरस्तु धैर्यमात्मन्त्र किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्यबाणधनुर्धरम् ॥ १, २७ ॥
विह्वलमन्धोस्तस्मात् तृतीयनयनाम्बुने ! ।
स्फुरद्दक्षिणस्त्रिणिसु पपात मदनीपरि ॥ १, २९ ॥
क्रोधं संहर हे देव ! इति वावत् वदन्ति खे ।
इन्द्रादिनकला देवास्तावद्दक्षीचकार तम् ॥ १, ३२ ॥
उपस्थितं विघ्नमिदं ज्ञात्वा च चन्द्रशेखरः ।
अन्तर्दधे स विश्वात्मा महिमानञ्च दर्शयन् ॥ १, ३३ ॥
गतिरेषा भवेत्तच्छे ! महादेवापराधिनाम् ।
भक्तश्रेयोऽभवत् कामो दक्षस्वासीत् शिरो यथा ।
इति श्रीशिवपुराणे उत्तरखण्डे कन्दर्पदहनो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वामदेव उवाच ।

धैर्यार्हते भजवति सा शैलतनया मुने ! ।
 निराशा धृतशय्या च सखीभ्यां भवनं ययौ ॥ ३, ७५ ॥
 तां दीनवदनां दृष्ट्वा गिरिर्दुःहितरं मुने ! ।
 उवाच महुरं वाक्यमाश्वास्य च पुनः पुनः ॥

हिमवानुवाच ।

किमर्थं वदनं दीनं सृगशावकलोचने ! ।
 बद्धः किं कुपितो देवि ! सेवया शुद्धिहीनया ॥
 उभोवाच ।

भक्तसेवा महती शुद्धा शिवः शान्तमनास्तदा ।
 मम कर्मविपाकेन सा सेवा विफलाऽभवत् ॥
 शृणु तात ! प्रवक्ष्यामि तत्र चैकी गतः पुमान् ।
 पुष्पबाणधनुर्बाहुरेकया सह वै स्त्रिया ।
 तस्मिंस्तवागते तात ! मास्तौ मलयचलात् ।
 ववौ कुसुमिताः सर्वे तिलकाशोकपादपाः ॥
 कूजन्ति कीकिलाः सर्वे पञ्चमस्वररक्षिताः ।
 इतस्ततो भ्रमन्तश्च भ्रमराः पुष्पमञ्जरीः ॥
 तस्मिन् शरदि कालेऽपि सर्वसम्भारसंस्तुतः ।
 बभूव कामसंभर्गाद् वसन्तो देहवानिव ॥
 तदा मम नितम्बस्था काशी चञ्चलतां गता ।
 हरस्यापि मनोवैर्याञ्चलितं मां निरीक्ष्य च ॥
 तदा स भगवान् शम्भुः पृष्ठभागे ददर्श ह ।
 धनुर्धरं हि पुद्गलं तं दृष्ट्वाहासिबक्रिणा ॥
 ततश्चान्तर्दधे सोऽपि भगवान् प्रमथेः सह ।

भस्मीभूतस्य पुण्यस्तत्रैका स्त्री च वर्तते ॥

वामदेव उवाच ।

श्रुत्वैतद्दृष्टितुर्वाक्यं हिमाक्षवगिरिभुंजे ! ।

एवं वदन्तीं वृत्तान्तं श्रुत्वा तां यद्यो मृद्वम् ॥

सापि कन्दपेपत्री तु शिवमन्तर्हितं पतिम् ।

भस्मीभूतं समालोक्य विस्मयापातिदुःखिता ॥४, ३४॥

ततो वक्त्रं समादाय सा रतिः कामवत्तभा ।

अनुगन्तुं स्वभर्तारमुद्योगमकरोन्मुने ! ॥ ४, ३२ ॥

ततो रतिं कामपत्नीं स्थितां देहविमुक्तये ।

आकाशसम्भवा वाणी प्राहेदं मधुराक्षरम् ॥ ४, ३८ ॥

प्रजापतिः स्वतनयां यदा कामितवान् पुरा ॥ ४, ४० ॥

मृगरूपधरं तच्च विभेद भगवान् हरः ।

तदा स लज्जितो भूत्वा शशाप मनसा तव ॥ ४, ४१ ॥

भर्तारं भव भव त्वं हरलोचनवक्त्रिणा ॥

ततः शङ्करनेत्राग्निर्भस्मशेषं चकार तम् ।

पुनस्तव पतिभूयादृच्छराराधनात्ततः ॥ ४, ४२ ॥

इमामन्तर्हितां वाणीं श्रुत्वा सा कामवत्तभा ॥४, ४३ ॥

तत्रैव पूजयामास शङ्करं स्त्रीव्यङ्करम् ।

ततः प्रामाणिककथां समाप्य तत्रैव ।

गत्वा पित्र्यहं देवी विषण्णवदना सती ।

पितरं मातरं गत्वा प्राह वाक्यमिदन्तु मा ॥

सेवा मे निष्कला जाता धूमटे. पुरवं रथः ।

विफलाय बभूवदं पुनर्मे नयवीवनम् ।

आज्ञापय महादेवपदाश्रीवार्चनां यतः ।

श्रीगौरी भक्तिरत्नमाला
"सर्वत्र राजा" पाठिनपाठ
पो० टी० ल० (वृत्तान्त)

अहं तपः करिष्यामि गत्वा शिखरकाननम् ॥

नद्याविष्णुसुरेयाद्यै रपरिच्छेद्य ईश्वरः ।

योऽसौ कथं मया ह्यत्र लभ्यते वै विना तपः ॥

तस्मादहं गमिष्यामि तपः कर्तुं च कानने ।

तपसा लभ्यते शक्यु र्योगिगम्यः परन्तपः ॥

इति स्वतनयावाक्यं श्रुत्वा तु पितरौ मुने ! ।

जघत्तुदुःखितौ भूत्वा वाप्यगद्गदया गिरा ॥

पितरावुचतुः ।

शङ्करस्तु तपोगम्यो नान्यथा कथितस्त्वया ।

भक्त्या तु लभ्यते भूयो भक्तियोगपरो हि सः ॥

तस्माद्भक्तिं समास्थाय सात्विकीं प्रेमलक्षणां ।

पूजय स्वगृहे देवं चन्द्रशिखरमम्बिके ! ॥

स्त्रीणां वननिवासस्तु नोचितो मुनिभाषितः ।

कथमेकाकिनि मातर्वनं गन्तुं त्वमिच्छसि ॥

एवन्तु रोषतंऽस्मभ्यं न गन्तव्यं वनं त्वया ।

वनेऽपि दोषो भवति योगिनां सदनं वनम् ॥

वनवासोद्गमो धर्मो वनस्थानां विधीयते ।

नोचितः स च विज्ञेयो गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥

स कर्त्तव्यो मातः ! सर्वभूतान्तरस्थितः ।

सर्वदर्शी च सर्वज्ञः सर्वेश्वरपतिर्भवः ॥

आराधितो भक्तियुक्तैर्यत्र कुत्रापि शङ्करः ।

प्रकाशमेति भक्तानां तमसामिव भास्करः ॥

तस्मात्त्वं भक्तियुक्तेन पूजय स्वगृहे शिवम् ।

उ ! मा गच्छ वनं घोरं सर्वविघ्नास्पदं सदा ॥

वामदेव उवाच ।

पितोरिति वचः श्रुत्वा सर्वपाप्मासंश्रुतम् ।
तदनादृत्य भक्तिज्ञा पार्वती प्रत्यभाषत ।

पार्वत्युवाच ।

स धर्मो नास्ति मे तात ! गृहस्थाश्रमसंश्रुतः ।
गृहधर्माद्वद्विभूता भवामि ब्रह्मचारिणी ॥
ब्रह्मचर्यं वनस्थानां वनवासो नियुज्यते ।
तस्माद् वनं गमिष्यामि शिवेच्छा ब्रह्मचारिणी ।
विशेषतो महादेवो वनोक्तो मुनिभाषितः ।
श्रीमं प्रसादमायाति तद्भक्तानां वनोक्तसाम् ॥

वामदेव उवाच ।

इत्युक्त्वा विकसत्पद्मलोचना गिरिनन्दिनी ।
शिवस्मरणसंयोगादानन्दान्शुभ्रताभवत् ॥
अभिवाद्य ततस्मात् स्खविरान् नगजान् गुरुन् ।
सुदृङ्गिर्वार्यमाणापि जगाम तपसे वनम् ॥
गौरी विजयया सख्या जयया च सुनेत्रया ।
साकं सखीभ्यां सुमुखी सा गौरीशिखरं ययौ ।
अकार वसतिं यस्माद्गौरीशिखरमुच्यते ॥ ५, ७ ॥
गौरीशिखरमासाद्य सा गौरी सखीसंयुता ।
तपश्चतुं समारभे प्रीत्यै भगवतो मुने ! ॥
जजाप परमं मन्त्रं शैवं पञ्चशंसन्नकम् ।
ध्यायन्ती मनसा देवं पञ्चवक्त्रं त्रिसोपनम् ॥
हेमन्ते जाङ्गवीतीये करकाभ्यधिशीतसे ।
आकण्ठमन्ना ध्यायन्ती सांख्यता चन्द्रशिखरम् ॥

शिशिरे शीतलशिशिरात्सोः शैवाङ्गं वाससा ।
 युक्ता चन्द्रकलाशीर्षं पूजयामास पार्वती ॥ ५, २६ ॥
 वसन्ते तद्भवैः पुष्पैर्निराहारा मत्कृता ।
 अहया परया युक्ता पूजयन्ती महेश्वरम् ॥
 श्रीशे पश्चात्त्रिमाषात् मध्ये भूत्वा कृताञ्जलिः ॥ ५, २० ॥
 ध्यायन्ती कामदहनं नान्यभावा मुने ! ऽभवत् ॥
 वर्षायामुषकोः स्थित्वा वर्षती मध्यतस्तु सा ।
 धाराभिर्मुषलायाभिर्नान्यभावा तदाभवत् ॥ ५, २२ ॥
 शरत्काले महापूजामकरोदिन्दुशेखरे ।
 षष्ठकासायना भूत्वा तत्पादाभ्युजमानसा ॥
 एवं वर्षत्रिकेष्वेवा षष्ठकालकृतायना ।
 षतुर्थे त्वक्षपर्षा च अपर्षास्थ्यामवाप सा ॥ ५, २८ ॥
 पञ्चमे वायुभक्षश्च परित्यज्य समाहिता ।
 एवं पञ्चमितं वर्षं सा चकार तपो भृशम् ॥
 तपोविपाककाले तां जिज्ञासुर्भगवान् शिवः ।
 ब्रह्मचर्यव्रतधरो विवेश तपसोऽचलम् ।
 अजिनाषाढधारी च प्रगल्भवचनो मुने ! ।
 ज्वलन्निव जटाधारी ब्रह्मज्ञी ब्रह्मतेजसा ॥ ५, ३० ॥
 दृष्ट्वा तमतिष्ठिं गौरी पूजयामास सादरात् ।
 भस्त्रभोन्धेरशेषैश्च सशय्यासनवारिभिः ॥ ५, ३१ ॥
 स ब्रह्मचारौ जटिलः प्रतिगृह्य च सत्क्रियाम् ।
 पश्यन् मासुखाशीजमित्युवाच सुकीमलम् ॥ ५, ३२ ॥
 जटिल उवाच ।
 अपि शिवार्कं सुवचं पुष्पवारि समित्कुम्भम् ।

अपि देवि ! तपोभूम्भिः कथं वापि प्रवर्तये ॥५,२२॥

एषा ते यौवनावस्था तपः कर्तुं न युज्यते ।

तपसे मुनयश्चाहुस्तत्रं वपुषो वयः ॥

दृढकालोचिते श्रेष्ठे जटावस्त्रलवाससी ।

कथं विभर्षिं सुश्रोणि ! नीक्षितं तव यौवने ॥ ५,४४ ॥

किमर्थमेतद्घोरश्च तपः कर्तुं त्वमर्हसि ।

किमाकाङ्क्षसि सुश्रोणि ! मया त्वयि न लक्ष्यते ।

घोरेण तपसा देवि ! भर्तारं यदि वाञ्छसि ।

रक्षणीया तदा भर्ता त्वं भवत्या न वै पतिः ॥५,४५॥

किमाकाङ्क्षसि सुश्रोणि ! कथयस्व ममागतः ।

कुतूहलीन सुश्रूषुरहं तव नगेन्द्रजे ! ॥

जयोवाच । एषा गिरिसुता विप्र ! सती कमललोचना ।

वाचं परस्य साक्षात्तो ददाति भवसेविनी ॥

अतोऽहं ते प्रवक्ष्यामि सख्या वाञ्छितमुत्तमम् ।

यदर्थञ्च तपो घोरं करोति गिरिकन्यका ॥ ५,५२ ॥

यदा हरेक्षणाग्निस्तु ददाह मदनं द्विज ! ।

ततः प्रभृत्यसौ बाणा वाञ्छतीन्दुकलाधरम् ॥ ५,५३ ॥

अटिल उवाच ।

साधु साधु महाभागे ! शोभनं वरमिच्छसि ।

इन्द्रादिप्रमुखान् देवान् परित्यज्य दिवोकसः ॥ ५,५३ ॥

श्मशानचारी सततं व्याज्ञाभरणभूषितः ।

निन्दितः सर्वलोकेषु स कथं वाञ्छते त्वया ॥ ४,६६ ॥

चिताभस्मविलिप्ताङ्गं वातुलं जटिलं हरम् ॥ ५,६८ ॥

यावेतो नव बाही तु वाचावभ्रजिराजितो ।

पूतिमांसयुतौ भक्षयित्वा तौ च भविष्यतः ॥ ५,६८ ॥

नाजुहावाध्वरे दक्षस्तं कथं वरमिच्छसि ।

यः कपाली कराक्षस भूतवेतालसंहतः ।

दिग्वासा विगतव्रीडः स कथं त्रियते त्वया ॥

धन्यासि कृतपुण्यासि ह्ये तदर्थे परन्तपः ।

उपहासं करिष्यन्ति श्रुत्वैतद् गृहमेधिनः ॥

दुक्कूलं तव सुश्रीणि ! तदाससु गजाजिनम् ।

विवाहकालसम्भूतवस्त्रकले ! सोपहास्यदम् ॥ ५,६९ ॥

तस्योद्वाहनकाले च हाहा कर्तुं भविष्यति ।

फणिकर्षणसंयोगं यदा ते कर्षणं भवेत् ॥ ५,७० ॥

तत् परित्यज्य गिरिशमुपेन्द्रं वा शचीपतिम् ।

वरय त्वं विशालाक्षि ! वरयोग्यौ तु तौ तव ॥

वामदेव उवाच ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा पार्वती ब्रह्मचारिणम् ।

नियमं सा परित्यज्य वाक्यमेतद्भाषत ॥

उभोवाच ।

ब्राह्मण ! त्वं सर्ववेत्ता सत्यं वदसि नान्यथा ।

इन्द्रादिसकला देवाः परित्यज्याः शिवेप्सुभिः ॥

भान्नन्नस्तम्बपर्यन्तं भस्मीभूतं चराचरम् ।

महाप्रलयकाले च श्मशाने चरते हरः ॥

अशेषजगतां शेषः शेषोऽहिः परिकीर्तितः ।

शेषकाले धृतः कट्यां कात्याभरणभूषितः ॥

निन्दितः सर्वलोकेषु यः सदानन्ददायकः ।

सत्यमुक्तं हिज्जेष्ठ ! स कथं वाच्यते मया ॥

महाप्रलयसम्भूतं चिताभङ्गं च दृश्यते ।
तं कथं वरमिच्छामि सत्त्वमुक्तं न संग्रहः ॥
वकारं पौष्ट्यं विद्यादत्तुसोऽसौ समातनः ।
तस्माद्दसौ बाहुल्यसु मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
यः सर्वपापसघातं कारणावहरति प्रभुः ।
तं हरं पापमोक्षारं वरमिच्छामि भी द्विज ! ॥
कथं दक्षो वरंश्च तमावाहवति शङ्करम् ।
न जुहाव वरंश्च यस्तस्य स्याद्दक्षव्रतः ॥
कं स्वर्गं पालिता यस्मात् पुरा त्रिपुरदाहनात् ।
तस्मात् शिवः कपालीति मुनिभिः स्तूयते सदा ॥
करैरलं भूषितश्च विषस्नान् परिकीर्तितः ।
षष्टमूर्त्तिधरत्वेन कराली परिकथ्यते ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि तेषां वेतासको गणः ।
ततोऽसौ प्रीण्यते सद्भिर्भूतवेतालसंहतः ॥
पादौ यस्य तु पातालं कटिभूर्ध्वीः शिरस्तथा ।
दिशो वासांसि यस्मासन् दिग्वासास्तेन स स्मृतः ॥
विशेषतो गता त्रीङ्गा यस्माद् वै पद्मयोनिना ।
स्त्रसुताभोगसमये विगतत्रीङ्ग एव सः ॥
एवम्भूतो यः सदात्मा सर्वदेवैर्न लभ्यते ।
सत्त्वमुक्तं द्विजश्रेष्ठ ! स कथं त्रिवते मया ॥
धन्याहं कृतपुण्याहमितर्द्धं तपो मम ।
नोपहासं कारिष्यन्ति श्रुत्वैतद् ब्रह्मवादिनः ॥

वामदेव उवाच ।

एतद् श्रुत्वा वचस्तस्मिन् कटिससु ततो मुने ! ।

पुनर्वक्तुं समारंभे चन्द्रशेखरनिन्दनम् ॥
 पुनर्विवक्षुं तं दृष्ट्वा जटिलं ब्रह्मचारिणम् ।
 उवाच प्रीवाच विजयामितोऽसौ सखि ! नीयताम् ॥५,८३॥
 यः करोति महादेवनिन्दामात्मविनाशिनीम् ।
 स पापिष्ठतरस्तस्मात् यः शृणोति स पापभाक् ॥५,८३॥
 तस्मादयं वटुर्वादी नीयतां नीयतामिति ।
 महादेवापराधस्य कृतोऽनेन महान् मयि ।
 शिवद्वेषी नरो यश्च तस्माद्दमः पलायते ।
 धर्मरूढो महादेवस्तस्मादेनमितो नय ॥

वामदेव उवाच ।

इति ब्रुवाणान्तान्देवीं भक्तिप्रेमपरिप्लुताम् ।
 दृष्ट्वा स जटिलसुष्टः ! प्रीवाच मधुरां गिरम् ॥
 जानामि त्वां महाभाग ! जगन्मातरमम्बिकाम् ।
 तपःफलन्तु ते सत्यं भव त्वं भवभाविनी ।
 इत्युक्त्वा भगवांस्तत्र पश्यन्तीन्तां कश्यदरीम् ।
 स्वरूपं दर्शयामास पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥ ५,८४ ॥
 उवाच नीलपद्माक्षि ! मम त्वं भव भाविनी ।
 क्रीतस्तवाहं दासोऽहं घोरेण तपसासुना ॥ ५,८५ ॥
 इतो गच्छ जगन्मातः ! गृहं हिमवतः शुभम् ।
 उवाच करिष्यामि धर्मशास्त्रोक्तवर्त्मनी ॥
 अहश्चेन्न करिष्यामि वेदोक्तविधिमन्त्रिणी ।
 तदा कथं भवेयुस्ते लीलाः श्रेष्ठानुगामिनः ॥
 प्राद्या शक्तिर्मम त्वं हि बामसीऽस्तर्द्धे पुरा ।
 इदानीमावयोर्वीगात् जगतां महत्सं भवेत् ॥

सखीभ्यां प्रियैः सखीभ्यां मन्त्रि-कुम्भरि वि
 सयंवरं पिशा देवि । करोतु तव महत्तमम् ॥
 तत्रैवाहं ममिच्छामि लोकधर्मं प्रवर्तयन् ।
 गच्छ त्वं दृश्यामि सर्वलोकसमीपतः ॥

वामदेव उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवांस्तान्मु ज्ञानार्थानमुपाजगाम् ।
 उमापि मिरिकम्भा सा सखीभ्यां भवनं ययौ ॥
 इदं कटिलसंवादं पार्वत्या यः पठेन्नरः ।
 शृणुयाद्भक्तियुक्तश्च स प्रयाति शिवाङ्गतिम् ॥

इति शिवपुराणे उत्तरखण्डे तण्डिवामदेवसंवादे उमाः
 कटिलसंवादो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे शिवमाहात्म्ये किञ्चिदुपक्रम्योक्तम् ।
 कीकिलासैन्यसंयुक्तो हिमाद्रिं प्रययौ स्मरः ।
 तत्रापश्यत शशीः स पुण्यमात्रममण्डलम् ॥
 तत्रापश्यत्तिनेत्रश्च वीरभद्रं महाबलम् ।
 यथा साक्षात्तद्देशानं गणांश्चायुतयोऽस्य च ॥
 दृश्यं तत्र वेशानं नासायकतलोचनम् ॥ ३, ४७ ॥
 देवदारुदुमच्छाया-वेदिका-मध्यमाश्रितम् ॥ ३, ४८ ॥
 समन्त्राद्यं सुखासीनं समाधिस्थं महेश्वरम् ॥ ३, ४९ ॥
 तं तत्राबिधमासीत् सोऽन्तर्भेदाय यत्नवान् ।
 षट्पदं धर्मिण्याजिन विवेक मदनो मनः ॥
 एतस्मिन्नन्तरं देवी विकीर्णतविशोचनः ।

सकार ननराजस्य तत्तया रत्नमासुतः ॥ ६,६० ॥

निवेदिता श्रीरक्षेव विवेय च मिरेः सुता ॥ ९,६० ॥

तन्नेवाध्यावात्तरे ।

विश्राव सा सखीमाह किमप्येव विवसति ।

वाय्यतामासि ! विप्रोऽयं महद्दूषणभाषकः ।

न केवलं पापभागी श्रीता वै स्वात्त संशयः ॥

अथवा किञ्च नः कार्यं वादेन सह ब्राह्मणैः ।

कर्णौ पिधाय यास्यामी यद्यार्थः स्यात्तथासु सः ॥

इत्युक्तोत्थाय गच्छन्त्यां पिधाय श्रवणावुभौ ।

स्वरूपं समुपाश्रित्य जगृहे वसनं हरः ॥

ततो निरीक्ष्य तं देवं संभ्रान्ता परमेश्वरी ।

प्रणिपत्य महेशानं तुष्टाव च उमां तदा ॥

देव्युवाच ।

जनसद्वत् प्रभुः शम्भो ! दत्तं तच्च मया तव ।

वपुजः पितरावीथी सम्भ्रानयितुमर्हसि ॥ ६,९ ॥

प्रासङ्गिककथां समाप्य तन्नेवोक्तम् ।

ततः सप्त मुनीन् देवः चिन्तिताभ्यागतान् पुरः ॥७,१॥

प्राहिषोदम्बिकायाश्च स्थिरपत्नार्थमीश्वरः ॥

साहस्यतीकास्ते तत्र ज्ञादयन्ती हिमाचलम् ॥

उद्वाहाद्यं ततो देवो विश्वं सर्वं न्यमन्त्रयत् ।

समागतन्तु सर्वंश्च विना दैत्यैर्दुरात्मभिः ।

कावरं चक्रुमं यच्च विश्वं विश्वपुरोगमम् ॥

ततस्तं विधिराहेदं गन्धमादनघ्नन्ते ।

पुरे क्षितं विवाहस्य देव ! कासः प्रवर्तते ॥

ततस्तस्य जडागूटे बन्धुस्य च वितामसः ।
 कपदंशोभनं विष्णुः बध्म, चण्डिका ततः ।
 उवाच चापि निरिग्रं पुत्रं जनय ग्रहर ! ।
 यो दैत्येन्द्रकुलं हत्वा मां रक्तैस्तर्पयिष्यति ॥
 हरो विभूषते देवेहृदं भ्रूयन्ति च ।
 यज्ञो गजाजिनं गृह्ण स्वधर्मिव व्यवस्थितः ॥
 चितामस्य समादाय कपाले रजतप्रभे ।
 मनुष्यास्त्रिमयीं मालां प्रेतनाथश्च चन्दनम् ॥
 बलिस्तो जामयं दिव्यमजिनं प्रददौ स्थितः ।
 एवं विभूषितः सर्वैर्भृत्वैरीशो बभौ शुभम् ॥
 ततो हिमाद्रेः पुरुषा वीरकं प्रोचरे वचः ।
 मा भूत् कालात्ययः शीघ्रं भवस्यैतन्निवेद्यताम् ॥
 ततो देवं प्रणम्याह वीरकः करसंपुटी ।
 त्वरयन्ति महेमान ! हिमाद्रेः पुरुषास्त्वमी ॥
 इति श्रुत्वा वचो देवः शीघ्रमित्येव चान्नवीत् ।
 ततो बह्वास्त्रलिङ्घीमान् स्थाणुं प्रोवाच केयवः ॥
 शोभसेऽनेन रूपेण जगदानन्ददायिना ।
 करमालम्ब्य विष्णोश्च हृषभं हृदये हरः ॥
 ततस्तु वसवो देवाः शूलं तस्य न्यवेदयन् ।
 धनदो निधिभिर्युक्तः समीपस्थस्ततोऽभवत् ॥
 देवदुन्दुभिनादैश्च पुष्पसारेश्च मीतकैः ।
 नृत्वाभःशङ्खरोक्षिश्च जयेति च महात्मनैः ॥
 सख्यद्विचरसंज्ञानो गङ्गाविष्णुश्च जसतुः ।
 चवाङ्कितिर्दितिः सा च हतः कद्रुसुखाक्षतः ।

कोटिशय कहरदेवं कहेन्द्राणाः कथासुतः ।
 यमुजन्ममहादेवं कोटिशोभुं दृश्यते हि ।
 गथाय पठतो जन्मः कोटिशो कथयत्यथा ।
 महाकवेन देवेशो निरिच्छानं विदेशतः ॥
 प्रभासस्यैकससैस्तोरथानां यत्तैर्युं तम् ।
 ततो नञ्जायमथसो गुह्ये प्रार्थयत्यथा ॥

अस्मिन् काव्ये प्राथमिकाः सप्त सर्गा एव सर्वत्र सुप्र-
 सिद्धाः व्याख्यातृभिश्च प्रायेण त एव सर्गा व्याख्याताः ।
 तदुत्तरसर्गेषु तु पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनेन
 मातापितृरिव अनास्नाद्यतया तेष्वनादरणीयत्वेन लोकेषु
 प्रचाराभावः व्याख्यातृणामुपेक्षा च ।

अष्टमादिसर्गात्तरग्रन्थमहावस्य कुमारसम्भवसमाख्यया
 सिद्धिः उत्तरखण्डमुख्ये मया प्रतिपादिता । तथा उक्त-
 कदत्तेन वङ्गनादयश्चेति ४, १६ सूत्रे उपादिहती "रवः
 प्रगल्भाहतमेरिसम्भवः" इति कुमारसम्भवनाम्नीदाहृतस्य
 पद्यस्य सप्तसर्गमध्येऽसम्भवात् तुल्यच्छन्दस्के चतुर्दशसर्गे
 सम्भवाच्च लिपिकरप्रमादवशात् मूलपुस्तके पतितत्वेन
 क्षुद्रितपुस्तकेऽद्यर्गनेऽपि अत्यभावाच्च कुमारसम्भवस्य अष्ट-
 मादिसर्गसद्भावः सुख्यस्त इति ।

एषु सप्तसु सर्गेषु मध्ये प्रथमे, हिमालयवर्णनम्,
 हाहायचीशरीरत्वामिनं पार्वतीजन्मवृत्तम्, तद्रूपवर्णनम्,
 नारदेन पार्वत्यां वरदानसम्भविष्यतावत्, अन्तर्नि हिमालयस्या-

शिवरात्रिर्वाङ्मितिः, इत्याद्यन्वीविन्वीमान्तरं शिवरात्रेः
 हेमवतसानी तपस्व्यावर्षनम् पितृवपदेयात् पार्वत्यास्त-
 दाराधनवर्षनम् । द्वितीये, तारकासुरविप्रकृतदेवैः ब्रह्म-
 समीपे गतैर्ब्रह्मणः स्तुतिः, प्रसन्नब्रह्मणा सह देवानां कघो-
 पकथनम्, देवैः ब्रह्मसकाशे तारकासुरवधप्रार्थनम्, तत्र
 शिवपुत्रस्यैवीत्यस्या तद्वध इति ब्रह्मणा उपदिष्टे तत्-
 साधनायेन्द्रेषु कामस्य स्मरणवर्षनम् । तृतीये, कामदेवेन
 सह वांसवस्त्र कघोपकथनम्, शिवध्यानभङ्गार्थं कामदेव-
 प्रेषणम्, रतिवसन्ताभ्यां सह कामस्य शिवाश्रमे गमनम्,
 वसन्तवर्षनम्, ध्यानभङ्गाद्योद्यतस्य कामस्य शिवेन भस्मो-
 करणवर्षनम् । चतुर्थे, रतिविलापः, वसन्तसकाशात् प्रनु-
 मरणार्थं रत्या चितायाः प्रार्थनम्, मरणोद्यताया रत्या
 आकाशवाण्या पुनः कामसङ्गमस्य भाविताकथनेन समा-
 श्रमवर्षनम् । पञ्चमे, पार्वत्याः पित्राश्रया सखीभ्यां सह
 तपस्वार्थं गौरीशिवस्वरगमनम्, तत्र घोरतरतपस्वरणम्, तेन
 तुष्टेन शिवेन परीक्षार्थं ब्रह्मचारिवेशिनागत्य पार्वतीं प्रति
 तपस्वरणप्रयोजनस्य प्रश्ने कृते पार्वत्या सखीमुखेन तदुत्त-
 रस्य दाने ब्रह्मचारिणा शिवस्यानुपादेयतायाः प्रतिपाद-
 नम्, तेन ऋद्धायाः पार्वत्याः तमुपालभ्य स्थानान्तरगमनो-
 योमः, तेन प्रसन्नेन शिवेन स्वरूपवलम्बनेन पार्वती-
 हस्तस्य पङ्कजम्, शिवं प्रति पार्वत्या स्मृदानाय पितुः प्रार्थ-
 नाया उपदेशः । षष्ठे, शिवेन सप्तर्षीणां स्मरणम्, आगतेषु
 तेषु हिमवतं प्रति पार्वतीप्रार्थनार्थं तेषां प्रेषणम्, हिमा-
 लयसमीपे आगतेशु तैः शिवार्थं पार्वत्याः प्रार्थनं, हिमवता

मिथ्याश्रयणत्वात् शिवार्थं मिथ्याश्रयणं पार्वतीशरणकोटि-
कारः, त्रिदिनोत्तरं विवाहस्य दिनखिरताकरणम्, शिवं
प्रति तथाऽभिधाय सप्तर्षिमण्डलस्य स्थाने नतिवर्चनम् ।
सप्तमे, वरकान्ययोर्वैवाहिकनेपथ्यादिरचना, वरयाचिकाया-
मोषधिप्रख्यगमनम्, विवाहक्रियासमाधानम्, देवानां
कामं प्रति शिवस्य प्रसादप्रार्थना । पार्वत्या सह शिवस्य
कीर्तुकागारे प्रवेशः, इत्येते पदार्था दर्शिताः अष्टमसर्गादौ
तु वर्णनीयाः पदार्था उत्तरखण्डेऽपि दर्शयिष्यन्ते ।

32, 453

एतच्च काव्यं मल्लिनाथसूरिवरचितटीकया सङ्गृतं मत्-
साहाय्येन इतः पूर्वं १८०७ संवत्सरे मुद्रितमासीत् । तन्मू-
लतयैव च पुनः संस्कृतयन्त्रे १८१८ संवत्सरे मुद्रितमभूत् ।
किन्तु तयोक्तभयोरपीदानीं दुर्लभतया पुनरप्यधुनेतत्
प्रचारितम् । किन्तु मल्लिनाथधृतव्याकरणसूत्रवार्तिकानि
अपाणिनीयैर्दुर्बोधतया सर्वेषां तद्धृतसूत्रवार्तिकानां सुबो-
धार्थं मया तेषां हस्तिरूपा व्याख्याऽप्यत्र कृता । एवं ज्ञानि-
यानि सूत्रवार्तिकानि तेन समुद्धृतानि चिह्नद्वारा तत्तत्-
सूत्रपाठाध्यायपादादिसंख्या प्रकाशिता । तेन संख्यानुसा-
रेण सूत्राद्यवलीकनं सुकरमिति ।

एतच्च सर्वथा परिशुद्धमिति वक्तव्यं तत्रापि वाच्यता
अत्रेष परिशुद्धिर्भवति तावान् भूयान् पद्विद्युतः कृतः ।
प्रमादात् बलिच्छिद्यत् तत् विद्वद्भिः परिशीलनीयम् ।

१८२७ संवत्सरे

मल्लिकाताबाम्

संस्कृतपाठशास्त्राध्यापक-

श्रीतारानाथशर्मा

कुमारसंस्कृतधातुरूपम् ।

प्रथमसर्गे ।

- १ म लोके ।—अव विद्यामानतायाम् अदा० प० ऐट् । अस्ति, स्तः, सन्ति, अस्ति, स्यः, स्त, अस्ति, स्त, अ । स्यात्, स्याताम्, स्युः । अस्तु, स्ताम्, सन्तु, एधि । आसीत्, आस्ताम्, आसन् । कुडादौ आर्द्ध-धातुकमात्रे ऽस्य प्रयोगो नास्ति, भूधातुप्रयोग एवास्य रूपम् । वन् । गाङ् विलोचने आदि, आत्म० वेट् । गाङ्गते अगाङ्गिष्ट,—अगाङ् । जगाङ्गे, गाङ्गिष्यते, चाष्यते । गाङ्ः, गाङ्गिः । गाङ्गिस्तम्-गाङ्गुम्, गाङ्गित्वा, गाङ्गत्वा, गाङ्गमानः ।
- स्या (ष्ठा) गतिनिरोधे आ०, प० अनिट् । तिष्ठति, अतिष्ठत्, अस्तात्, तस्यौ, स्थितः, स्थितिः । स्यात्सुम्, स्थित्वा, तिष्ठन् ।
- २ ।—डुङ् द्रोहने उभ० द्विक० अदा० अनिट् । दोग्धि, दुग्धः, दुङ्घनि, धोनि, दुग्धे, अघुञ्चत्, अदुग्ध-अघुञ्चत, डदोङ्, डडुङ्गे । दुग्धः, दुग्धिः, दोग्धुम्, दुग्ध्वा, डङ्घन्, डङ्घानः ।
- ३ ।—बुध छेदने तटा० उभ० अनिट् । बुध्यति, बुध्यते, अबुधत्, अबुध्यन्, बुधोप, बुधुषे, बुधुः, बुधुः, बुधा, बुध्य-न्-मानः । मञ्ज सर्गिरस्त्रज्ञाने तटा० प० अनिट् । मञ्जति, अमञ्जीत्, ममञ्ज, ममञ्जः, मंष्टिः, मंष्टा, मञ्जन् ।
- ४ ।—भृ भरणे लुङ्गो० प० अनिट् । विभर्ति, विभृतः, विभ्रति, विभर्षि, विभ्रष्टः, विभ्रष्ट, विभर्षि, विभ्रष्टः, विभ्रष्टः, विभ्रष्टात्, विभर्तु, विभ्रताम्, विभ्रतु, विभ्रष्टि, विभ्रराषि, अविभः । आभा-र्षीत्, विभ्ररम्-वभ्रूव-आव वकार वभार, आनभावपक्षे वभ्रतुः, वभ्रर्ष, भ्रिञ्चति । भ्रतः, भ्रतिः, विभ्रत् ।
- ५ ।—से(वे)व सेवने आ०आ० ऐट् । सेवते, असेविट् । सेवितः सेवमानः । (प्र) सेवने अग्राहक० ऐट् । असेति, असेते, असेनिवत्-त, (विभाव) विविने, (विव्रतम्, विवि) असेतुम्, असेन्, असेवाचः ।

विज भये कल्पे च त्वां प० सेट् । विजते, विजिजिष्ट, विजिजे,
विज्जः विज्जिः, विज्जमानः ।

६ ।—इय दर्शने भ्वा० प० अनिट् । पश्यति, अदर्शत्, -अद्वासीत्,
ददर्श, दृञ्चति, दृष्टः, दृष्टिः, दृष्टुम्, दृष्ट्वा, पश्यन् ।

विद् ज्ञाने अदा० प० सेट् । वेद-वेत्ति, विदत्तः-वित्तः, विदुः-विदन्ति,
वेत्स्य-वेत्सि, अवेदीत्, विवेद, विदितः, वित्तिः, वेदितुम्, विदित्वा,
विदन् ।

७ ।—व्रज गतौ भ्वा० प० सेट् । व्रजति, अत्राजोत्, वत्राज, व्रजितः,
व्रजन् ।

८ ।—पूर पूर्वो भ्वा० उभ० सेट् । पूरयति, पूरयते, अपूपुरत्-त पूर-
याम्-आस, -वभूव, चकार । पूर्यः-पूरितः, पूरय-न्-भाषः ।

गौ गाने भ्वा० प० अनिट् । गावति, अगासीत्, जगौ, गीतः, गीतिः
गातुम्, गोत्वा, गायन् ।

इष वाष्ठायाम् त्वा० प० सेट् । इच्छति, ऐच्छत्, ऐषीत्, इषेष्ट, एषिता,
एष्टा, इष्टः, इष्टिः, एषित्वा, -एष्टा, एषितुम्, ऐच्छन् ।

गम गतौ भ्वा० प० अनिट् । गच्छति, अगच्छत्, अगमत्, अगाम,
गमिष्यति । गतः, गतिः, गन्तुम्, गत्वा, गच्छन् ।

९ ।—गी प्राप्रणे भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् । नयति, नयते, अनैषीत्,
अनेष्ट, निनाय, निन्ये, नीतः, नीतिः, नेत्तुम्, नयन्, नयमानः ।

क्षु क्षारणे भ्वा० प० अनिट् । क्ष्वति, अक्षत्, यत्, क्ष्वत्, क्षुतिः, क्ष्वन् ।

सू (सू) प्रसवे अदा० आ० सेट् । सूते, सूवै, असूत, असूवित्, -असूवत्,
सूववे । सूतिः, सूत्वा, सूवानः ।

भिद् विदारणे रुधा० प० अनिट् । भित्ति, अभैत्सीत्, विभेद् ।
भित्तः, भित्तम् (सङ्कलम्) भित्तिः, भित्त्न् ।

रक्ष पालने भ्वा० प० सेट् । रक्षति, अरक्षीत्, ररक्ष, रक्षितः । रक्षन् ।

११ ।—शी स्त्रे दि० भ्वा० अनिट् । शीवते, अशाक-अशेष्ट, शिष्ये,
शीनः, शीतिः, शातुम्-शेत्तुम्, शीयमानः ।

१२ ।—रुद्र गतौ भ्वा० पर० अनिट् । रुर्षति, अरुर्षत्, अरुर्षीत्,
अरुर्षीत्, अरुर्षः, रुर्षतिः, अरुर्षुम्-अरुर्षुम्, अरुर्षन् ।

३३-करोते तथा० उभ० अनिट् । करोति, कुर्वते, कर्माशीर्त्, कर्मात्
 चकार, कर्त्ते, करिष्यति, -ते, कृतः, कृतिः, कर्त्तुम्, कुर्वन्, कुर्वाणः ।

३४ ।-वृक् प्रापणे भ्वा० उभ० द्वि० । वृकति, वृकते, वृकाशीर्त्, वृकात्
 उवाक्, वृके, वृका, वृक्यति, वृकः, वृकिः, वृक्युम्, वृकन्, वृकमानः ।

३५ ।-इत वसने भ्वा० आत्म० कृटि कृटि कृटि च उ० सेट् । वसते,
 आइतत्, आवसिषत्, वसते, वसति, वसिष्यते, वसतः, वसतिः, वसमानः ।

३६ ।-ईच दर्शने भ्वा० आ० सेट् । ईचते, ईचिषत्, ईचाश्चक्रे, ईचिषतः,
 ईचमानः ।

३७ ।-अम उपरमे भ्वा० प० अनिट् । यच्छति, अयंशीर्त्, अयाम्, वेमत्तः,
 अतः, अतिः, अन्तुम्, यमित्वा, यान्त्वा, यच्छन् ।

३८ ।-अन्व वन्वने ऋरादि० प० अनिट् । अन्नाति, अन्नान्शीर्त्, अन्व,
 अन्वः, अन्विः, अन्वुम्, अन्वा, अन्नन् ।

३९ ।-अदेने इ० उभ० अनिट् । अिनति, अिन्ते, अिन्मत्, अिन्शीर्त्,
 अिन्मत्, अिन्मदे, अिन्मदे, अिन्मः, अिन्मतिः, अिन्तुम्, अिन्न्,
 अिन्मानः ।

४० ।-क्रुध क्रोधे इि० प० अनिट् । क्रुध्यति, अक्रुधत्, क्रुधोथ, क्रुधः, क्रोधुम्,
 क्रुध्यन् ।

४१ ।-कुल कुतो इ० उभ० अनिट् । कुनक्ति, कुनक्ति, कुनक्ते, अशौ-
 चीत्, अकुनत्, अकुनत्, कुनोक्त, कुनोक्ते, कुनोक्तः, कुनोक्तन्, कुनोक्तानः ।

४२ ।-पद् गतो इि० आ० अनिट् । पद्यते, अपादि, पेदे, पद्यः, पद्यतिः पद्य-
 मानः ।

४३ ।-काय प्रकाये भ्वा० आत्म० सेट् । कायते, अकायिषत्, कायाम् आर-
 म्भूव-चक्रे, अकाये, कायितः, कायमानः ।

४४ ।-इष वदने भ्वा० आ० इतवद् उभ० सेट् । वदति, अइषत्, अइ-
 षिषत्, अइषे, अइषीति, अइषिष्यते, इषः, इषिः, वदमानः ।

४५ ।-इष घोषणे इि० प० अनिट् । इष्यति, अइष्यत्, इषोथ, इषः, इषिः,
 इषुम्, इषन् ।

४६ ।-इवे आङ्गाने भ्वा० उभ० अनिट् । इवति-ते, अइवत्, अइवत्,
 अइवात्, इवतः, इवतिः, इवतुम्, इवन्, इवमानः ।

वि(वि)घ गतौ भ्वा० घ० सेट् । विधति, विधीयते, विधेय, विधिः, विधिः, विधित्वा, विधिः, विधितुम्, विधन् ।

२८ ।-पू बोधने ऋत्रा० उभ० सेट् । पुनाति, पुनीते, अपायीत्, अपयिष्ये, उपाय, उपुषे । पूतः-पूनः, (नाथे) पूतिः, पयित्वा, पूत्वा, पुनन्, पुनानः ।

२९ ।-रज क्रीडने भ्वा० ऋ० अणिट् । रजते, अरंज, रेजे, रतः, रतिः, रज्जुम्, रजित्वा, -रज्ज्वा, रजसायः ।

विश उपवेशने लृ० ष० अणिट् । विशति, विशिष्यत्, विवेश, वेक्षति, विष्टः, विष्टिः, विशन् ।

३० ।-भज भागे भ्वा० उभ० अणिट् । भजति-ते, अभाषीत्, अभक्तः, अभज, भजे, भक्तः, भक्तिः, भक्तुम्, भजन्, भजमानः ।

३१ ।-गृ उद्भवने लृ० ष० सेट् । गिरति, अगारीत्, अगार, गरिष्यम्, गरीष्यम्, गीर्षः, गीर्षिः, गिरन् ।

३२ ।-हृ हृष्ये भ्वा० उभ० अणिट् । हृरति-ते, अहृषीत्, अहृत, अहार, अहृते, हृरिष्यति-ते, हृतः, हृतिः, हृत्तुम्, हृत्वा, हृत्यसायः ।

३३ ।-अस गतिदीक्षादौ भ्वा० ष० सेट् । असति, आसीत्, आस, असन् ।

वत वले भ्वा० ऋ० सेट् । वतते, अवतिष्ये, वेते, वसः, वसिः, वतमानः ।

३४ ।-वभ प्राप्ते भ्वा० ऋ० अणिट् । वभते, अवबभ, वेभे, वव्यः, वव्यिः, वव्यम्, वव्य्वा, वव्यमानः ।

न(च)ह वन्धने द्वि० उभ० अणिट् । नहति-ते, अनह्नीत्, अनहः, ननाह, नेहे, नह्यः, नह्यिः, नह्युम्, नह्यन्, नह्यमानः ।

जन जनने द्वि० ऋ० सेट् । जावते, अजनि-अजनिष्ये, जजे, जातः, जातिः, जनिष्यम्, जावमानः ।

३७ ।-मा माने ऋ० ष० अणिट् । माति, अमासीत्, ममौ, जितः, मितिः, मातुम्, मित्वा, मान् ।

३८ ।-राज रीप्ते भ्वा० उभ० सेट् । राजति-ते, अराजीत्, अराजिष्ये, रराज, रेजे, राजितः, राजित्वा, राजमानः ।

रुन रुन्धे भ्वा० ष० सेट् । रुन्धति-रुन्धति, अरुन्धीत्, रुन्धात्, रुन्धाः,

- ज्ञानिः, ज्ञानिणम्, ज्ञानिणा, ज्ञान्या, ज्ञान्यन्, ज्ञान्यन् ।
- ४१ ।-जि जये भ्वा०प०अनिट् । जयति, जयिषीष्ट, जिनाब, जिंतः,
जितिः, जेदम्, जिण्युः, जिता, जवन् ।
- ४२ ।-भुज भजे इ० आ०अनिट् । भुङ्क्ते, अभुक्त, बुभुजे । भुक्तः,
भुक्तिः, भोक्तुम्, भुञ्जानः, भवने प० भुनक्ति, बुभोज ।
- आप प्राप्नो आ० प०अनिट् । आप्नोति, आपत्, आप, आप्तः,
आप्तिः, आप्नुवन् ।
- ४३ ।-यष्ट यष्ट्ये ऋ० उभ०सेट् । यष्ट्वाति, यष्ट्वाति, अयष्टीष्ट,
अयष्टिष्ट, अयष्ट, अयष्टे, यष्टीतः, यष्टीतिः, यष्टीदम्, यष्ट-
हीत्वा, यष्टन्, यष्टायः ।
- ४७ ।-उच भोचने ण० उभ०अनिट् । उचति, उते, अउचत्, अउक्त,
उभोच, उचचे, उक्तः, उक्तिः, भोक्तुम्, उक्ता, उचन्-मानः ।
- ५० ।-दिय देयने ण० उभ०अनिट् । दियति, ते, अदियत्, त
दिदेय, दिदिद्ये, दिष्टः, दिष्टिः, देदुम्, दियन्-मानः ।
- ५१ ।-अर्ह योग्यतायाम् भ्वा०प०सेट् । अर्हति, अर्हीष्ट, आनर्ह,
अर्हंतः अर्हन् ।
- ५२ ।-वाच प्रार्थने भ्वा० उभ० द्वि० सेट् । वाचति, ते, अवाचीष्ट,
अवाचिष्ट, ववाच, ववाचे, वाचिता, वाचिता, वाचन्-मानः ।
- यक्त यक्ती आ० प०अनिट् । यक्तोति, यक्तुतः, यक्तुवन्ति, अयक्तत्,
यक्तः, यक्तिः, यक्तुवन् । अवि भ्वा० आ० सेट् । उच्यते,
अच्यन्तिष्ट, अच्यन्ते, अच्यितः, अच्यमानः ।
- ५३ ।-खज विसर्गे ण० प०अनिट् । खजति, अखाचीष्ट, अख्यति,
खटः, खटिः, खटुम्, खजन् ।
- ५४ ।-वस आच्छादने आ० आ० सेट् । वसते, अवसिष्ट, ववसे, वसितः
वसिः, वसिद्यत्, वसानः ।
- वस निवासे भ्वा० प०अनिट् । वसति, अवासीष्ट, अवास, अवसतः,
अवसितः, अविः, वसुम्, अविता, वसन् ।
- ५५ ।-धा धारणे ऋ० उभ०अनिट् । दधाति, धत्ते, अधात्, अधितः,
धधोःध्ने, धिदा, धिता, धिता, धधत्, धधानः ॥

४[५]—नतो अयवादे ङ० प० अनिट् । धीदति, अयदत्, अवाह, धीरतः,
अयः, अयति, अयुम्, धीदन् ।

५६ ।—विष्य वेद्यने ङ० प० सेट् । विष्यति, अवेद्योत्, विषेद्य, विष्यतिः ।
न[६]—दयङ्गे भ्वा० प० सेट् । नदति, अनादोत्, अनदोत्, नदितः,
नदन् ।

५७ ।—दन्व द्युतो भ्वा० आ० सेट् । दन्वते, ऐन्विष्ट, दन्वः, दन्व-
मानः ।

५८ ।—अर नमने भ्वा० प० सेट् । अरति, अचारीत्, अचार, अरतः, अरितः,
अर्थिः, अरन् ।

५९ ।—अर्च पूजने भ्वा० प० सेट् । अर्चति, आर्चीत्, आनर्च,
अर्चितः, अर्चन् ।

६० ।—अन बोधे दि० आ० अनिट् । मन्वते, अमन्व, मेने, मतः,
मतिः । मन्वुम्, मत्वा, मन्वमानः ।

६१ ।—अज्य शोधने अ० प० सेट् । मारिं, अरः, मार्जन्ति, अजति,
अमार्जीत्, अमार्जीत्, अमार्जीत्, अमार्ज, अरः, मार्जितम्,
मारुम्, अरुम्, मार्जन्, अजन् ।

द्वितीयसर्गे ।

१ ।—वा गतो अ० प० अनिट् । याति, अवात्, अयुः, अवान्,
अवाधीत्, अबौ, वातः, यातिः, वान् ।

२ ।—द गतो अ० प० अनिट् । दति, दतः, दन्ति, दधि, अगात्,
दवाद्य, दध्यति, दतः, ददुम्, दतिः, दत्वा, दन् ।

३ ।—वप बीजवपने भ्वा० उभ० अनिट् । वपति, -ते, अवाधीत्
अवाप, अवाप, अपे, अप्तः, वपुम्, अप्त्वा, वपन्, मानः ।

४ ।—द्वे गतो षु० उ० भ्वा० प० सेट् । द्वेदति-ते, द्वरति, द्वेदि-
दत्-त, द्वेरीत, द्वेदवाद्यकार, दद्वे, द्वभूव, द्वेदवाद्य, द्वेदितः,
द्वेदन्, द्वेदवाद्यः, द्वेदन् ।

५ ।—अरु अरथे भ्वा० प० अनिट् । अरति, अरार्चीत्, अरार,
अरिष्यति, अरुतः, अरुतिः, अरन्, अरुम्, अरन् ।

६ ।—अरु अरथे भ्वा० प० अनिट् । अरति, अरार्चीत्, अरणी,

ज्जातः, ज्जातिः, ज्जातम्, जजन् ।

१५ ।—ध् चिन्तावास् भ्वा० प० अनिट् । ध्यायति, अध्यासीत्
दध्यौ, ध्यातः, ध्यातिः, ध्यातम्, ध्यात्वा, ध्यावन् ।

१६ ।—शु अक्षणे भ्वा० प० अनिट् । शृणोति, शृणुतः, शृण्वति,
शृणोत्, अश्रोषीत्, शृश्राव, श्रुतः, श्रुतिः, श्रोतम्, श्रूणन् ।

यच कथने अ० प० अनिट् । वक्ति; वक्तः, वक्तु, अवोचत्, उवाच,
उचत्, उचुः । उक्तः, उक्तिः, वक्तुम् उक्त्वा, वचन् ।

२० ।—लृट् दर्शने च० उभ० सेट् । लक्षयति-ते, लक्षयत्-त, लक्ष-
यामि आस-वभय-वकार-चक्रं, लक्षितः, लक्षयित्वा । लक्षयित्वा,
लक्षयन्, लक्षयमाणः ।

२२ ।—गनुष कथने भ्वा० प० सेट् । यंसति, असंसीत्, यंसं,
यस्तः, यस्तिः, यंसितम्, यंसित्वा-यस्त्वा, यंसन् ।

२८ ।—त्रू कथने द्वि० उभ० सेट् द्वि० । त्रुवीति-आङ्, त्रूतः-
आङ्लुः, त्रुवति, आङ्लुः । अवोचत्-त, उवाच, उचत्, उचे,
वक्षति, उक्तः, उक्तिः, वक्तुम्, उक्त्वा, त्रुवन्, त्रुवाणः ।

अर्घ्य वाचने च० ध्वा० द्वि० सेट् । अर्घयते, आर्तयत, अर्घयाम्
वभूव, आस, चक्रे । अर्घितः, अर्घयित्वा अर्घयमानः ।

२९ ।—युभ दीप्तौ भ्वा० ध्वा० सेट् । योभते, अयुभत्, अयोभिष्ट,
युयुभे, योभितः, युभित्वा, योभित्वा, योभमानः ।

३१ ।—कृय मर्शने लृ० प० अनिट् । कृयति, अस्मासीत्, अमा-
सीत्, अकृयत्, ममर्श, अकृयति-मर्शति, कृष्टः कृष्टिः, कृष्टुम्,
मर्शुम् कृष्टा, कृयन् ।

ज्ञा बोधे क्रा० प० अनिट् । जानाति, अज्ञासीत्, जज्ञौ, ज्ञातः,
ज्ञातिः, ज्ञात्वा, जानन् ।

३३ ।—तन विस्तृतौ तना० उभ० सेट् । तनोति, तनुते, अतानीत्
अतनीत्, अतत-अतनिष्ट, ततान, तेने, ततः, ततिः, तनित्वा,
तत्वा, तन्वन् ।

दा दाने जु० उभ० अनिट् । ददाति, दत्तः, ददति, दत्ते, ददाते,
ददते, अदात्, अदित ददौ, ददे, दत्तः, दत्तिः, दातम्, दत्त्वाः

इदृक्, इदानः ।

- १५ ।—वा वनने अ० व० अनिट् । वाति, अवावीत्, ववौ वातः
वातिः, वातस् वात्वा, वान् ।
- १० ।—क्लिय बाधने क्रा० प० वेट् । क्लिन्नाति, क्लिन्नीतः,
क्लिन्नन्ति । अक्लियोत्, अक्लिषत्, चिक्लिये । क्लिष्टः, क्लिष्टिः ।
क्लेशितम्, क्लेषुम्, क्लेशित्वा क्लिष्टा, क्लिन्नन् ।
- ४० ।—कू खेदने क्रा० उभ० सेट् । कुनाति, कुनीते, अकवावीत्,
अकवविष्ट कुलाव, कुकुवे, कूनः, कूनिः, कुनन्, कुनानः ।
यस शान्तौ दि० प० सेट् । शास्यति, अशमीत्, अशमत् भयाम ।
शान्तः, शान्तिः । शमितम् शमित्वा, शास्ता, शास्यन् ।
- ४२ ।—बीज व्यजने अ० पु० उभ० सेट् । बीजयति-ते अविबीजत्-
त, बीजयामास । बीजितः, बीजयन् बीजयमानः ।
- ४३ ।—स्र(ष)प शयने अ० प० अनिट् । स्रापति, अस्त्राप्तीत्,
स्रष्वाप, स्रप्तिः, स्रप्त्वा, स्रप्सुम्, स्रपन् ।
- ४३ ।—पट दीप्तौ पु० उ० सेट् । पाटयति-ते, अपीपटत्-त ।
पाटितः, पाटयन्, पाटयमानः ।
- ४३ ।—क्षुट प्रेषणे इ० उभ० सेट् । क्षुट्नीति क्षुन्ते, अक्षुदत्-
अक्षोदीत्, अक्षोदिष्ट, क्षुक्षोद, क्षुक्षुदे, क्षुक्षुः क्षुन्दन्, क्षुन्दानः ।
- ४६ ।—यज देवपूजनादौ भ्वा० उभ० अनिट् । यजति-ते, अवा-
जीत् अयष्ट । इयाज, ईजे, इष्टः, इष्टा, इष्टुम्, यजन्-मानः ।
- ४८ ।—हन ह्निषावाम् अ० प० अनिट् । हन्ति, हतः, हन्ति ।
हन्यात्, हन्तु, हताम्, हन्तु, जग्नि, अहधीत्, जहान, हनिष्यति,
हतः हतिः, हन्तुम्, हत्वा, हन्, जग्निवान् ।
- ५० ।—अव क्षेपणे दि० प० सेट् । अक्षति, अक्षत्, अक्ष, अक्षः,
अक्षिः, अक्षितम्, अक्षित्वा, अक्ष्वा, अक्षन् ।
- ५२ ।—गुप रक्षणे भ्वा० प० वेट् । गोपायति, अगोपावीत्,
अगोपीत्, अगोप्तीत्, जुगोप, गुप्तिः, गुप्तिः । गोपायितम्,
गोपितम्, गोप्सुम्, गोपायित्वा, गोपित्वा, गुप्त्वा, गोपायन् ।
- ५५ ।—घो [घो] नाये दि० प० अनिट् । घाति, अघात्, अघावीत् वघौ,

- चितः, चितिः, चातम्, चित्वा, चयन् ।
- जि जने भ्वा० प० ञनिट् । जयति, जयैषीत्, जिगाव, जितः,
जितिः, जेतम्, जित्वा, जयन् ।
- ६३ ।—चि चयने स्त्रा० उभ० द्वि० ञनिट् । चिनोति, चिनुते,
चचैषीत् अचेष्ट, चिकाय, चिकाव, चिक्ये, चिष्ये, चित्वा, चित्तः
चितिः, चेतम्, चिष्यन् चिष्यानः ।
- ६४ ।—व (प) नृञ् सक्रे भ्वा० प० ञनिट् । वजति, अवाङ्गीत्,
वसञ्ज, वक्तः, वक्तिः सक्रुम्, वक्त्रा, वजन् ।
तृतीय वर्गे ।
- १ ।—हा त्यागे जु० प० ञनिट् । जहाति, जहोतः, जहितः,
जहति, जहात्, जहोहि जहित्ति, जहाहि, अहाषीत्, जहौ,
होतः, हानिः, हातम्, हित्वा, जहत् ।
- पत पतने भ्वा० प० षेट् । पतति, अपपत् पपात, पेतदः । पतितः
पत्तिः, पतितम्, पतित्वा, पतन् ।
- २ ।—कप कर्षणे भ्वा० प० ञनिट् । कर्षति, अकाशीत्, अकाशीत्,
अकषत्, कर्ष । कष्टः, कष्टिः, कष्टुम्, कर्षुम्, कष्टा, कर्षन् ।
- ८ ।—धू कम्पने स्त्रा० क्रा० भ्वा० उभ० षेट् । धूनोति, धूनुते,
धुनाति, धुनीते, धवति ते, अधाषीत्, अधविष्ट अधोष्ट । धूतः,
धूतिः, धवितम् धोतम्, धून्, धून्वानः धुनन्, धुनानः, धवन्,
धवमानः ।
- ९ ।—अम आवासे भ्वा० प० षेट् । आस्यति, अस्यषीत्, अस्यसत्,
अस्राम, आन्तः, आन्तिः, अमिता, आस्यन् ।
- भो भये जु० प० ञनिट् । विभेति, अभैषीत्, विभाव, भीतः भीतिः,
भेतम्, विभ्यत् ।
- अ्यु गतौ भ्वा० ञा० ञनिट् । अ्यवते, अ्यविष्ट, अ्युवे, अ्युवः
अ्युतिः, अ्योदम् अ्युत्वा, अ्यवमानः ।
- तृ तरणे भ्वा० प० षेट् । तरति, अतारीत्, ततार, तीरदः तीर्यः
तरितम्, तरीदम्, तीर्या तरन् ।
- ११ ।—ड वरणे स्त्रा० क्रा० उभ० । डपोति, डपुते, डपति डपीते

अवारीत्, अवरिष्ट, अवरीष्ट, अष्टत । ववार, वव्रो, वृतः, वृतिः,
वृत्तन्, वृत्तानः ।

भाष कथने भ्वा० आ० सेट् । भाषते, अभाषिष्ट, कभाषे, भाषितः,

• भाषितम्, भाषभाषः ।

१२ ।—युज युतो व्० उभ० अनिट् । युनक्ति, अयुजत्, अयोजीत्,
अयुक्त, युयोज । युक्तः, युञ्जन् ।

१३ ।—बुध बोधने भ्वा० प० अनिट् । बोधति, अभोक्षीत्, बुबोध ।
बुद्धः, बुद्धिः, बोधम्, बोधम् ।

१५ ।—इय इच्छायाम् अ० प० सेट् । वष्टि, उष्टः, उश्नति, वक्ति,
उष्टः, उष्ट, वश्ति, उश्तः । वष्टु, उष्टाम्, उश्नन्, अवाशीत्,
अवशीत्, उवाश, अशतः । उशितः, उष्टिः, वश्तिम्, उशित्वा,
उश्नन् ।

१० ।—सृष्ट इच्छायाम् अ० च० उभ० सेट् । सृष्टयति ते,
असृष्टत्-त, सृष्टयामास, सृष्टितः सृष्टयितम्, सृष्टयित्वा,
सृष्टयन्-भाषः ।

२२ ।—सृष्ट सृष्टने त्० प० अनिट् । सृष्टति, असृष्टत्, असृष्टा-
शीत्, असृष्टीत्, असृष्ट । सृष्टः, सृष्टिः, सृष्टम्, सृष्टम्,
सृष्ट्वा, सृष्टन् ।

२४ ।—जृम्भ जृम्भणे भ्वा० आ० सेट् । जृम्भते, अजम्भिष्ट,
जजृम्भे, जृम्भितः, जृम्भित्वा, जृम्भभाषः ।

२८ ।—ड अतृतापे स्त्रा० प० वेट् । डुनीति, डुनीतः, डुन्वति, अदा-
पीत्, अदोपीत्, डदाव, डूनः, ददितम्-दोषं, डुन्वन् ।

२९ ।—भा हीप्नो अ० प० अनिट् । भाति, अभोषीत्, वभौ, भातः,
भातिः, भातम्, भात्वा, भान् ।

३२ ।—कूज अघ्नकथने भ्वा० प० सेट् । कूजति, अकूजीत्,
कुकूज, कूजितः, कूजितम्, कूजन् ।

३६ ।—पा पाने भ्वा० प० अनिट् । पिबति, अपात्, पपी, पीतः,
पीतिः । पातम्, पीत्वा, पिबन् पातन् ।

३८ ।—पुन्वि पुन्वने च० उभ० भ्वा० प० सेट् । पुन्वति-ते, पुन्वति,

अचुचुम्बत्-त, अचुम्बोत्, चुम्बनामास, चुचुम्ब, चुम्बितः, चुम्बयन्-
मानः, चुम्बन् ।

- ३० ।—स्फुर स्फूर्त्तौ ङ० प० सेट् । स्फुरति, अस्फुरीत्, पुस्फोर,
स्फूर्त्तिः, स्फुरितम्, स्फुरन् ।
- ३२ ।—यास यासने अ० प० सेट् । यासति, यिष्टः, यासति, अया-
सत्, ययास । यिष्टः, यिष्टिः, यासितम्, यिष्टा, यासत् ।
- ३५ ।—फुङ्ग विक्राये भ्वा० प० सेट् । फुङ्गति, अफुङ्गीत्, पुफुङ्ग,
फुङ्गितः फुङ्गिः, फुङ्गितम्, फुङ्गन् ।
- ३७ ।—स्यन्द ईषत् कस्ये भ्वा० आ० सेट् । स्यन्दते, अस्यन्दित्,
पस्यन्दे, स्यन्दितः स्यन्दितम्, स्यन्दमानः ।
- ३८ ।—रुध आवरणे रु० उभ० अर्निट् । रुधति रुन्धः, रुन्धि,
अरुधत्, अरुधः, अरुधत्, अरुधीत्, अरुध, अरुधे, रुधः,
रुधिः, रोड्ढम्, रुद्धा, रुन्धन्, रुन्धानः ।
- ३९ ।—ग्लै विषादे भ्वा० प० अर्निट् । ग्लायति, अग्लासीत्, अग्लौ,
ग्लानः, ग्लानिः, ग्लातम्, ग्लात्वा, ग्लायन् ।
- ५० ।—लोक दर्शने भ्वा० आ० सेट् । लोकते, अलोकित्, लुलोके
लोकितः लोकितम् लोकित्वा । लोकमानः ।
- ५२ ।—धृष हिंसायाम् भ्वा० प० सेट् । धर्षति, अधर्षीत्, दधर्ष,
दधृषतः धर्षितः धृष्टिः । धर्षितम्, धर्षन् ।
- सन्सु भ्रंशे भ्वा० आ० सेट् । संसते, असंसत्, असंसित् ।
संसः, संसितः, संसितम् । संसमानः ।
- ५३ ।—धुञ्ज सन्दीपने भ्वा० आ० सेट् । धुञ्जते, अधुञ्जित्, दुधुञ्जे ।
धुञ्जमाथः ।
- ५३ ।—भर्त्स्य भर्त्सने चु० उभ० सेट् । भर्त्सयति-ते, अभर्त्सत्-त,
भर्त्सितः, भर्त्सितम् । भर्त्सयन्-मानः ।
- ६० ।—क्षिप प्रेरणे ङ० उभ० अर्निट् । क्षिपति-ते, अक्षीप्तीत्, अक्षिप्त,
अक्षिपे, अक्षिपे, क्षिप्तः, क्षिप्तिः, क्षेप्सुम् क्षिप्त्वा, क्षिपन् ।
- कृद्विष्णवे ङ० प० सेट् । किरति, अकारीत्, ककार, कीर्षः, कीर्षिः,
किरितम्, कर्णीतम्, कीर्षी, किरन, करीर्यन, करिर्यन ।

- ६२ ।—न [ख] न नमने भ्वा० प० ञनिट् । नमति, अनंवीत्,
ननाम, नेमत्, नतः, नतिः, नन्तुम्, नत्वा, नमन् ।
- ६३ ।—पुष पुष्टौ ऋत्रा० प० सेट् । पुष्याति, पुष्योतः, पुष्यन्ति,
अपोवीत्, इपोष, पुष्टः, इष्टिः, पुष्यन्, पोषितम् ।
- ७४ ।—भञ्ज भञ्जने ङ० प० ञनिट् । भञ्जति, अभाङ्गुषीत्,
वमञ्ज, भग्नः, भक्तिः, भञ्जन् ।
चतुर्थं सर्गं ।
- २ ।—मिष, अङ्गीयाम् त० प्र० सेट् । मिषति, अमेवीत्, मिषितः,
मिष्टिः, मेषितम्, मेषित्वा, मिषन् ।
- ३ ।—जीव प्राणने भ्वा० प० सेठ् । जीवति, अजीवीत्, जीवितः
जीवितम्, जीवित्वा, जीवन् ।
- ४ ।—लप भाषणे भ्वा० प० सेट् । लपति, अलापीत्-अलपीत्, ल-
लाप, लेपतः, लपितः, लप्तिः । लपितम्, लपित्वा, लपन्,
लपिष्यन् ।
- ६ ।—ड्रु गतौ प० भ्वा० ञनिट् । ड्रवति, अद्रुवत्, ड्रवाव,
ड्रुतः, ड्रुतिः, ड्रोतम्, ड्रुत्वा, ड्रवन् ।
- १२ ।—घूर्ण भ्रमणे त० लभ० सेट् । घूर्णति-ते, अघूर्णीत्, अघू-
र्णितः, जुघूर्ण, जुघूर्ण, घूर्णितः, घूर्णितम्, घूर्णित्वा, घूर्णन् ।
स्वल् वचने भ्वा० प० सेट् । स्वल्वति, अस्वालीत् अस्वाळ, स्वल्वितः,
स्वल्वितम्, स्वल्वित्वा, स्वल्वन् ।
- १५ ।—र ध्वनौ ञ० प० सेट् । रवीति-रौति, रतः र्वन्ति,
अरावीत्, अरौषीत्, रराव, रतः, रतिः, रीतम्, रवितम्,
रत्वा, रवन् ।
- १५ ।—रु रोदने ञ० प० सेट् । रोदति, रदितः, रदन्ति, अरदत्-
अरोदीत्, ररोद, रदितः, रत्तिः, रोदितम्, रदित्वा, रदन् ।
- १७ ।—गुह संवरणे । लभ० भ्वा० सेट् । गूहति-ते, अगूहीत्
अगुहत्, अगूहत्, अगूह, जुगूह, जुगुहे । गूहः, गूहिः,
गूहितम्, गूहितम्, गूह्या, गूहन्, गूहमानः ।
- १८ ।—रथ रचने ञ० प० लभ० सेट् । रथति-ते, अरथत्-त,

- रचितः, रचयितुम् । रचयन्-मानः । [ष्टत्वा, भ्रियमाणः ।
 १६ स्थितो लृ. आ० अनिट् । भ्रिवते, अष्टत, दध्ने, छतः, छतिः, धर्तुम्,
 २६ ।—बाध विधाते भ्वा० आ० सेट् । बाधते अबाधित, बाधे,
 बाधितः, बाधितुम्, बाधित्वा । बाधमानः ।
 १६ ।—सह शक्नो भ्वा० आ० सेट् । सहते, असहित, सेहे,
 सोदः, सोद्विः, सहितुम्-सोदुम् । सहमानः ।
 २८ ।—शुष शोषे दि० प० अनिट् । शुष्यति, अशुषत्, शुषोष ।
 शुष्कः, शुष्यन् ।
 ११ ।—लप दृच्छायाम् दि० भ्वा० उभ० सेट् । लप्यति-ते, लपति-
 ते, अलापोत्, अलपोत्, अलपित, अलाप, लेपतः, लेपे, लपितः,
 लपिः, लपितुम्, लपित्वा, लपन्, लप्यन् ।
 शप आक्रोशे भ्वा० उभ० अनिट् । शपति-ते, अशाप्नोत्, अशप्त,
 शशाप, शेषे, शप्तः, शप्तिः, शप्नुम्, शप्त्वा, शपन्-मानः ।
 १४ ।—रक्ष पाञ्चने भ्वा० प० सेट् । रक्षति, अरक्षोत्, ररक्ष,
 रक्षितः, रक्षितुम्, रक्षित्वा, रक्षन् ।
 १५ ।—श्व प्राणने व्य० प० सेट् । श्वसति, श्वसितः, श्वसन्ति,
 अश्वसीत् श्वास, श्वसितः, श्वसितः, श्वसितुम्, श्वसन् ।
 ४६ ।—पाञ्च रक्षणे च० उभ० सेट् । पाञ्चयति-ते, अपोपञ्चत्-त,
 पाञ्चितः । पाञ्चयन्-मानः ।
 ४६ ।—क्षि क्षये भ्वा० प० अनिट् । क्षयति, अक्षीषीत्, क्षिणाव,
 क्षीयः, क्षितः, क्षयन् ।

पञ्चम सर्गे ।

- १ ।—दृष्ट दाष्टे भ्वा० प० अनिट् । दृष्टति, अधाक्षीत्, ददाष्ट,
 देष्टतः, दग्वः, दग्धिः । दग्धुम्, दग्धा, दद्वन् ।
 न [ञि] दि निन्दायाम् भवा० प० सेट् । निन्दति, अनिन्दीत्,
 निनिन्द, निनिन्दतः, निन्दिषुम् निन्दिषुत्वा, निन्दन् ।
 ।—तप तोषे दि० प० अनिट् । तप्यति, अतपत्, ततोष, तपः,
 तपिः, तोषुम्, तपा, तप्यन् ।

द्वित्वम्, दृत्वा, दृशमानः ।

१० शी शयने ष० षा० सेट् । शेते, शयाते, शेरते शेषे, । अशयिष्ट, शिष्ये,
शयितः, शय्या, शयित्वम्, शयानः ।

११ ।—वेष्ट ईहायाम् भ्वा० षा० सेट् । वेष्टते अवेष्टिष्ट, चिचेष्टे
वेष्टितः । वेष्टमानः ।

१२ ।—सि [पि] च सेचने तु० उभ० षनिट् । सिञ्चति-ते, असिचत्-
त, असिक्त, सिषेच-सिषिचे, सिक्तः, सिक्तः, सेक्तुम्, सिञ्चन्-मानः ।

१३ ।—काङ्क् वाङ्क्यायाम् भ्वा० प० सेट् । काङ्कति, अकाङ्कीत्,
चकाङ्क्, काङ्कितः, काङ्कित्वा, काङ्कन् ।

१४ ।—तप दाष्टे भ्वा० उभ० सेट् । तपति-ते, अतापीत्, अतपीत्,
अतापिष्ट, तताप, तेपे, तप्तः, तपन्-मानः ।

१५ ।—रिच वियोगे षु० उभ० भ्वा० प० सेट् । रेचयति-ते, रेचति,
अरीरिचत्-त, अरेचीत् ।

१६ ।—उष्ण सेचने भ्वा० प० सेट् । उष्णति, औष्णीत्, उष्णाम्भूव,
आस-चकार ।

१७ ।—क्रन्द क्रन्दने भ्वा० प० सेट् । क्रन्दति, अक्रन्दीत्, चक्रन्द,
क्रन्दितः, क्रन्दन् ।

१८ ।—वेप चलने भ्वा० षा० सेट् । वेपते, अवेपिष्ट, विवेचे, वेपितः,
वेपमानः ।

१९ ।—श्ट ङिसने क्रत्रा० प० सेट् । श्ट्याति, अशारीत्, शशार,
शेरतः, शीर्यः, श्टयन् ।

२० वाचि भ्वा० प० सेट् । वदति, अवादीत्, उवाद, अदतः, उदितः,
उत्तः, वदित्वम्, उदित्वा, वदन् ।

२१ ।—धृ धारणे षु० उभ० षनिट् । धारयति-ते, अधीधरत्-त,
धारयन्-भाषः ।

२२ ।—उज्झ त्नागे तु० प० सेट् । उज्झति, औज्झीत्,
उज्झाङ्गकार, उज्झितः, उज्झित्वा, उज्झन् ।

२३ ।—अस सङ्घने ङि० प० सेट् । जाम्यति, अजमीत्, चजाम,
जाम्बः, जामिः, असित्वम्, जमित्वा, जाम्बत्वा, जाम्यन् ।

अगयित्स्, अगयित्वा अगवमाच ।

७५ ।—द्विष द्वेषे अ० उभ० अनिट् । द्वेषि, द्विषः, द्विषन्ति, अद्विषत्, अद्विष, द्विषे, द्विषे, द्विषः, द्विषिः, द्वेषस्, द्विषा, द्विषन् ।

७८ ।—भाष दीप्तौ भ्वा० आ० सेट् । भाषते, आभाषिष, बभाषे भाषितः, भाषितस् । भाषित्वा, भाषमानः ।

७९ ।—शुभ शोधने द्वि० प० अनिट् । शुध्यति, अशुभत्, शुशोध, शुद्धः, शुद्धिः, शोद्धस्, शुद्धा, शुध्यन् ।

बिष लेपने द्व० उभ० अनिट् । बिम्बति ते, अविषत्, अविषत, अविषि, बिषेप, बिषिषे, विषिः, विषिः, बिम्बन्, बिम्बमानः ।

८० ।—द्रा क्षत्रे अ० प० अनिट् । द्राति, अद्रासीत्, द्राणः ।

८६ ।—क्री क्रये क्रया० उभ० अनिट् । क्रोषात्, क्रीणीते, क्रीषात् अक्रोषीत्, अक्रोष, चिक्राय, चिक्रिये, क्रीतः, क्रीतिः, क्रोतस्, क्रीषन् ।

पठ भर्गे ।

४ ।—द्यु त विद्योते भ्वा० आ० सेट् । द्योतते, अद्युतत्, अद्यो िष, दिद्युते, द्यु नितस्, द्योतितस्, द्योतित्वा, द्योतितस् ।

५ ।—झु चर्षणे उहृञ्ज्-गतौच भ्वा० आ० अनिट् । झुधते अझोष, पुझुवे, झुतः झुतिः, झुत्वा, झोतस्, झमानः ।

७ ।—वृज त्वागे वा षु० उभ० षुञ्जे भ्वा० प० सेट् । वर्जयति-ते वर्जति, अवर्जत्, अवर्जितस्, अवर्जित्, वर्जन् वर्जितः, वर्जयन्-मानः ।

९ ।—कृत कीर्त्तने षु० उभ० सेट् । कीर्त्तयति-ते, अकिर्त्तित् त, कीर्त्तयाम्भूष-आस-चकार, चक्रे, कीर्त्तितः, कीर्त्तिः, कीर्त्तयितस्, कीर्त्तयित्वा, कीर्त्तयन् मानः ।

५४ ।—तर्क वितर्के षु० उभ० सेट् । तर्कयति ते, अतर्कत्-त ।

५९ ।—सूर्क्ष इदौ भ्वा० प० सेट् । मूर्क्षति, अमूर्क्षीत्, मूर्क्षस् मूर्क्षितस्, मूर्क्षन् ।

६५ ।—तृद प्रेरणे द्व० उभ० अनिट् । तृदति-ते, अनौत्सीत्, अतृत्, तृदते, तृत्तः, तृत्तः, तृत्तिः । नोत्सु, तृत्

तुटन्-मानः ।

८४ ।—गण संख्याने अदन् वु० उभ० सेट् । गणयति-ते, अजी-
गणत्-त, अजगणत्-त, गणितः, गणयितुम्, गणयन्-मानः ।

८५ ।—ख्या कथने अ० उभ० अनिट् । आद्येषु, अक्षर्यु, उकारेषु,
रूपं नास्ति । अख्यत्-त, अख्यौ, अख्ये, ख्यातः, ख्यातिः,
ख्यातम् ।

सप्तमं वर्गं ।

८६ ।—अङ्ग चिह्नीकरणे अटन् च० उभ० सेट् । अङ्गयति-ते,
आङ्गिकत्-त, अङ्गयाङ्गकार-पत्रे । अङ्गितः, अङ्गयितुम्, अङ्ग-
यित्वा, अङ्गयन् ।

८७ ।—अङ्ग ज प्रोढायाम् भ्वा० आ० सेट् । अङ्गते, अङ्गवित्,
अङ्गः ।

८८ ।—रन्ज रङ्गने टि० उभ० अनिट् । रञ्जति ते, अराङ्गीत्,
अरङ्ग । ररङ्ग, ररङ्गे, ररङ्गः, ररङ्गिः, ररङ्गुम्, रञ्जन् ।

८९ ।—ठिव निरसने टि० प० सेट् । ठीव्यति, अठेवीत्, तिष्ठेव,
टिष्ठेव, अठूतः, अठूतिः, ठेवितुम्, ठेवित्वा, ठीव्यन् ।

९० ।—तु स्तुतौ अ० प० वेट् । नूति, तुतः, अनावीत्, अनौषीत्,
तुवाव, तुतः, नवितुम्, नोतुम्, नवित्वा, तुत्वा ।

९१ ।—पू धोधने क्रा० उभ० सेट् । पुनाति, पुनीतः, पुनन्ति,
पुनीते । अपावीत्, अपवित्, पुपाव, पूतः, पूतिः ।

कुमारसम्भवटीका सञ्जीवनी ।

— ० —

मङ्गलाचरणम् ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदक्षपातसङ्कुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि ! चराचरोपजीव्यम्

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब ! कृतार्थसार्थवाहम्

प्रतिज्ञा ।

ब्रह्मन्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

भारती कालिदासस्य दुर्ब्याख्याविषमूर्च्छिता ।

एषा सञ्जीवनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

—

कुमारसम्भवम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अस्य उत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरो तोयनिधौ वगाञ्च

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

तत्रभवान् कालिदासः कुमारसम्भवं काव्यं चिकीर्षुः
“आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति शास्त्रात्
काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति,—

अस्तीति । [उत्तरस्यां दिशि] अनेनास्य देवभूमित्वं
सूच्यते । [देवता आत्मा] अधिष्ठाता यस्य सः । एतेनास्य
वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्य-
त्वसिद्धिः । हिमस्यालयः स्थानमिति [हिमालयो नाम]
हिमालय इति प्रसिद्धः । अधिको राजा [अधिराजः] राजाहः-
सखिभ्यष्टच् (१) (५,४,८१ पा०) न गच्छन्तीति [नगाः]
अचलाः तेषामधिराजः [नगाधिराजः अस्ति ।] कथञ्भूतः ?
[पूर्वापरो] प्राच्यपश्चिमी [तोयनिधौ] समुद्रौ [वगाञ्च]
प्रविश्य । अतएव [पृथिव्याः] भूमेः [मानम] प्रस्ताद्विन
परिच्छेदः । भावे ल्युट् । तस्य [दण्डः] यद्वा मीयतेऽनेनेति

(१) राजाद्यन्तात्तदुत्पत्त्यात् उन् ङात् ।

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सुं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

[मानम्] करणे ऋट् । स चासौ [दण्डश्च] स इव [स्थितः] आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरावगाहित्वच्चास्य हिमालयस्यास्त्विव । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे,— “कैलासो हिमकाञ्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपञ्चायतावेतावर्णवान्तरुपस्थितौ ॥” अत्र हिमाचलस्योभयात्त्रिव्याप्तिसाम्याम्भानदण्डत्वेनोभे चणात् उत्प्रेचालङ्कारः । “प्रकृते अप्रकृतगुणक्रियादिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य सम्भवनम् उत्प्रेक्षा” इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । अस्मिन् सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः, क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्ज् च । तत्रक्षणन्तु “स्यादिन्द्रवज्जा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्जा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥१॥

इतः परं षोडशभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति,—तत्र नगाधिराजत्वं निर्बोढुमाह,—यमिति । सर्वे च ते शैलाश्च [सर्वशैलाः] पूर्वकालैकसर्वजरत्यु राणनवकीवलाः समानाधिकरणेनेति (१) (२, १, ४८ पा०) समासः । [यम्] हिमालयं [वत्सुं परिकल्प्य] विधाय [दोहदक्षे] दोहनसमर्थं [मेरौ दोग्धरि स्थिते] सति । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति (२) (२, ३, ३७ पा०) सप्तमी । [पृथूपदिष्टाम्] पृथुना वैख्येन उपदिष्टाम् ईदृक्तया प्रदर्शिताम् [धरित्रीम्] गौरूपधरामिति

(१) पूर्वकाणादयः समानाधिकरणेन अभेदान्वावयन्देन वक्ष्यमाणान्ते च तत्पुत्रवः ।

(२) वक्ष्यन्निववा क्रियाकारं वक्ष्यते तत्र सप्तमी क्वात् ।

प्रथमः सर्गः ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिक्कां दुदुह्वर्षद्विज्जीम् ॥ २ ॥

“सु भास्वन्ति नाथ मेन
पोऽह वैश्वानरं (वैश्वानरं)”
पाठिनः

शेषः । “गौर्भूत्वा तु वसुधरा” इति विश्वपुराणात्, अक-
थितश्चेति (१,४,५१ पा०) कर्मत्वम् (१) । भास्वन्ति च भास्व-
त्यश्च [भास्वन्ति] युतिमन्ति औषधिविशेषणश्चेत् । नपुं-
सकमनपुंसकेन (१,२,६६ पा०) इत्यादिना (१) नपुंसकैक-
शेषः । [रत्नानि] मणीन् जातिश्रेष्ठवस्तूनि च । “रत्नं श्रेष्ठे
मणावपि” इति विश्वः । “जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति
कथ्यते” इति यादवः । [महौषधीश्च] सस्त्रीवनीप्रभृतीश्च
वीरत्वेन परिणता इति शेषः । “ताः क्षीरपरिणामिनीः”
इति विश्वपुराणात् । [दुदुह्वः] । दुह्वियाचीत्यादिना (१,४,५१
पा०, भा०) (३) द्विकर्मकत्वम् । अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां
प्रश्नभिर्हलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीरिति वत् तस्ममर्थाचरणात्
कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुह्वेः स्वरितेत्वेऽपि (४) अकारत्र्यभिप्रायवि-
त्थायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम्, — “गौर्भू मिरचक्ष्मः

(१) अपाठानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मचंसं स्यात् ।

(२) अस्त्रीवेन सहोक्तौ क्लोवं शिष्यते अपरं कथ्यते ।

(३) दुह्वियाचिर्द्धप्रच्छिन्निलिचिख्यासुप्रयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

। विश्वपुराणेन च वत् कथ्यते तदकीर्तितमाचरितं कविना । इति
भास्वद्विजा । कथ्यते संभ्रजाति ।

(४) स्वरितव्ययः क्लमं भिप्राये क्लिवाफवे इति (१,२,७१ पा०)

स्वरितः स्वरविशेषः अकारश्च इत् वक्ष्य तस्मात् धातोः क्लिवाफवे
कर्तृमानिनि आत्मनेपदं स्यादिति क्लमं आत्मनेपदमसम्भावपि क्लमं गा-
भलपिर्वचाभावाच्च तद्ध् अदादी अच चत्वार स्वरितेन इत्युपक्रम्य
भास्वत् दुह्वेः स्वरितेत्वंम् ।

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविद्योपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतौन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

सर्वे कर्तारोऽत्र पर्यासि च । औषध्यश्चैव भासन्ति रत्नानि
विविधानि च । वक्ष्ये हिमवानासीद्दोषा मेरुर्महागिरिः”
इति । एतेन वक्ष्ये मातुः प्रेमास्पदत्वादस्य सार्याहितं
गम्यते । तथा चास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वान्नगाधिराज
त्वं युक्तमिति भावः । अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात्
तद्वतीषधिरत्नानां हयानामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोहनक्रिया-
रूपसमानधर्मसम्बन्धादीपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिक-
विषयसुखयोगिता नामालङ्कारः । तदुक्तं “प्रसुतानां तथा-
न्वेषां केवलं सुखधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सामता
सुखयोगिता ॥” न चात्र रूपकपरिणामाद्यलङ्कारशङ्का
काया, तेषामारोपहेतुत्वात् हिमहेमाचलादिषु वक्ष्येदी-
गृहत्वादीनामागमसिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्वन्मनभिमम्यत्वाच्छि-
न्निच इव सर्वमपि सौभाग्यं विफलमित्याशङ्क्याह,—

अनन्तेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् [अवन्ता-
नाम्] अपरिमितानां [रत्नानां] श्रेष्ठवस्तूनां [प्रभवस्य वक्ष्ये]
हिमाद्रिः [हिमम्] कर्तुं, सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । इदंभग-
सिन्धुने पूर्वपदस्येति (७, ३, १६ पा०) उभयपदद्वयः । तद्
विलुम्पतीति [सौभाग्यविलोपि] सौम्येविघातकं [न जातं
नाभूत् । तथाहि, [एको दोषः गुणसन्निपाते इन्दोः किर-

प्रथमः सर्गः ।

यथापसरौविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्रीं विस्तरैर्विभ्रति ।

वलाहकच्छेदविभ्रमराजा-

मकाससम्पादयित्रीं वातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

यथापसरौ इव निमज्जति] अन्तर्नीयते इत्यर्थः । न हि स्वल्पा
दोषोऽमितगुणाभिभावकः, किन्तु कश्चिदिन्दुकलङ्कादिवद्
गुणैरभिभूयते अन्यथा सर्वरम्यवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः ।
अत्रोपमानुप्राप्तिसोऽर्थान्तरन्यासात्प्रकारः । तत्र ज्ञेयन्तु,—
“ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तस्माद्धन-
समर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” इति दण्डी ॥ ३ ॥

यद्येति । किञ्चेति चकारार्थः । [यः] हिमाद्रिः [अपसर-
सां विभ्रममण्डनानि] विलासालङ्करणानि । अथवा
विभ्रमो विपरीतन्यासः “विभ्रमस्वरयाऽकाले भूषास्थान-
विपर्ययः” इति दृश्यरूपकात् । तेन मण्डनानि तेषां [सम्पा-
दयित्रीम्] एतद्वातुरागदर्शिन्योऽपसरसः सम्पादयित्रीषु प्रसा-
धनाय त्वरयन्तीति भावः । तथात्वे भ्रान्तिमदलङ्कारो
व्यव्यते । कर्तृकर्मणोः कृतीति (२, ३, ६५ पा०) (१) कर्मणि
षष्ठी । वारीषां वाहकाः [वलाहकाः] पृषोदरादित्वात् (२)
सप्तः । तेषां [छिन्देसु] खण्डेषु [विभ्रमः] सङ्गमितो [रागः]
यथा ताम् । एतेष्वान्तरमण्डनत्वं गम्यते । इदं विशेषणद्वयं
सम्पादयित्रीषु व्युत्थितम् । [धातवः] सिद्धूरीरिकादयोऽस्य

(१) कर्मणि षष्ठी । कर्तृकर्मणोः कृतीति (२, ३, ६५ पा०) ।

(२) पृषोदरादित्वात् सप्तोपदिष्टम् (१, २, १२६ पा०) ।

आनेखलं सङ्घट्टं ज्ञानान्तं

क्षायामवस्यत्सङ्घट्टं निश्चिन्तम् ।

उद्वेजिता इष्टिभिरस्य मन्त्रे

प्रवृत्तानि समाप्तमवसति शिष्टः ॥ ४ ॥

सन्तीति [धातुमान्] नित्ययोगे (१) मतुप् । तस्य भावः
[धातुमत्ता] तान् । धातुयोगित्वमिति सम्बन्धोऽपि
वाच्यार्थः । समासकृतचित्तु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति
(२) वचनात् । लक्षणया नित्यानुषङ्गिकधातुमित्यर्थः ।
[अकालसन्ध्यामिव] अनियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव [शिखरै-
र्विभर्त्ति] धत्ते । अत्र सन्ध्याशब्दस्य जातिवाचित्वात्
जात्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

आनेखलमिति । [सिद्धाः] अणिमादिसिद्धाः देवयोनि-
विशेषाश्च “पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नी देवयोनयः”
इत्यमरः । आ नेखलाभ्यः [आनेखलम्] नितम्बपर्यन्तम् ।
“नेखला खड्गवन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति विश्वः ।
आङ् मर्यादाभिविध्योः (१, १, १३ पा०) इत्यव्ययीभावः (३)
[सञ्चरतां घनाणां] मेघानाम् [अधःसानूनि] मेघमण्डलाद्घ-
स्रटानि [गतां] प्राप्ताम् । द्वितीयान्त्रितातीतप्रतितगतात्त्व-
स्तप्राप्तापकैरिति (२, १, २४ पा०) समासः (४) । [छायाङ्]

(१) भूमिद्वारापदवाच्य नित्ययोगेऽतिशयोक्तेः । सम्बन्धोऽपि-
वाच्यार्थं सम्बन्धं चङ्गुदाहरणः । इति भाष्यकारित्वेति शेषः ।

(२) कृतचित्तवशात्तदभावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानमिति वाच्यार्थः ।

(३) मर्यादां बोध्या अतिविधिव्याप्तिः यतश्चोरवयोपतन्नाङ्
आङ् पदस्यार्थेन उद्वेजा वचनकृते षोऽव्ययीभावः ।

(४) द्वितीयान्त्रितातीतप्रतितगतात्त्व-
स्तप्राप्तापकैरिति ।

प्रथमः सर्गः ।

पदं तुषारसुतिभिर्नितम् ।
यस्मिन्नुदङ्गमि हतहिमानाम् ।
विदन्ति सप्तं नखरन्ध्रं सुहृ-
ष्टं क्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥
न्यस्ताकरा धातुरवेण च
भूर्भस्त्रचः सुहृद्विन्दुशोभाः ।

अनातपम् । “काया सूर्यप्रियाकान्तिप्रतिविम्बमनातपम्”
इत्यमरः । [निषेव्य वृष्टिभिरुहेजिताः] क्लेशिताः सन्तः ।
“उहेगस्तिमिते क्लेशे भये मन्यरगामिनि” इति शब्दार्थवः ।
[यस्य] हिमाद्रेः [आतपवन्ति] सातपानि शृङ्गाणि आन्त्र-
यन्ते] आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्वीकृत्य-
मिति भावः ॥ ५ ॥

पदमिति । [यस्मिन्] अद्री [किराताः] [तुषारसुतिभिः]
हिमनिथन्दैः [धीतं] चालितं [रत्नं] शोणितं यस्य तत्
तथोक्तम् । अतो दुर्घटमिति भावः । हताः हिपाः गन्धाः
यैस्तेभ्यम् । [हतहिमानां केसरिणाम्] सिंघानां [पदम्]
पादप्रक्षेपस्थानम् [अट्टहापि नखरन्ध्रैः] नखद्रोषिभिः
[सुहृर्मुक्ताफलैर्मर्गं विदन्ति] जानन्ति । अत्र व्याभाः
सिंहचालितो मजेन्द्राच्च सुक्ताकरा इति भावः । “करीन्द्र-
जीमूतमराह्यमृगभक्ष्याद्विशक्तुञ्जववेष्टजानि । सुक्ताफलानि
प्रक्षिपन्ति वीषे तेषां तु हृद्युद्धमनिव भूरि” ॥ ६ ॥

नखरीति । [यस्मिन्] हिमपद्री [धातुरवेण] हिन्दूरादि-
द्वेष । “नखरपद्री मित्ते वीर्षे शुचे दागे इवे रसः” इत्य-

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-

मनङ्गलेऽस्त्रिभवेऽपयोगम् ॥ ७ ॥

यः पूरवक् क्रीचकरस्व भागान्

दरीसुखोत्तेन समीरयेत् ।

उद्गायतामिच्छति किन्नराणां

तानप्रदावित्वभिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

मरः । [न्यस्ताक्षराः] लिखितवर्णाः अतएव [कुञ्जरस्व] ३
[विन्द्वः] काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः “पद्मव
विन्दुजालकम्” इत्यमरः । ते इव [श्रीणाः] रक्तवर्णा
लिखितभागेष्विति शेषः । [भूर्जत्वचः] भुजपद्मवल्कलानि
“भूर्जपत्रे भुजो भूर्जो मृदुत्वक् चर्मिका अपि” इति
यादवः । [विद्याधरसुन्दरीणां] लिख्यन्ते येषु ते [लेखाः]
पत्रिकाः [अनङ्गस्य लेखाः] तेषां [क्रियया] कामश्चक्रक-
लेखकरणेन इत्यर्थः [उपयोगम्] उपकारं [व्रजन्ति]
दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥ ७ ॥

य इति । [यः] हिमाद्रिः [दरी] गुहा सैव [सुखं] तस्मात्
[उत्तेन] उत्पन्नेन । आतश्चीपसर्गे (३, १, १३६ पा०) इति
कप्रत्ययः (१) । [समीरयेत्] वायुना [क्रीचकाः] वैश्व-
विशेषाः “वैश्वः क्रीचकास्ते सूर्ये खनन्त्यजिनीचताः”
इत्यमरः । तेषाम् [रन्ध्रभागान्] छिद्रप्रदेशान् [पूरवन्]
घमयन् । “वाग्धिकोऽपि वंशरन्ध्रादि सुखमारुतेन पूरवन्ति”
इति प्रसिद्धिः । [उद्गायताम्] देवयोनित्वादुच्चैर्वाचार

(१) उपपदे उपपदे वाङ्मात् वातो वा वा ।

कपोलकण्ठः क्षीरभिर्विभक्तुः

विषट्टितानां सरलद्रुमाणां ।

यत्र स्रज्ज्वरतया प्रसृतः

सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ६ ॥

प्रामिणं गानं करिष्यताम् । उक्तञ्च वीरहेन,—“ब्रह्मजमध्य-
प्रनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं,
स लब्धो देवयोनिभिः” इति । [किन्नराणां] देवनायकानां
[तानप्रदायित्वम्] तानो नाम स्वरास्तरप्रवर्तको राग-
स्थितिप्रहञ्चादिहेतुरंशापरनाम्ना वंशवाद्यसाध्यः ब्रह्मान-
भूतः स्वरविशेषः । “तानस्वंशस्वरो मतः” इत्यभिनवगुप्तः,
“माता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्” इति
भरतः । तत्प्रदानशीलत्वं [तानप्रदायित्वम्] वायिकत्वम्
[उपगन्तुम् इच्छतीव] इत्युत्प्रेक्षा सा च हरीमुखोत्थेन इत्येक-
देशविभक्तिरूपकोञ्जीविता, मुखसाध्यत्वात् तानप्रदायि-
त्वत्तः । यत्रावयवरूपथादवयविरूपत्वं गम्यते, तदेकदेश-
विभक्तिरूपकम् । गम्यते चात्र अवयविनः पुंस्त्री रूपत्वं
गच्छन्निर्दिष्टे हिमाद्रावित्यलम् वचुना ॥ ८ ॥

कपोलेति । [यत्र] हिमाद्री [करिभिः] बभौः [कपोल-
कण्ठः] कण्ठस्यकण्ठः [विभक्तुः] अपनेतुं [विषट्टितानां]
विभक्तानां [सरलद्रुमाणां] सम्बन्धिभ्या [स्रुतानि] करि-
कञ्जीकवर्षात् करितानि [क्षीराच्च] येषां तेषां भविष्यता
तत्रा हेतुना [प्रसृतः] कृत्यकः [गन्धः] सानूनि सुरभीकरोति
एतेनास्त्र गजाकरत्वं गम्यते । तथा च गजामुर्वेदम् “हिम-
वद्दिविन्धमस्रस्र गजानाम् प्रभवा नगाः” इति ॥ ८ ॥

नेचवराणां वनितासखानां

रौगृहोत्सङ्गदनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्वा-

मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

उद्देजयत्यङ्गुलिपाणिं भागान्

वनेचराणामिति । [यत्र] हिमाद्री [रजन्यां] [दर्यः]
कन्दरा एव [गृहाः] तेषाम् [उत्सङ्गेषु] अभ्यन्तरेषु [निषक्ताः]
संक्रान्ताः [भासः] यासां ताः [औषधयः] [दृश्यन्तीति]षि
“अन्वावौषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं वाति” इत्या-
गमः ५ वनितानां सखायः [वनितासखाः] राजाहः सखि-
भ्यष्टच् (५, ४, ८१ पा०) तेषां रममाणानामित्यर्थः । वने चर-
न्तीति [वनेचराः] किराताः । चरेष्टः (३, २, १६ पा०) (१)
इति ष्टप्रत्ययः, तत्पुरुषे क्कतिबहुलम् (६, ३, १४ पा०) इत्य-
सुक् (२) । तेषां [वनेचराणाम् अतैलपूराः] अनपेक्षित-
तैलसिद्ध्या इत्यर्थः [सुरते] सुरतकर्मणि [प्रदीपाः भवन्ति]
अत्र औषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतीपवी-
मित्वात् परिशामालङ्कारः । तदुक्तम् “आरोप्यमाणस्य
प्रकृतीपयोमित्वे परिशामः” इति । तथा प्रदीपकारणतेल-
पूरणमिधेधरद्वारणकार्योत्पत्तिसाधना विभागेना चित्तु-
मयोः संदृष्टिः ॥ १० ॥

उद्देजयतीति । [यत्र] हिमाद्री [मिमीभूतं] धनीभूतं
[हिमं] यत्र तस्मिन् अतएव [अङ्गुलीनां] पाणीनाञ्च

(१) अथिचरयो उदयेर्दे चरेष्टः स्यात् ।

(२) कदम्बे पञ्चे परे तद्दृष्टमवनाद्ये वृक्षस्य बहुवचनसुक् स्यात् ।

मार्गे शिलोभूतहिमेषुपि यत्र ।

न दुर्वहस्रोणिपयोधरास्तां

भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वसुख्यः ॥ ११ ॥

दिवाकराद्गच्छति यो गुहासु

लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

सुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्नं

ममत्वसुखैः शिरसां सतीव ॥ १२ ॥

गान्] प्रदेशान् [उद्वेजयति] अतिशैत्यात् क्लेशयत्यपि
 [र्गे] श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम् । [दुर्वहस्र]
 रिण [श्रोणिपयोधरेण आस्ताः] पीडिताः आङ्पूर्वाद्गच्छतिः
 । उपसर्गादिति धाताविति (६, १, ८१ पा०) (१) वृषिः ।
 ज्ञानां मुखानीव मुखानि यासां ताः [अश्वसुख्यः] किन्नर-
 यः । उद्गुमुखवत्समासः । “स्याकिन्नरः किम्पुरुषसुरङ्ग-
 नो मयुः” इत्यमरः । [मन्दां] मन्यरां [गतिं न भिन्दन्ति]
 त्यजन्तीत्यर्थः । पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गुरग्ररीरतया
 ग्रीष्मं गन्तुं शक्यते इति भावः ॥ ११ ॥

दिवाकरादिति । [यः] हिमाद्रिः [दिवा] दिवसे [भीतं]
 [विष्टमिव । उलूकमिवेति च ध्वनिः । [गुहासु लीन-
 कारं] ध्वान्तं दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्मात्
 [दिवाकरात्] दिवाविभानिशाप्रभाभास्करेत्यादिना (२)
 R, २१ पा०) उपसर्गः । भीतार्थानाम् भयहेतुः (१, ४,

(१) उपसर्गस्यावर्षात् ककाराद्दो धातो परे इद्विरेकादेशः स्यात् ।

(२) दिवादिपुपपदेशु ककटः स्यात् ।

लाङ्गूलविशेषविशेषिणोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमरैः ॥ १३ ॥

यत्रांशुकाक्षेपविलिखितानां

२५ पा०) इत्यपादानत्वत् (१) पञ्चमी । [इति
त्रायते । ननु सुद्रसंरक्षणमनर्हमित्याशङ्क्याह,— सुद्र इति
[उच्चैःशिरसाम्] उन्नतानां [शरणं प्रपन्ने] शरणागते [सुद्रे
नीचेऽपि [सति] सज्जने [इव] [नूनं ममत्वं] ममायमित्य
भिमानः अस्तीति शेषः । ममशब्दात् त्वप्रत्ययः । अर्थान्तर
न्यासीऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

लाङ्गूलेति । [चमर्यः] मृगीविशेषाः [इतस्ततः] [लाङ्गू-
लानि] बालधयः । “पुच्छीऽस्त्री लोमलाङ्गूले बालहस्तश्च
बालधिः” इत्यमरः । तेषां [विशेषैः] विधूननैः [विसर्पिण्यः
विद्यमराः [शीभाः] कान्तयो येषां तैः [चन्द्रमरीचिभिः
इव [गौरैः] शुभ्रैः “गौरः करीषे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुचे
ऽपि च” इति यादवः । उपमानानि सामान्यवचनैः (२, १
५५ पा०) (२) इति समासः । बालव्यजनैः] चामरैः [यस्य
हिमाद्रेः [गिरिराजशब्दं] गिरिराज इति संज्ञाम् [अर्थ
युक्तम्] अभिधेयवन्तं [कुर्वन्ति] । राजानो हि ह्यत्रचाम-
रादिचिह्निता इति भावः ॥ १३ ॥

(१) भवार्थानां लाङ्गूलाणाञ्च प्रयोगे भवचेतरपादानसंज्ञः ज्ञात

(२) उपमानवाचकपदानि सादृश्यवाचकपदैः सङ्घ वा ह्यत्रान्ये
वत्पु. रूपः ।

यदृच्छ्या किम्पुरुषाङ्गानाम् ।
 दरीगृह्वारविलम्बिविम्बा-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
 भागीरथीनिर्भरशीकराणां
 वोढा मुहुः कम्पितदेवदावः ।
 यद्वायुरन्विष्टगैः किरातै-
 रासेव्यते भिन्नशिखगिह्वरैः ॥ १५ ॥

यत्रेति । [यत्र] हिमाद्री [अंशुकाक्षेपेण] वज्राहरणेन
 [विलम्बितानां किम्पुरुषाङ्गानाम्] किन्नरस्त्रीणाम् [यदृ-
 च्छ्या] दैवगत्या [दरीगृह्वारेषु] [विलम्बिविम्बाः] कम्प-
 मानमण्डलाः [जलदास्तिरस्करिण्यः] जवनिकाः [भवन्ति ।]
 “प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा” इत्यमरः ।
 तिरसोऽन्यतरस्यामिति (८, ३, ४३ पा०) सत्वम् (१) । अत्र
 जलदेवदारोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्
 परिणामालङ्कारः ॥ १४ ॥

भागीरथीति । [भागीरथीनिर्भरशीकराणाम्] गङ्गाप्र-
 वाहपाथः कणानाम् । कर्मणि षष्ठी । [वोढा] प्रापकः । वहे-
 स्तृच् । [मुहुः] पुनः पुनः, सद्यो वा । “पौनःपुन्ये ध्ययार्थे च
 सद्यो वा स्यान्मुहुःपदम्” इति वैजयन्ती । [कम्पिताः देवदा-
 रवः] येन स तद्योक्तः । [भिन्नानि] विभेदितानि [शिखगिह्व-
 नाम् वरुणांश्च] गतिलाघवार्थम् किरातकटिबद्धानि, येन स
 तद्योक्तः । क्रमाद्दिशेषत्रयेण शैत्यसौरभ्यमाग्यान्युक्तानि ।

(१) तिरहः यो वा ह्यात् कल्पपक्षेषु परेषु ।

सप्तर्षिहस्तावधितावशेषा
 खधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः ।
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रौधरण्यक्षमञ्च ।

[यस्य] हिमाद्रिः [वायुः] [अन्विष्टमृगैः] मार्गितमृगैः आत्मै-
 रिति भावः । “अन्विष्टम् मार्गितम् मृगितम्” इत्यमरः
 [किरातैरासेष्यते ॥ १५ ॥

सप्तर्षीति । सप्त च ते ऋषयश्च [सप्तर्षयः ।] “दिक्कङ्क-
 संज्ञायाम् (१) (२, १, ५० पा०) इति समासः । तेषाम् [ह-
 स्तैरवधितेभ्यः] लूनेभ्यः [अवशेषाणि] अवशिष्टानि । “शेषोऽ-
 प्रधाने सन्तापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते” इति केशवः । कर्मणि घञ्
 प्रत्ययः । अनेन पद्मानां साफल्यं सूचितम् । [यस्य] हिमा-
 द्रेः । रोहन्तीति रुहाणि । इगुपध-ञा-प्री-किरः कः (२, १,
 १३५ पा०) इति कप्रत्ययः । [अग्रे] उपरि यानि [सरांसि]
 तेषु [रुहाणि पद्मानि] [अधः परिवर्त्तमानः] भ्रमन् [विव-
 स्वान्] सूर्यः [ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति] विकासयति न
 कदाचिदधीमुखैः, अतिमार्त्तण्डमण्डलत्वाद्ग्रभूमिरिति
 भावः । सप्तर्षिमण्डलं भ्रुवादप्यूर्ध्वमिति ज्योतिषिकाः ।
 अतस्तेषामग्रसरोरुहाभागित्वं युक्तम् ॥ १६ ॥

(१) हिमाचलः संज्ञावाचकश्च संज्ञावाचकस्य संज्ञावाचकस्य संज्ञावाचकस्य
 सङ्घं वा संज्ञकते च कर्मधारयः । असंज्ञावां तु द्विगुत्वमेव ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागः
 शैलाधिपत्वं कल्पयन्तिष्ठत् ॥ १७ ॥
 स मानसीं मेहसक्तः पितृणां
 कन्यां कुलसंस्थितवे स्थितिः ॥
 मेनां मुनीनामपि मानसौद्या-
 मात्मानुरूपं विधिनोपवेमे ॥ १८ ॥

यज्ञाङ्गेति । [यस्य] हिमाद्रेः [यज्ञाङ्गानाम्] यज्ञसाध-
 नानां सीमलतादीनाम् [योनिः] प्रभवः तस्य भावस्तत्त्वेन ।
 “यज्ञाङ्गार्थं मया दृष्टो हिमवानचलीश्वरः” इति विश्वपुरा-
 णात् । [धरित्रीधरणक्षमम्] भूभारधरणयोग्यम् [सारम्] व-
 लक्ष “सारो बले स्थिराग्नि च” इत्यमरः । [पर्वत] ज्ञात्वा [प्र-
 जापतिः] [स्वयमेव] [कल्पितो यज्ञभागः] यज्ञिन् तत्तदीक्षम् ।
 “सीमस्य राज्ञः कुलस्रः इन्दोः शृङ्गी समुद्रस्य विष्णुमारी
 हिमवतो हस्त्यी” इति श्रुतेः (१) इति भावः । [शैलानामाधि-
 पत्वम्] अधिपतित्वम् । पत्यन्तपुरोहितादिव्यो बन् इति (५,
 १, १२८ पा०) यक्प्रत्ययः । [अन्वतिष्ठत्] ददाति क्व इत्यर्थः ।
 उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे,—“शैलानां हिमवन्तश्च महीनाश्चैव
 सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिश्चक्रे चित्ररथं विधिः” इति ॥१७॥

सम्प्रति कथाम् प्रसीति,—

स मानसीमिति । मैरोः सखा [मेहसक्तः] कल्पयन्तिष्ठ-
 इतिभावः । [स्थितिः] मर्यादाभिन्नः, अग्नि- श्रुतसम्प्रतिः

(१) देवताविषये यथादिविषेवाकथ्यनप्रकारेण यक्षुर्वेदे १४
 अथर्ववेदः कल्पयन्तिष्ठत् इत्येवम् । यथाकथ्यते इत्युक्तम् । उक्तञ्च इत्युक्तम् ।

कालक्रमेणानुसृत्योः प्रथमे

स्वरूपयोग्येः सुस्तप्रसङ्गे ।

मनोरमं कौमलसुहृदमवा

गर्भोऽभ्युदयकूधरराजप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

असूत सा नामवधुपनीत्यं

सूयते ॥ [सः] हिमकाव [पितृशाम्] [मानसीम्] मगःसङ्कल्प-
जन्मात् । [सुनीनामपि माननीयाम्] योगब्रह्मवादाभ्यां पू-
ज्यस्मिन्नर्थः । उक्तञ्च विष्णुपुराणे,—“तेभ्यः शुभाश्रुदं जज्ञे
मेनका इरिषी तया । ते उभे ब्रह्मवादिभ्यौ योगिभ्यौ चा-
सुभे विधे !” इति । [आत्मानुरूपाम्] कुलशीलसीन्दर्या-
दिभिः कथ्यते । [मेनाम्] मेनकादेवीति नामवतीम् [कन्धा-
म्] [कुलस्य स्थितये] प्रतिष्ठायै [विधिना] यथाशास्त्रेण [उप-
वेशे] परिषीतवान् । उपाख्यमः स्वरूपे (१) (१, ३, ५६ पा०)
इतिमेवनेकम् । “तेषाम्नु मानसी कन्धा मेना नाम महा-
गिरी । यज्ञी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते” इति
ब्रह्माण्डपुराणात् ॥ १८ ॥

कालक्रमेणेति । [अथ] [कालक्रमेण] गच्छता कालेने-
त्यर्थः । [तयोः] मैत्रकाहिमवतोः [स्वरूपयोग्ये] सीन्दर्यानु-
गुणे । यथा रूप्यते निधीयते अनेनेति रूपं ज्ञानम् तद्योग्ये
ब्रह्मवादादिभिर्मन्त्रैः । [चरतप्रसङ्गे] चरतकर्मणि [प्रवृत्ते]
इति । [मनोरमं कौमलसुहृदमवा] [भूधरराजप्रसङ्गाः] मैत्र-
कावाः गर्भोऽभ्युदय ॥ १५ ॥

(१) उपाख्यं कौमलसुहृदमवाः नामानुसृत्योः अनेनेत्येवमं कम् ।

मैनाकस्योपनिषत्सु ।

ऋग्वेदेऽपि पञ्चषष्टिः ।

ववेदनाञ्च कुलिशचतानाम् ॥ २० ॥

असूतेति । [स] मैनाकः [नामवदूमीये] नामकान्या-
 रेणेतारमित्यर्थः । [पञ्चषष्टिः] ऋग्वेदेऽपि पञ्चषष्टिः ।
 मैत्रीकम् । सख्यमूलं सूचयति, — [पञ्चषष्टिः] पञ्चषष्टेरिति ।
 तत्सूक्ष्मेत्यादिना (३, २, ६१ पा०) क्षिप्रप्रत्ययः । [वृत्रयत्री]
 [ऋग्वे] कुपिते सत्यपि [कुलिशचतानाम्] वज्रप्रहाराणाम् ।
 वस्त्वन्वसामान्ये षष्ठी । जानातीति ञः । इगुपधञति (३, १,
 १३५ पा०) कप्रत्ययः । वेदनानां ञः । अथवा वेदनां जाना-
 तीति वेदनाञ्चः । आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३ पा०) इति कप्र-
 त्ययः । उपपदमतिङ् (२, २, १६ पा०) (१) इति समासः । स
 न भवतीति [अवेदनाञ्चः] तं कुलिशचतवेदनानभिन्नमित्य-
 षिः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः (२) । पञ्चषष्टिर्दीद्यतय-
 तात् त्राणाय शरणागमनमनयोः सख्यमूलमिति भावः ।
 मैनाकं पुत्रमसूत । सर्वपर्वतपञ्चषष्टेऽपि अयमपि पञ्चष-
 ष्टिविति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवत्त्वं हिमाद्रेः, इति
 प्रार्थकं मैनाकस्य वर्णनम् । “पिता न ज्ञायते यस्मा आका-
 शदि न विद्यते । नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयम् ॥

(1) तिङ्भिरुपपदं (प्रत्ययविधायकत्वे ऋग्वेदेऽपि पञ्चषष्टिः) इति
 न च च समस्यते ।

(2) सापेक्षत्वेऽपि कुलिशचतानां वज्रप्रहाराणां ऋग्वेदेऽपि पञ्चष-
 ष्टिविति भावः । नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयम् ॥ इति ।

अथावमानेन मित्तं प्रकृता
 दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
 सती पती योगनिष्ठदेहा
 तां जन्मने शैलबधूमं प्रपेदे ॥ २१ ॥
 सा भूधराणामधिपेन तस्यां
 समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
 सत्यकप्रयोगादपरिच्छतायां
 नौताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥

सुधीः" इति अत्राटककन्यापरिणय निषेधात् प्रकृते पार्वती
 आत्मती एवेति सूचनार्थं मैनाक वर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥२

अधिति । [अथ] मैनाकजननानन्तरम् [दक्षस्य] प्रजापतेः
 [कन्या] [भवस्य] महादेवस्य [पूर्वपत्नी] पूर्वभार्या [सती] पति-
 व्रता । "सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः । [सती] नाम देवी ।
 [पितुः] दक्षस्य । कर्त्सरि षष्ठी । [अवमानेन] स्वभर्तृवद्भया
 [अशुक्ता] प्रेरिता [योगमार्गेण] विस्मृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती ।
 [जन्मने] युजरुदभवाय [ताम्] शैलबधूमं] मेनकाम् [प्रपेदे] ।
 अत्र, पुरा किल सती देवी दक्षाधरे तत्कृताम् स्वभर्तृवद्भयाम-
 सहमाना पितरं प्रसूय्य उपेक्ष्य मत्कर्त्तव्यकार्यम् त्वज्जामातैव
 करिष्यतीति निर्द्धार्य देवकार्याणि साधयितुञ्च योगाग्निना
 स्वशरीरं ददाह इति पुराहस्तकथा अनुसन्धेया ॥ २१ ॥

वेति । [भव्या] कल्याणी [सा] सती [भूधराणामधिपेन]
 हिमवता [सत्समाधिप्रत्याज] नियमवत्याम् [तस्याम्] मेनकायां

प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तानां
 गङ्गास्य स्वनात् स्वनस्य ।
 शरीरिणां स्थावराणां
 सुखाय तत्प्रादिकं भूम् । २३ ॥
 तथा दुहित्वा सुतरां सवित्री
 स्फु रत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

[सम्यक् प्रयोगात्] साध्याचरणाच्चेति । [अपरिच्यतायाम्] अभ्य-
 प्रायाम् [नीती] [उत्साहगुणेन] उत्साहयत्तया कार्त्वी [सम्पदिव
 ष्टपादि] उत्पादिता उत्पद्यतेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुक् ।
 चिण् भावकर्मणोः (३, १, ६६ पा०) इति चिण्प्रत्ययः । चिणी
 क् (६, ४, १०४, पा०) इति तस्य (१) लुक् ॥ २२ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नाः निर्मलाः दिशो यस्मिन् तत् [प्रसन्न-
 दिक् ।] [पांशुविविक्ताः] रजोरहिताः [वाताः] यस्मिन् तत्
 [थोक्तम्] । [गङ्गास्य स्वनात् स्वनस्य] वा अनन्तरं पुष्यवृष्टिः ।
 [स्मिन् तत्तथोक्तम्, [तस्याः] पार्वत्या [जन्मदिनम्] । स्थिति-
 णीलाः [स्थावराः] शैलवृक्षादयः । स्थी गभासपिसकसी वरच्
 १, २, १०५ पा०) इति वरच्प्रत्ययः । जङ्गम्यन्ते भृशम् गच्छ-
 तीति [जङ्गमाः] देवतिथ्यङ्गनुष्यादयः । स्थावराश्च जङ्गमाश्च
 षां हयानामपि [शरीरिणां सुखाय] आनन्दाय बभूव ॥ २३ ॥

तथेति । [स्फु रत्प्रभामण्डलया तथा दुहित्वा] [सवित्री]
 [नयित्री] । स्वरतिस्रयतिस्रुतिधूजूदितो वा (७, २, ४४ पा०)
 तीर्थांगमः । विदूरस्वाद्देः प्रान्तभूमिः [विदूरभूमिः] । “अवि-

(1) चिण्: परस्य इत्यत्र चान्तस्य लुक् साधु ।

विदूरभूमिर्नववैश्याणां-

दुङ्गिन्नया रत्नशिलापर्वतः ॥ २४ ॥

दिने दिने सा परिवर्द्धमाना

लब्धोदका चान्द्रमसीव लेखा ।

पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्

दूरे विदूरस्य गिरेशसुप्ररोधसः । काकतालीवसीमानी मशी
नामाकरो भवेत्” इति बुधः । [नवनेघशब्दादुदुभिन्नया] [रत्न
शलाकाया] रत्नाङ्गुरेण [इव] [सुतरां चकाशे] रराज ॥ २४ ॥

दिनेदिन इति । लब्ध उदयो यया सा [लब्धोदया] उत्प
न्नैत्यर्थः । अभ्युदितेत्यन्यत्र । [दिने दिने] प्रतिदिनम् । नित्य
वीषयोः (८, १, ४ पा०) (१) इति वीषायां द्विरुक्तिः । [परि
वर्द्धमाना] उभयत्र समानमेतत् । [सा] बाला चन्द्रमस इयम्
[चान्द्रमसी] [लेखेव] [लावण्यमयान्] कान्तिविशेषप्रचुरान्
“मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यद्
ङ्गेषु तन्नावस्थमिहीच्यते” इति भूपालः । विशेषान् अवयवा
विशेषोऽवयवे व्यक्ती” इत्युत्पलमाला । ज्योत्स्नायाम् अन्तर
मन्तर्धानं येषां तानि [ज्योत्स्नान्तराणि] ज्योत्स्नया अन्त
र्हितानि तन्मयानीति यावत् । अग्न्याः कलाः [कस्नान्तरा
सीव] । सुप्तुपेति (२) समासः । “स्थानाभीषान्वतादर्थैर

(१) आभीषात्रेव वीषावाह द्योते वर्गक परक द्वितं कात् ।

(२) सप्त सुपा (२, १, ४ पा०) इति सप्तने वीषविभागात् सुप्तुपे
त्तर्कविषये सुप्तुपे सुप्तुपे सप्त वा सप्तकते इत्यर्थः । सुप्तुपे
नदूरस्य वकादित्यादेव (२, १, ७२ पा०) अत्र चपावा ।

ज्योत्स्नस्तदाशौचं कृत्वास्तस्मिन् ॥ २५ ॥

तां पार्वतीं चाभिजनेन नाम्ना

बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।

उमेति नाम्ना तपसो निषिद्धा

पद्मादुमाख्यां सुसुखी जगाम ॥ २६ ॥

। अर्धेषु चान्तरम्” इति शब्दतः । [पुषोश्च] उपचित-
रीः । इत्थं वाक्योपमा इत्याह दण्डी । तत्र च चण्डु, — “वाक्या-
निरुद्धा वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते । एकानेकेव शब्दत्वात्
इह वाक्योपमा विधा” ॥ २५ ॥

। नाम्नामिति । [बन्धुप्रियां ताम्] वाक्यात् बन्धुजनः] पित्र-
ः । अभिजनाद्वागतैः [आभिजनेन] पित्रादिपूर्वसत्त्वयो-
भिजनेनेत्यर्थः । “अभिजनाः पूर्ववान्बवाः” इति काश्चिकार ।
। [पद्मा] । पर्वतस्यापत्यं स्त्री [पार्वती] । तस्यापत्यम् (४, १,
पा०) । (१) इत्यप्रत्ययः । [इति जुहाव] आहुतवाद् ।
। [उमेति] रूपम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना
। [पद्मात्] आभिजननामप्रदृश्यनन्तरम्
। [उमेति] इति सम्बोधने । “उ-इति वितर्कसम्बो-
धात्पूरणे” इति यथारथाख्याने । मा-शब्दो निषेधे ।
। [मा] मा-शब्द इत्येवंरूपेण [तपसः] तपस्यर्थायाः ।
। [पार्वतीनामीषितः] (१, ४, २७ पा०) इत्यपीदानत्वात् पद्म-
। [निषिद्धा] निषिद्धिता इती [सुसुखी सा] प्राक्का उमा
। [उमाख्यां नामधेयम्] [उमाख्याम् जगाम] ॥ २६ ॥

(1) पद्मानाम् उपपत्तिवर्धेऽप्युक्ता ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
 स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोहिं चूते
 हिरफमाला सविशेषवक्त्रा ॥ २७ ॥
 प्रभामहत्या शिखयेव दौप-
 स्विमार्गयेव त्रिदिवस्व मार्गः ।

महीभृत इति । पुत्राद्य दुहितरश्च पुत्राः । आद्यपुत्र
 स्वदुहितृभ्याम् (१, २, ६८ पा०) (१) इत्येकशेषः । तिस्रसु स
 न्तीति पुत्रवान् । भूमार्थे मतुप् । तस्य [पुत्रवतोऽपि] बहव
 त्वस्वापीत्यर्थः । [महीभृतः] हिमाद्रेः [दृष्टिः] [चक्षुः] [तच्छि
 क्यत्थे] तौके “अपत्यं तौकं तयोः समे” इत्यमरः । तस्य
 पार्श्वत्वामित्यर्थः । [तृप्तिं न जगाम] । तथा हि, [अनन्त
 पुष्पस्य] नामाविधकुसुमस्यापि [मधोः] वसन्तस्य सम्बन्धि
 [हिरफमाला] भृङ्गपङ्क्तिः चूतस्य विकारे [चूते] चूतकुसुमे
 अथयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः (४, ३, १३५ पा०) इति विकार
 रार्थोत्पन्नस्याच् प्रत्ययस्य लुप्प्रकारणे पुष्पमूलेषु बहुलम् (४,
 १६६ पा० सू० वा०) इति पठनाङ्गुक् । सविशेषः] सातिशय
 [सङ्गः] यस्याः सा तथोक्ता अत्यन्तासक्तित्वर्थः ॥ २७ ॥

प्रभेति । [प्रभामहत्या] प्रकाशाधिकवा [शिखया] अवा
 या [दौपश्येव] । शिखादीपयोरवयवावयविभावाद्देन अ
 देयः । त्रयो मार्गा यस्यास्तथा [त्रिनिर्निवा] मन्दाकि

(१) क्रमेण संसृष्टादित्येवार्थात् वसन्तस्य आद्यपुत्रस्यैवैवमित्यर्थः
 स्वदुहितृभ्याम् चूते इत्येवम् ।

संस्कारवत्येव विद्या मनीषी-

तयाऽस्य पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः

सा कन्दुकैः हस्त्रिमपुत्रकैश्च ।

तीया खीलोक इति [त्रिदिवः] स्वर्गः । वृत्तिविषये त्रि-
स्य त्रिभागवत्पूरणार्थत्वम् । श्वयोदरमदित्वादिष्यञ्छादका-
णमः पुंस्त्वं लोकात् । दीव्यतेर्षञ्चर्षे कविधानम् दीवन्त्यत्र
शा इति दिव इति चीरस्वामी । तस्य [मार्ग इव] । [सं-
हारः] व्याकरणजन्या शक्तिः तद्वत्या [गिरा] वाचा “भद्रे-
म् सखीनिर्निहिताधिवाचि” इति श्रुतेः इति भावः । मन्-
दा मनीषा सास्यास्तीति [मनीषी] विद्वान् [इव] । सख-
मादित्वात् (६, १, ८४, वा०) साधुः । [तया] पार्वत्या [सः]
मपान् [पूतः] शोधितश्च [विभूषितश्च] । अत्र शिखागिरी-
शिष्टबोरुपमानानर्हत्वात् न विशेषणाधिक्यदोषः । इयं
श्रीपमा ॥ २८ ॥

मन्दाकिनीति । [सा] पार्वती [वाच्ये] वयसि क्रीडानीं
खाद्यः सचिरिति वाचत् तम् [क्रीडारसम्] । “रसो गन्धे
खाद्यः” इति विश्वः । [निर्विद्यतीव] भुञ्जानेव । “निर्विद्यी
मनीषवीः” इति विश्वः । आखीनखीर्मुम् (७, १, ८० पा)
इति विकल्पात् नुमभावः । [सखीनाम् मध्यगता] सती
हस्त्रिभ्याः सैकतेषु [पुलिनेषु [वेदिकाभिः] [कन्दुकैः] ।

(1) खड्गान्वाद् यदो वः खड्गस्यवत्सदृशस्य खड्गं वा खड्ग-
योः परवोः । खी खाने खी नदीति खीपः संज्ञा ।

रेमे मुहुर्मन्थगता सलीना
 क्रौडारसं निर्विशतीव वास्ये ॥ २९ ॥
 तां हंसमालाः परदीव गङ्गा
 महौषधिं नक्तानिवात्मभरसः ।
 स्थिरोपदेशानुपदेशकाले
 प्रपेटिरे प्राक्तनजम्बविद्याः ॥ ३० ॥
 असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टे
 रनासवाख्यं करणं मदस्य ।

क्लिबया निर्वृत्तैः [कृत्रिमैः] इवितः क्लिः (३,३,८८ पा०) इ
 (१) क्लिप्रत्ययः । क्लोर्मव् नित्यम् (४,४,२० पा०) इति (२ :
 वाममन्थ । [पुत्रकैः] पाञ्चालिकाभिः । “पाञ्चालिका पुत्रिव
 स्त्राह्वदन्तादिभिः कृता” इत्यमरः । संज्ञायां कन् (५,३,८
 पा०) इति कन्प्रत्ययः । [मुहुः] पुनः पुनः [रेमे] ॥ २९ ॥

तामिति । [स्थिरः] स्थ यान् [उपदेशः] प्राग्भवीवी बस्य
 स्त्राह्वशीं मेधाविनीमित्यर्थः । [ताम्] पार्वतीम् [उपदेशकार
 [प्राक्तनजम्बविद्याः] पूर्वजम्बविद्या इत्यर्थः । [म
 गङ्गां हंसमाला इव] [नक्तम्] रात्रौ [महौषधिम्] द्रव्यविधि
 [आत्मभासः] स्वदीप्तयः [इव प्रपेटिरे] । उपमानवाक्य
 उपदेशमन्तरेष्वेवेति गम्यते ॥ ३० ॥

असम्भृतमिति । [अस] [सम्भ] भर्षती मङ्गयष्टेः [म
 तम्] अयत्नसिद्धम् [मण्डनम्] प्रसाधनम् [अनासवाख्यम्] ।

(१) कुचारेतो धातौः क्लिः स्त्राह्वानेऽकर्तरि च कारकौ ।

(२) क्लिप्रत्ययान्ताद् चित्त्वं नप् स्त्राद् निर्वृत्तेऽर्धे ।

कामस्य पुष्यश्चतिरिक्तमस्त्रं

बाल्यात् परं चाथ वयः प्रपदे ॥ ३१ ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं

सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।

वभव तस्याश्चतुरस्यशोभि

वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

अवाख्यारहितम् मदस्य करणम् साधनम् कामस्य पुष्यश्च-
तिरिक्तमस्त्रम् अस्त्रभूतम् बाल्यात् शैशवात् परम् अनन्त-
भावि वयः यौवनं प्रपदे प्राप । यौवनेनैव हि युवतयः
प्रसाध्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः । अत्र द्वितीयपादे आसवरू-
पकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्तेर्विभावनालङ्कारः । तदुक्तं
‘कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना’ इति । प्रथमद्वितीययोस्तु
पारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्त्रत्वयोः प्रकृतोपयोगात् परि-
शामालङ्कारः । तत्र च चतुः १४ श्लोकव्याख्याने उक्तम् ॥३१॥

उन्मीलितमिति । [नवयौवनेन] प्रथमयौवनेन [विभक्तम्]
अभिष्विन्नितं पीनजवनादिसंस्थानमित्यर्थः । [तस्याः] पार्वत्याः
[वपुः] [तूलिकया] कूर्चिकया शलाकयेत्यर्थः । “तूलिका
कूर्चिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः” इति विश्वः । [उन्मीलि-
तम्] रञ्जनद्रव्ये षोड्भासितं समुत्कीर्णं रूपमिति यावत्
[चित्रम्] आलेख्यम् [इव] [सूर्यांशुभिः] [भिन्नम्] विकसितम्
[अरविन्दम्] पद्मम् [इव] । चतस्रः अश्रयो यस्य तच्चतुरस्यम् (१)
अश्रुनातिरिक्तं यथा तत्रा शोभत इति [चतुरस्यशोभि] ।

(1) उन्मीलितमिति (५, ४, १२०) निपातनात् विभक्तम् ।

अभ्युन्नताङ्गुष्ठमखप्रभाभि-
 निक्षेपणाद्भागमिवोद्भिरन्तो ।
 आजङ्गतस्तच्चरणी पृथिव्यां
 स्थलारविन्दत्रियमवस्थाम् ॥ ३३ ॥

ताच्छीले षिनिः । [बभूव ।] चित्रारविन्दयोस्तूलिकात्
 षिकिरणसम्बन्ध इव स्वतःसिद्धस्यैवाङ्गुलीवप्य यौवनप्राप्-
 त्तावः अभिव्यञ्जकी बभूवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृति वर्ण्यते, मानुषाणां केश
 दारभ्येति धार्मिकाः । सम्प्रति सप्तदशभिः श्लोकैः पार्वत्य
 पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

अभ्युन्नतति । [अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठमखयोः प्रभाभिः] निमि-
 स्सेन [निक्षेपणात्] निर्भरन्यासाद्वेतोः [रागम्] अन्तर्गतं ली-
 हित्वम् । “रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्यं लीहितादिषु
 इति शाश्वतः । [उद्भिरन्ती] वमन्ती वह्निर्निःसारयन्तावि-
 स्थितावित्यर्थः । अत्रोद्भिरतेर्गौणार्थत्वात् ग्राम्यतादीषः, प्रत्यु-
 गुण एव । यथाह दण्डी,—“निष्ठूतीर्णीर्णवान्तादि गौणाः
 क्षिप्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते” इति
 तस्याखरणी [तच्चरणी] । [पृथिव्यामवस्थाम्] अवस्थारहित
 सञ्चारिणीमित्यर्थः । [स्थलारविन्दत्रियमवस्थाम्] स्थलवि-
 शेषणान्नियतलीहित्यलाभः । अत्र सामुद्रिकाः,—“वस-
 रक्ततली पादावुन्नताथौ तलस्यथौ ।” निगूढगुल्फी निहा-
 सा स्वावृपतिसञ्चता” इति । अत्रोपमानधर्मस्यारविन्ददि-
 यच्चरणयोरुपमेययोरसञ्चवाद्दरविन्दत्रियमित्त त्रिधमिति ।

सा राजहंसैरिह सन्नताङ्गी
 गतेषु लीलाञ्छितविक्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-
 रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥
 हृत्ताकुपूर्वै च न चातिदौर्ब

वेम्बीकरणादिपाद्भिर्दर्शनालङ्कारः । सा च सम्बन्धेऽसम्ब-
 त्तत्वातिशयोक्त्यनुप्राणिता अथवस्थामित्यनेन स्थलार-
 दस्य स्थैर्यसम्बन्धेऽपि असम्बन्धाभिधानात् । निदर्शना-
 णन्तु,—“असम्भववर्तमानयोर्गोपमानोपमेययोः । प्रतिवि-
 क्रया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना” इति ॥ ३३ ॥

वेति । [प्रत्युपदेशलुब्धैः] “गुरुशत्रूषया विद्या पुष्कलेन
 न वा । अथ वा विद्यया विद्या, चतुर्थी नोपपद्यते”
 न्यायादिति भावः । तदेव व्यनक्ति,—[नूपुरशिञ्जि-
 त आदित्सुभिः] आदातुमिच्छुभिः मञ्जीरशिञ्जितमञ्जु-
 तोपदेशमिच्छुभिर्दभिरित्यर्थः । [राजहंसैः] [सन्नताङ्गी]
 धारादिति भावः । [सा] पार्वती [लीलाभिः] विलासैः
 कृताः पूजिताः [विक्रमाः] पादन्यासा येषु तेषु । अक्षे-
 याम् (७, २, ५३ पा०) (३) इतीडागमः । “लीला विला-
 ययोः” इत्यमरः । गतेषु विषयेषु [व्यनीयत इव] विनीता

१) अथवा कथमस्या हंसगमनम् ? इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥
 इति । हस्ते वर्तुषु पूर्वमनुगते, अनुपूर्वे गोपुष्पाकारि
 १) पूजार्थं वर्तमानादुच्यते परवोः ज्ञानिष्वोर्दृट्, चार ।
 च क्तस्यत् ।

जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातु-

र्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-

इत्यर्थः । वृत्ते च ते अनुपूर्वे च [वृत्तानुपूर्वे] [मात्तिदीर्घे च
महाविभाषया न समासः । नञो विशेषणत्वं च शब्दप्रयोगा
देव ज्ञेयम् । [शुभे] मङ्गले तस्या इमे [तदीये जङ्घे] प्रस
“जङ्घा तु प्रसृता” इत्यमरः । [सृष्टवतः] निर्मितवतः [विधा
तुः] स्रष्टुः [शेषाङ्गनिर्माणविधौ] जङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्मा
णार्थमित्यर्थः । [उत्पाद्ये] पुनःसम्पाद्ये [लावण्ये] कान्तिविष
यविषये । लावण्यलक्षणन्तु—२५ श्लोकव्याख्यानि उक्तम्
[यत्नः आसेव] बभूवेवेत्युक्ती चा । उपादानमन्तरेण कार्य
दुष्करत्वात्तदज्ञानाच्च लावण्योपादानकत्वात्पूर्वसम्पादित
च जङ्घार्थमेव कार्त्तुं न विनियोगात् पुनर्लावण्यसम्पाद
यत्नः स्यादेव इत्येतादृक्सीन्दर्थे, तज्जङ्घे इति भावः । आ
ति बभूवार्थे, तिङन्तप्रतिरूपकम् अथयमित्याह शाक्य
यनः । वक्तव्यम्—न तिङन्तप्रतिरूपकमथयम्, अस्तीभूरि
(१, ४, ५२ पा०) (१) भादेश-नियमात् तादृक्तिङन्तस्त्व
भावात् किन्तु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याह । वा
नस्तु—असगतिदीक्षादानेषु इति धातोर्षिटि रूपमित
इत्याह । अस इत्यनुदात्तेत् [२] दीत्यर्थे, आस दिदीपे प्र
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(१) अथभः आदासंभादके विषये ।

(२) अनुदात्तेत् आत्तनेपदमन्तित्वं चत्तिलोहितकरणात् प्राप-

देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।

लब्धापि लोके परिष्णाहि रूपं

जातास्तदूर्वीरुपमानवाङ्माः ॥ ३६ ॥

एतावता ननुमुनेयशोभि

काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

नागिन्द्रेति । नागिन्द्राणाम् [ऐरावतादीनाम् [हस्ताः] काराः [त्वचि] चर्मणि [कर्कशत्वात्] [कदलीविशेषाः] राम-
रुम्भादयः [एकान्तशैत्यात्] नियतशैत्याद्धेतोः [लोके] [परि-
ष्णाहि] वैपुल्ययुक्तम् । “परिष्णाहो विशालता” इत्यमरः ।
[रूपं लब्धापि] अपिशब्दात् करिकदलीमात्रस्य तादृक्परि-
ष्णाहो नास्तीति भावः । तस्या ऊर्वीः [तदूर्वीः] [उपमान-
वाङ्मा जाताः] उपमानक्रियानर्हा बभूवुः । तदूर्वीर्न कार्क-
श्यं, नाप्येकान्तशैत्यम् इति भावः ॥ ३६ ॥

एतावतेति । अनिन्दितायाः] अनवद्यायाः [पार्वत्याः]
[काञ्चीगुणस्थानम्] नितम्बविम्बम् [एतावता ननु] एताव-
देव । “प्रश्नावधारणानुज्ञाविनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ।
शोभते इति शोभि । आवश्यके णिनिः, ततस्तत्प्रत्ययः । अनु-
मेयं शोभित्वं शोभा यस्य तत् [अनुमेयशोभि] । तत्प्रत्ययसु
प्रतार्थत्वान्न प्रयुक्तः -- इत्याह वामनः । [पश्चात्] आदौ नै-
ः [पश्चात्] तत्पश्चानन्तरमित्यर्थः । गिरी श्विते इति
गिरिशः शिवः । गिरी उच्यते इति (३, २, १५, का० वा०)
उग्रप्रत्ययः । भाषायामपि क्वचिदिष्यते । अथवा श्वितिः कौला-
श्विते इति गिरिशः । कौलादित्वात् (५, २, १०, का० वा०) अथ-
प्र-

आरोपितं कश्चिद्विशेषं पञ्च-

दनन्यनारीकमनीयमङ्गम् । ३७ ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरङ्गः

रराज तन्वी नवरोमराजिः ।

नौवीमतिक्रम्य सिततरस

तन्मेखलामध्यमणोरिवाञ्चिः ॥ ३८ ॥

त्ययः । तेन [गिरिशेन ।] अन्यासां नारीणां कमनीयः
कामयितुं शक्यो न भवतीति [अनन्यनारीकमनीयः] तम्
[अङ्गम्] निजोत्सङ्गम् [आरोपितम्] अधिरोपितमिति यत्
एतावता लिङ्गेनेति पूर्वेणान्वयः । 'रोहतेर्ह्यन्तात् कर्मणि ऋः ।
रुहः षोऽन्यतरस्यामिति (७, ३, ४३ पा०) हकारस्य पकारः ।
गत्यर्थविषद्यायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्मणि ऋः । गिरि-
जानितम्बविम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्यं गिरिशङ्कारूढत्वात्
व्यतिरेकेण नार्थन्तरनितम्बविम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव
वाधिका । दाद्यायणीनितम्बविम्बस्य तु पञ्चसपञ्चयोरन्यतर-
भावात्तिष्ठतेर्निष्कलङ्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥३७॥

तस्या इति । [नीवीम्] वस्त्रप्रत्ययम् । "स्त्रीकटीवस्त्रबन्धे-
ऽपि नीवी परिपणेऽपि च" इत्यमरः । [अतिक्रम्य] अतीत्य
[नतम्] निष्कम् । [नाभिरङ्गम्] प्रविष्टा प्रविशन्ती [तन्वी]
सूत्रा [तस्याः] पार्वत्याः [नवरोमराजिः] । [सिततरस] अस्ति-
नस्य इन्द्रनीलस्यैत्यर्थः । तस्याः पार्वत्याः मैत्रलाः [तन्मी-
रा] । तस्या इत्यनुष्ठेपी पुनस्तच्छब्दोपादानं वाक्यान्तर-
त्वात् सूत्रम् । यदा तस्याः नीत्याः मैत्रलाः तन्मीरा

मध्येन सा वेदिविस्तारमध्या
 वलित्वं चारु वभार वासा ।
 चारो ह्यार्थं नवयौवनेन
 कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३८ ॥
 अन्योऽन्वमुत्पीडयदुत्पलाख्याः
 स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रष्टवम् ।
 मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
 सृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥

तदवस्थानात् । तस्याः [मध्यमषेरर्चिः] प्रभा [इव ररा-
 "ज्वालाभासीर्नपुंस्यर्चिः इत्यमरः ॥ ३८ ॥

मध्येनेति । "वेदिः परिष्कृता भूमिः" इत्यमरः । [वेदि-
 म्मध्या] वेदिवत् कथमध्या (१) तनुमध्येति यावत् ।
 [वासा] पार्वती [मध्येन] मध्यभागेन [चारु] सुन्दरम् [व-
 प्रम्] [कामस्यारोहणार्थम्] [नवयौवनेन प्रयुक्तम्] रचि-
 [सोपानमिव वभार] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

प्रयोऽन्यमिति । [अन्योऽन्यम्] परस्परम् । कर्मव्यतिहारे
 [स्त्री द्वे वाच्ये इति (८, १, १२ पा० वा०) द्विरक्तिः । समा-
 बहुलमिति बहुलवचनात्समासपक्षेऽपि पूर्वपदस्य
 [उत्पलाख्या इति तद्व्यवहृतिकम् । [उत्पीडयत्] उत्पल्यत्
 [औरम्] उत्पलाख्यः स्तनद्वयम् [तथा] तेन प्र-
 ष्टवम्

) चारुं चित्तमध्वने रश्मिर्नवयौवना कथमध्यातया तत् संज्ञितम् ।
 उत्पलाख्या इति तद्व्यवहृतिकम् उत्पलाख्या इति तद्व्यवहृतिकम् ।

शिरौषपुष्पाधिकं सौकुमार्यम्

वाङ्ग तदौषाविति मे वितर्कः ।

पराजितेनापि कृतौ हरस्य

यौ कण्ठपाशौ मकारध्वजेन ॥ ४१ ॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

शिरौष [प्रहृष्टम् ।] कर्तारि त्तः । [श्याममुखस्य] कण्ठपुष्पादिकं
स्वरूपवर्णनम् [तस्य स्तनहयस्य मध्ये यथा] येन प्रकाशं
[मृणालसूत्रान्तरम्] विसतन्तुमात्रावकाशोऽपि अलभ्य
लब्धुमशक्यम् । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्विभेदत
दर्थे” इत्यमरः । अत्र सम्बन्धे असम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कार
कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थम् अवकाशसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धा
धानादिति ॥ ४० ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्त्रस्य साधकत्वमिति सि
सत्याह,—शिरौषेति । तस्या इमौ [तदीयौ] [वाङ्ग] [शि
षपुष्पादधिकं सौकुमार्यम्] मार्दवं ययोस्तथोक्तौ [इति] मे
तर्कः जहःकुतः ? [यौ] वाङ्ग [पराजितेनापि] पूर्वं निर्जि
नापि [मकारध्वजेन] कामेन [हरस्य कण्ठपाशौ] कण्ठबन्ध
रञ्चौ [कृतौ] कण्ठालिङ्गनं प्रापितावित्यर्थः । तदसाध्यसा
नात् तत् प्राधिक्यमिति भावः । अत्र बाह्यीरारीपितकण्ठ
शत्वस्य प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कण्ठस्येति [स्तनाभ्यां बन्धुरस्य] उन्नतस्य [तस्याः] प
र्वत्ताः [कण्ठस्य] शस्य [निस्तलस्य] वर्तुलस्य [सुक्ताकलाप

अन्योऽन्यशोभाजननाहू बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥
चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमानुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मणोः ॥ ४३ ॥

साधारणभूषणस्य च । “वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बभ्रुरन्तूत्रतानतम्”
‘किलापो भूषणे वर्हे तूषीरे संहतावपि’ इति चामरः ।
अन्योऽन्यशोभाजननात्] [भूषणभूष्यभावः] अलङ्कारालङ्कार्य-
भावः [साधारणः] समानो [बभूव ।] उभावपि अन्योऽन्यस्य
तूषी भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः । अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः
शोभाक्रियाद्वारेणान्योऽन्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालङ्कारः । तदु-
क्तम् — परस्परं क्रियाजननमन्योऽन्यमिति ॥ ४२ ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचोभ-
षणमाह,— चन्द्रमिति । [लोला चपला परिभ्रमणशीलित्वर्थः ।
लक्ष्मीः] काम्यभिमानिनी देवता [चन्द्रं गता] प्राप्ता सती
पद्मगुणान् सौगन्ध्यादीन् । [न भुङ्क्ते] नानुभवति । [पद्मा-
श्रिता] सती चन्द्रमस इमाम् [चान्द्रमसीम् अभिख्याम्] शो-
भायाम् । “अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः । अस्तवदान-
न्दनीं न भुङ्क्ते । [उमानुखं प्रतिपद्य तु] हे चन्द्रपद्मे संश्रयः
कारणं यस्मात्साम् [द्विसंश्रयां प्रीतिम् आनन्दम् [अवाप]
प्रीतिमवगुणसम्भवादिति भावः । अत्रोपमानभूतचन्द्रपद्मापे-
क्षया उपमेयस्य उमानुखस्य अधिकगुणवस्त्वोक्त्वा व्यतिरेका-

पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्या-
 न्मूलाफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।
 ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
 स्ताञ्छोष्ठपथ्यं स्तरुचः श्चितस्य ॥ ४१ ॥
 खरेण तस्याममृतसुतेव
 प्रकल्पितायामभिजातवाचि ।

लङ्कारः । तदुक्तम्—“भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्याधिक्ये
 विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति ॥ ४३ ॥

पुष्पमिति । [पुष्पम्] पुण्डरीकादिकम् [प्रबाले] बालपद्मे
 [उपहितम्] निहितम् [स्याद्यदि] । “प्रबालो वल्लकीदण्डे वि-
 द्रुमे बालपद्मे” इति विश्वः । [मूलाफलम् वा] स्फुटे निर्मले
 विद्रुमे तिष्ठतीति [स्फुटविद्रुमस्यम्] स्याद्यदि [ततः] तर्हि
 [विशदस्य] शुभ्रस्य [ताम्ने] अरण्ये [शोष्ठे] [पर्यस्ता] प्रसृता
 [रुक्] कान्तिर्यस्य । तथोक्तस्य [तस्याः] पार्वत्याः [श्चितस्य]
 अनुकुर्यात् श्चितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र “माषाणामश्रीयात्”
 इतिवत् सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अत्र पुष्पप्रबालयोर्मुक्ता-
 विद्रुमयोश्च असम्बन्धेऽपि सम्बन्धीक्या अतिशयोक्तिः । सा च
 सम्भावना इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । विद्येषतस्तु पुष्पमुक्ताफलयो-
 रूपमानयोः प्रकृतोऽक्षरार्थमुपमेयताकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः
 तदुक्तम्—“उपमानस्याद्येप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपः”
 इति लक्षणात् । स च पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणित इति ॥४४॥

खरेणेति । [अभिजातवाचि] मधुरभाषिणाम् [तस्याम्]
 पार्वत्याम् [अमृतसुता] अमृतस्राविषा [इव] क्लिप् । [खरेष

अयन्वपुष्टा प्रतिकूलशब्दा

ओतुवितन्त्रौरिव ताड्यमाना ॥ ४५ ॥

प्रवातनोलोत्पल निविशेष-

अधीरविप्रेक्षितमायताद्या ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्य-

स्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

गदेन [प्रजल्पितायाम्] आलपन्त्याम् । कर्त्तरि क्तः । अन्यैः
 काकादिभिः पुष्टा [अन्यपुष्टा] कीकिलापि । मुख्यया वृत्त्या
 अतिवचनत्वाभावात् ङीबभावः । [ताड्यमाना] वाद्यमाना
 मधमबद्धा तन्त्रीः [वितन्त्रीः] इव । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य (३, १५८,
 ०) तन्त्रिधातोरीणादिक ईप्रत्ययः । ङीबभावात् हल्ङ्गा-
 न्य इति (६, १, ६८ पा०) सुलोपः । तदुक्तम् । “अवी-लङ्गी-
 री तन्त्री-ङ्गीधी-त्रीणामुणादितः । स्त्रीलिङ्गानाममीषान्तु
 सुलोपः कदाचन” इति । एते ङीबन्ता न भवन्तीत्यर्थः ।
 गीतुः] जनस्य [प्रतिकूलशब्दा] कर्णकठोरनादा भवतीति
 षः ॥ ४५ ॥

प्रवातेति । प्रवाते प्रभूतवातस्थले [यन्त्रीलोत्पलम्] ततः
 निविशेषम्] निर्भेदं तद्वदृशमित्यर्थः । [अधीरविप्रेक्षितम्]
 कितविलोकितम् [आयताद्या] विशालनेत्रया पार्वत्या
 [मृगाङ्गनाभ्यः] हरिणीभ्यः [गृहीतम्] अभ्यस्तम् [नु ?] अथवा
 [मृगाङ्गनाभिः] ततः] तस्याः पार्वत्याः । पञ्चम्यास्तसिद्ध ।
 गीतं [नु ?] अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योक्तिश्चादुत्-

तस्याः शलाकाञ्चननिर्मिते
 कान्तिभ्रुवोरायतलेखयोर्वा ।
 तां वीक्ष्य लौलाचतुरामनङ्गः
 खचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥
 लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
 टसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
 र्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

प्रेक्षा इति केचित् । तदुपजीविसन्देहालङ्कार इत्यन्ये । उभयं
 सङ्कर इत्यपरे ॥ ४६ ॥

तस्या इति । [आयतलेखयोः] दीर्घरेखयोः [तस्याः] पा
 र्वत्याः [भ्रुवोः] सम्बन्धिनी [शलाकया] अञ्चनेन [निर्मिते]
 स्थिता या [कान्तिः] [लीलाचतुराम्] विलाससुभगाम् [ताम्]
 कान्तिम् [वीक्ष्य] [अनङ्गः] [खचापसौन्दर्येण] यो [मदः] त
 [मुमोच] इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

लज्जेति । [तिरश्चाम्] तिर्यग्जातीनाम् [चेतसि] लज्जा
 [स्याद्यदि] संशयाभावः [असंशयम्] सन्देहो नास्तीत्यर्थः
 [पर्वतराजपुत्र्याः] शार्ङ्गरवायचो ङीन् ४, १, ७३ पा०) इति
 ङीन् । [तम्] प्रसिद्धम् [केशपाशम्] केशकलापम् । “पा
 यक्षश्च इत्यस्य कलापार्थाः कचात् परे” इत्यमरः । [प्रसमीक्ष्य]
 दृष्ट्वा [चमर्यः] ऋगीविशेषाः बालाः प्रिया यासामिति वि
 बाङ्गप्रियास्तासां भावः [बालप्रियत्वम्] प्रियबालत्वमित्यर्थः

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्यसौन्दर्याददृक्षयेव ॥ ४९ ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्
कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं
प्रेम्णा शरीराह्वंहरां हरस्य ॥ ५० ॥

विहितान्यादिपाठात् वा परनिपातः । त्वतलोर्गुणवचन-
वेति (६, ३, ३५ पा० वा०) (१) पुं वद्भावः । [श्रियिलं
र्युः ।] निर्लज्जत्वान्न श्रियिलयस्तीत्यर्थः । अतएवात्र निर्लज्ज-
करणहेतोरारभ्यपादे वाक्यार्थत्वेनोक्त्या काव्यलिङ्गाख्याल-
रः । तदुक्तम्,—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाह-
र” इति ॥ ४८ ॥

सर्वेति । किञ्चिद्गुणा [सा] पार्वती [विश्वसृजा] विधात्रा
त्र तिष्ठतीति [एकस्यम्] तस्य [सौन्दर्यस्य] सर्ववस्तुगत-
त्यर्थः । [दिदृक्षयेव] [प्रयत्नात् यथाप्रदेशम्] क्रमात् [वि-
वेशितेन] स्थापितेन [सर्वेषामुपमाद्रव्याणाम्] चन्द्रारविन्दा-
पमानवस्तूनाम् [समुच्चयेन] समाहारेण [निर्मिता ।]
दृक्षयेवेति फलोत्पत्त्या दर्शनार्थित्वाद्दिश्वसृज इति ॥ ४९ ॥

तामिति । कामिनेच्छया चरतीति [कामचरो नारदः
दाचित् पितुः] हिमवतः [समीपे कन्यां ताम्] पार्वतीम्

१) वृत्तवाचकस्य उं व इव रूपं स्थावतलोः परवोरिति वार्तिकार्थः ।

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यस्योऽपि-

सस्यो निवृत्तान्तराभिलाषः ।

ऋते लोभार्थो हि मन्त्रपूत-

महन्ति तेजास्यपराधि ह्ययम् ॥ ५१ ॥

[प्रेक्ष्य क्लृप्त] [प्रेम्णा] न त्वन्यथा [हरस्य] शिवस्य अर्धं हर
तीति अर्धहरा । हरतेरनुद्यमनेऽच् (३, २, ८ पा०) इत्यच्प्र
त्ययः । शरीरस्यार्धहराम् [शरीरार्धहराम्] कुलधुरन्धरादिव
दवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात् समासः अन्यथा त्वर्धस्य (।
समप्रविभागवचनत्वादर्थशरीरेति स्यात् [एकबधूम] असपत्नी
कां भार्याम् । पूर्वकालेत्यादिना (२, १, ४८ पा०) समासः
[भवित्रीम्] भाविनीम् [समादिदेश] हरस्यार्धाङ्गहारिण्येक
पत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरुरिति । [गुरुः] पिता “गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ” इत्य
मरः । [अतः] नारदवचनाच्चेतोः [अस्याः] पार्वत्याः [प्रगल्भं
वयस्यपि] यौवने सत्यपि [निवृत्तोऽन्यस्मिन् वरे] जामातपि
[अभिलाषः] यस्य स तथोक्तः सन् । “वरो ना रूपजामातोः”
इति वैजयन्ती । [तस्यौ] परान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः । ननु
कुतोऽसौ निर्बन्धः ? इत्यत आह,— ऋते इति । तथा हि
[मन्त्रैः पूतम्] संस्कृतम्, ह्ययम् इति [ह्ययम्] आज्यादिकम्
[क्षयानोः] पावकात् [ऋते] क्षयानुं विना । अन्यारादि-

अर्धं ननु वचम् (२, २, २ पा०) समार्धशक्तिनोऽर्धवन्दः कदां वर
वचस्तेरिति वरो वमाहापवादकस्यैवार्धवन्दस्य प्राग्निपातेनार्ध
शरीरेति ज्ञात् तंवाच घुरन्धर इति समाधानकारं वचा ह्ययमवन्द
वोन एवमिहाप्यर्धं इरेति समाधानकारं शरीरस्य वोनः ।

अयाचितारं न हि देवदेवः ।

मद्भिः सुतां प्राश्चितं यथाक ।

अभ्यर्चनाभङ्गभयेन सधुः ।

नाभ्यस्यमिष्टेऽप्यवसव्यतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

यदैव पूर्वं जनने शरीरं

सा इक्षरोऽसत् सुदती सवर्णः ।

एत्यादिना (२, ३, २८ पा०) पञ्चमी । [अपराधि तेजांसि] सर्वादीनि [नार्हन्ति] न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरसदृशस्य शोभ्यस्याभावादुपेक्षेति भावः ॥ ५१ ॥

तर्हि तमेवाङ्गव दीयताम्, इत्याद्यस्याह, ---

अयाचितारमिति । [मद्भिः] हिमवान् [अयाचितास्म]

अयाचमानम् [देवदेवम्] महादेवम् [सुताम्] पोर्वतीम् [प्राह-
तुम्] स्वयमाह्वय(१) फस्माह्वितुम् [नयामाक] नोक्तेहे ।
या हि, [साधुः] सज्जनः । “साधुर्बाहुभिर्नोऽप्यदी सज्जने
भिधेयवत्” इति चिन्तः । [अभ्यर्चनाभङ्गभयेन] काष्ठा-
कल्पाभयान् [इष्टेऽप्यर्थे] चिन्तये [नाभ्यस्यम् श्रीदासीश्वम्]
अवसव्यते ॥ ५२ ॥

न च तथैव श्रुतः, किन्तु उपयान्तरे चिन्तितवामिति
तुं प्रसीति, ---

यदेति । श्रीश्वर इत्यादिना सा [सुदती] । [सवर्णस]
इत्यादिना (५, ४, १३२ पा०) इति ईशोदेयाः । संश्रितव

साधुभिना पशुभक्त्याः कथं कर्तव्यं इति चिन्तितवामिति । सा-
धुभक्त्याः कथं कर्तव्यं इति चिन्तितवामिति ।

तदा प्रभृत्खेव विमुक्तसङ्गः

पतिः पशुनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

स क्षप्तिवासास्तपसे यत्नतः

गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवटासु ।

प्रस्थं हिमाद्रौर्मृगनाभिर्गन्धि

किञ्चित् क्षणत्किन्नरमध्ये वास ॥ ५४ ॥

(४, १, ६ पा०) इति ङीप् । [सा] पार्वती [पूर्वे जनने] पूर्वस्मि
जन्मनि । पूर्वादिभ्यो नबभ्यो वेति (७, १, १६ पा०) स्मिन्नादे
शविकल्पः । “पूर्वं ज्वलने” इति पाठे पूर्वं दाद्यायणीति
ज्वलने योगात्मी । [वदा] काले [दृशरोषाच्छरीरम्] देह
[ससर्ज] तत्त्वाज । [तदाप्रभृत्खेव] तदाखेव यथा तथा [पशु
नाम् पतिः] शिवः [विमुक्तसङ्गः] स्वस्वविषयासङ्गः सन् [अप
रिग्रहः] अपत्नीकः [अभूत्] स्वकारं न परिजग्राहेत्यर्थः
“पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ ५३ ॥

स इति । [क्षप्तिवासाः] चर्माम्बरः । “अजिनं चर्म क्षप्ति
ङ्गी” इत्यमरः । [यतात्मा] निवृतचित्तः [सः] पशुपतिः [त
पसे] तपोऽर्थम् [गङ्गाप्रवाहोक्षिताः] सिक्ताः [देवदास्य
यस्मिन् तप्तघोक्तम्] । [मृगनाभिर्गन्धि] कस्तूरीमन्त्रवत् कस्तूरी
रीमृगसञ्चारादिति भावः । “मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च
कोलकम्” इत्यमरः । [क्षयन्तः] नायन्तः [किन्नराः] यस्मि
तप्तघोक्तम् । [किञ्चित्] किमपि [हिमाद्रौः] पर्वतम् [साउ
[अभ्युवास] कुत्रचित् स्थले [प्राणिकेवर्गः] । उपान्वय्यात्

(१) चर्मादिपूर्वेष्वपत्नीरापाः चर्मबंधः क्षात् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्री ४२
"नमो वाङ्" पाठिनपात्र
पोरु वैकुण्ठपुर (विक्रमान)

गया नमेरुप्रसवावतंसाः
भूर्जत्वचः स्पर्शवतीदधानाः
मनःशिक्षाभिश्चुरिताः निचेदुः
शैलेयत्रहेषु शिक्षातलेषु ॥ ५५ ॥
तुषारसङ्घातशिक्षाः खराभिः
समुल्लिखन् टपंकलः ककुद्धान् ।
दृष्टः कथञ्चिद्गवयेर्विविन्नै-
रसोद्वसिंहध्वनिरुद्वनाट ॥ ५६ ॥

इति (१,४,४८ पा०) आधारस्य कर्मत्वम् । "प्रस्थीः प्रस्थी सा-
त्मानयोः इत्वमरः ॥ ५४ ॥

गया इति । [गयाः] प्रमथगयाः । "गयाः प्रमथसंख्यी-
याः" इति वैजयन्ती । [नमेरुप्रसवावतंसाः] सुरपुत्राणकुसु-
मशेखराः । "नमेरुः सुरपुत्रागः" इति विश्वः । [स्पर्शवतीः]
खस्यर्थाः सृष्टीरित्यर्थः । प्रशंसायां मतुप् । भूर्जत्वचः भूर्ज-
त्वचलानि [दधानाः] वसन्ता इत्यर्थः । [मनःशिक्षाभिः]
गतुविशेषैः [विच्युरिताः] अनुलिप्ताय सन्तः । शिक्षायां
त्वम् [शैलेयम्] गन्धोषधिविशेषः । शिक्षायाः, स्त्रीभ्यो ङक्
(१) (४,१,१२० पा०) इति भवार्थे ङक् । "शिक्षाजतु च
शैलेयम्" इति यादवः । तत्र [मन्त्रिण] व्यासेषु [शिक्षातलेषु]
निचेदुः उपविशित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तुषारसि । [तुषारसङ्घाताः] शिष्यवनाः तेषु [शिक्षाः]
याः [खराभिः समुल्लिखन्] विचारयन् सर्वेषु कश्चिद्गवयि-
नि-

1) श्रीप्रसवावायनेभ्यो ङक् ङात् । ङक् ङात् ।

तत्राग्निमाधाय समिद्धमिह
 स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः ।
 स्वयं विधाता तपसः फलानां
 केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥
 अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्भिनाथः

र्यस्य सः [दर्पकलः] [विविग्नैः] भीतैः [गवयैः] गोसदृशमृग-
 विगेषैः [कथञ्चित्] कच्छेण [दृष्टः] ककुदमस्यास्तीति [ककु-
 शान्] हृषभैः [असोढः सिंहानां ध्वनिः] येन सः सिंहध्वनि-
 मसहमानः सन् [उन्ननाद] उच्चैर्ननाद जगर्ज्जेत्यर्थः । स्वभा-
 वोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्,—“स्वभावोक्तिरसौ चारु यथाव-
 हसुवर्षनम्” इति ॥ ५६ ॥

तत्रेति । [तपसः फलानाम्] इन्द्रत्वादीनाम् [स्वयं
 विधाता] जनयिता दातेत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयो यस्य सः
 [अष्टमूर्त्तिः] ईश्वरः । “भूता (१) कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ
 प्रकीर्त्तिताः” इति । [तत्र] प्रस्थे [स्वम्] स्वकीयमेव [मूर्त्य-
 न्तरम्] मूर्त्तिभेदम् [समिद्धिः समिद्धम्] दीपितम् [अग्नि-
 माधाय] प्रतिष्ठाप्य [केनापि कामेन] कयापि फलकामनया
 [तपश्चचार] चक्रे । प्रयोजनमनुद्दिश्य न भन्दोऽपि प्रवर्त्तते
 इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् । तस्मात्प्रसक्तकामत्वात्केना-
 पीत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

अनर्घ्यमिति । अद्वीणां नाथः [अद्भिनाथः] हिमवान्
 अर्घ्यं सूक्ष्ममर्हतीत्यर्थः । “मूर्त्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः

स्वर्गोक्तसामर्चितामर्चयित्वा ।
 आराधनायाश्च सखीधमेतां
 समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥
 प्रत्यर्धिभूतामपि तां समाधेः
 शुश्रूषमाणां गिरियोऽनुमेने ।
 विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
 येषां न चेतांसि तएव धौराः ॥ ५९ ॥

हादिभ्यो यः (५, १, ६६ पा०) इति यप्रत्ययः । [अर्घ्यः] न
 तीति [अनर्घ्यः] तमनर्घ्यममूष्यमित्यर्थः । स्वर्गः श्रीकः
 नं येषां तेषाम् [स्वर्गोक्तसाम्] देवानाम् [अर्चितम्] देवैः
 प्रमानमित्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३, २, १८८ पा०) इति
 विमाने क्तः । क्तस्य च वर्त्तमाने (२, ३, ६७ पा०) इति षष्ठी
 म् ईश्वरम् [अर्घ्येण] पूजार्थोदकेन । पादार्धाभ्याश्चेति
 (४, २५ पा०) यत्प्रत्ययः । “षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं
 ताय वारिष्णि” इत्यमरः । [अर्चयित्वा] पूजयित्वा [अस्य]
 रस्य [आराधनाय] [सखीभ्याम्] । जयाविजयाभ्याम्
 प्रयताम् [प्रयताम्] नियताम् [तनूजाम्] सुताम् [समादि-
 ] आज्ञापयामास ॥ ५८ ॥

[प्रत्यर्धीति ।] गिरिधः । शिवः [समाधेः प्रत्यर्धिभूताम्]
 प्रयत्नभूतामपि । सुषुपेति समासः । श्रोतुमिच्छन्तीम्
 [शुश्रूषमाणां] सेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्षा भव-
 । इच्छार्थे सन्प्रत्ययः । ज्ञा-शु-ञ्जुट्ठ्यां सन्ः (१, ३, ५७
) इत्यात्मनेपदम् [ताम्] पार्वतीम् [अनुमेने] अङ्गीच-

अवचितरश्मिपुष्पैर्बलिपुष्पाङ्गुलैः
 नियमविधिबलिनां बहिष्पामोपनेत्रौ ।
 गिरिशमुष्पचकार प्रत्यहं स सुकेयी
 नियमितपरिच्छेदात्किञ्चिन्नद्रपादैः ॥६०

कार न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्रायः । न चैतावता धीर-
 कश्चिद्विकार इत्याशयः । धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह-
 विकारिति । [विकारस्य] प्रकृतेरन्यथात्वस्य [हेतौ] स्त्रीर्सा-
 धानादिकारणे [सति] विद्यमानेऽपि [येषां] चेतांसि
 विक्रियन्ते] न विकृतं नीयन्ते [तएव धीराः ।] विक्रिय-
 इति कर्मणि लट् ॥ ५६॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह,—

अवचितेति । [सुकेयी] शोभनमूर्धजा । स्वाङ्गाञ्चोपसर्जना-
 संयोगोपधादिति (१) (४,१,५४ पा०) छीप् । [सा] पार्वी
 [अवचितानि] लूनानि [बलिपुष्पाणि] पूजाकुसुमानि य-
 सा [वेदेः] नियमवेदिकायाः [सन्ध्याङ्गे] सन्ध्याङ्गने [द्व-
 [नियमविधेः] नित्यकर्माणुष्ठानस्य यानि [जलानि] तेष-
 [बहिष्पाम्] कुशानाम् [च] [उपनेत्री] आनेत्री सती [त-
 गिरिशस्य [शिरसि] [चन्द्रस्य पादैः] रश्मिभिः । “प-
 रश्मरश्मिपुष्पाङ्गुला” इत्यमरः । [नियमितपरिच्छेदा] निवृत्ति-
 परिश्रमा सती अह्न्यहनि [प्रत्यहम्] । अव्ययं विभ-
 समीपसन्धीत्यादिना (१,१,६, पा०) निवृत्तार्थेऽव्ययीभाष-

(१) उपसर्जनभूताद् (इतराद्ये विशेषणभूताद्) स्वाङ्गाञ्चोपधाद् ।
 स्वाङ्गा न तु संयोगोपधाद् । उपधा उपानिबः ।

त श्लोकानि महाकाव्ये कुमादस्यै महाकाव्ये
उमोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥

स्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवोकसः ।
साहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥ १ ॥

सकादव्यतरस्याम् (५, ४, १०८ पा०) इति चक्षुप्रत्ययः ।
रियमुपचचार] शुश्रूषाश्चक्रे ॥ ६० ॥

इति श्रीमन्नहामहीपाध्यायकीर्त्याचरितकविशिरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां चतुर्विंश-

समाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । [तस्मिन् काले] पार्वतीशुश्रूषाकाले [तार-
तारकनाम्ना वज्रणखपुत्रेण केनचिदसुरेण [विप्रकृताः]
ताः दिवमोकः स्थानं येषां ते [दिवीकसः] देवाः । "दिवं
ऽन्तरीक्षे च" इति विश्वः । द्यौः ओक इति पक्षे षष्ठीद-
त्वात्साहः । तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुरावाट् ।
यतेश्वीरादिकात् क्विप् । नहि इति-इधीत्यादिना (६, १,
पा०) पूर्वपदस्य दीर्घः प्रकृतियस्य (१) प्रातिपदिक-

नहिइतिइधीत्यादिसम्भवे नद्यादीनां प्रातृनामिण्यस्येति प्रातृनां

तेषामाविरभूत्तन्ना परिज्ञानात्तन्निमित्तम् ।
 सरसां सुप्तपद्मानां प्राणदौ धित्तिमन्त्रिणम् ॥ २ ॥
 अथ सर्वस्य घातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

स्यापि ग्रहणात् । मुग्धबोधकारसु तुरगच्छावन्त इत्याचष्टे
 तम् [तुरासाहम्] देवेन्द्रम् । अजादिषु साङ्गरूपत्वाभावा
 सहेः साङ्गः सः (१) (८, ३, ५६ पा०) इति षत्वं न भवा
 [पुरोधाय] पुरस्तात् । स्वयम्भुवो ब्रह्मण इदम् [स्वयम्भुव
 संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्] श्रीगुणः (६, ४, १४६ पा०) (२
 इति गुची न । [धाम] स्थानं [ययुः] ब्रह्मलोकं जग्मुरित्यर्थः ॥

तेषामिति । [परिज्ञाना] परिचीणा [मुख्यीः] सु
 कान्तियेषां तपोज्ञानानाम् [तेषाम्] देवानाम् [ब्रह्मा] [सुप्तपद्
 मानाम्] सुकुसिताश्विन्दानाम् [सरसाम्] [प्रातर्द्विधितिमा
 सूर्ये इव [आविरभूत्] प्रकाशोऽभूदित्यर्थः । “प्रकाशे प्रा
 राविः स्यात्” इत्यमरः । सूर्योपमानेन तेषां ज्ञानिहरत्वं सू
 तम् । अतीपमालङ्कारः । तल्लक्षणन्तु—“स्वतःसिद्धेन भिन्ने
 सम्भतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्णस्य वाच्यस्यैकपद्दोपमा
 इति ॥ २ ॥

अथेति । [अथ] धाविर्भावानन्तरम् [सर्वे ते] देवाः [अर्वा

केरलप्रबोधात्तदात् सवाद्यान्तत्रा प्रातिपरिकल्पापि पश्यन्विति ।
 एवात् एवमे धावितुक्तम् ।

- (१) साङ्गद्वि अशक्तकाररूपेण निर्देवात्तत्त्वादेशपक्षे एवमत्वं नात्
- (२) श्रीदोदिति सरस्येवैव रूपविद्धेः अदेवसुच इति सुप्तपद्माना
 ससवा निर्देवोऽनित्यतां प्रापयति तेषाम् न सुचःप्रपित्तत्वेन ।

गौशं वाग्भिरर्थाभिः प्रथिव्योवातस्थिरे ॥३॥

मस्तिन्नूर्गेके तुभ्यं वाग्भ्यः सृष्टेः केवलत्तने ।

यत्नवदिभागावः पञ्चोद्भेदेषुषे ॥ ४ ॥

स्ततः मुखानि यस्य तम् [सर्वतोमुखम्] चतुर्मुखमित्यर्थः ।
चाम्] विद्यानाम् [ईशम्] [सर्वस्य] जनतः [धातारम्]
पारम् ब्रह्माणम् [प्रणिपत्य] नमस्कृत्य अर्थादनपेताभिः
र्थाभिः] अर्थयुक्ताभिरित्यर्थः । धर्मपत्यर्थन्यायादनपेते (४,
२ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [वाग्भिरुपतस्थिरे] तुष्टुवुरि-
ः । उपाह्वेवपूजासङ्गतिकरणमित्यप्यध्विति वक्तव्यम्
३, २५ पा० वा०) इत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥

सुतिप्रकारमाह, नम इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः—
नम इति । हे भगवन्नित्यध्याहार्यं व्याख्येयम् । [सृष्टेः
।] अन्यारादित्यादिना (२, ३, २८ पा०) अक्षुत्तरपद-
पञ्चमी । [केवलत्तने एकरूपाय “आत्मा वा इदमेक
आसीत्” इति श्रुतेः । “निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं
अत्सयोः” इत्यमरः । [पश्चात्] सृष्टिप्रवृत्तिकाले । विभ-
प्रनेनेति [विभागः] [गुणानाम्] सत्त्वादीनाम् [त्रयम्]
विभागो यस्य तस्मै । “गुणाः सत्त्वं रजस्तम” इत्यमरः ।
म्] उपाधिं स्रष्टृत्वादिकमित्यर्थः [उपेयुषे] प्राप्तवते ।
यवाननाश्वाननूचानश्चेति (३, २, १०८ पा०) निष्पातः ।
व [त्रिभूर्त्तये] ब्रह्मविष्णुब्रह्मरूपिणे [तुभ्यम् नमः] नमः
इत्यादिना (२, ३, १६ पा०) । चतुर्थी । उक्तञ्च “नमो

पञ्चाशत्तये नमो वागात् विष्टतेरुपतस्थिरे इत्यनेपदं चात् ।

यदमोघमपामन्तवत् प्रौढमज्ज ! त्वया ।
 अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥
 तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
 प्रलयस्थितिं सर्मास्त्रामेकः कारयतां गतः ॥ ६ ॥

रजोशुषे सृष्टौ स्थितौ स्वत्वमयाय च । तमीरुपायं संहर
 तिरुपायं स्वयम्भुवे,, इति ॥ १ ॥

यदिति । न जायत इत्यञ्जः हे [अञ्ज !] [अपाम्] जत
 नाम् [अन्तः] त्वया यदमोघम् अबन्ध्यम् [वीजम्] वीर्यं
 [उत्तमम्] निक्षिप्तम् । “सुक्तम्,, इति पाठे तिसृष्टमित्यर्थं
 शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि च,, इत्यमरः । [अ
 ते वीजात् [चराचरम्] स्थावरजङ्गमात्मकम् । समाहारि इ
 कवद्भावः । [विश्वम्] जगत् उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्व
 प्रभवत्यस्मादिति [प्रभवः] कारणं [गीयसे] अत्र मनुः “अ
 एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् । तदण्डमभवत्सैमं स
 स्त्रांशुसमप्रभम्,, इति । (१, अ० ८, ६, श्लो०) “अदश्चरा
 विश्वं प्रभवस्तस्य गीयते,, इति पाठे अद इदं चराचरं वि
 तस्य वीजस्य प्रसवो गीयते लोके इति शेषः ॥ ५ ॥

तिसृभिरिति । [एकः] सृष्टेः प्राक् केवलः त्वं [तिसृभिः
 वस्थाभिः] त्रैलोक्यमयीभिः हरिहरब्रह्मस्वरूपाभिः महि
 मन्मिजयन्तिम् [उदीरयन्] विजृम्भयन् [प्रलयस्थितिरु
 पाम्] अन्तस्थित्युत्पत्तीनां [कारयताम् गतः ।] इदं “पञ्चा
 दसुपेयुषे” इत्यस्य विवरणम् अतो न गतार्थत्वदोषः ॥ ६ ॥

पुंसां प्रमाणात्पुंसोः त्रिधा कर्तृभिः प्रकृतौ ।

त्रिसंज्ञात्पुंसोः तावेषु पितरौ कृतौ ॥ ७ ॥

यत्कविरिमांसेन व्यस्तमिन्द्रिवम् तैः

पुंसां प्रमाणात्पुंसोः भूतानां प्रलयोद्भवौ ॥ ८ ॥

पुंसोः कर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनस्यार्थं मूर्त्तिमतो ब्रह्मणो
इह,—

पुंसाविति । स्त्री च पुमांस [स्त्रीपुंसौ ।] अचतुरेत्या-

(५, ४, ७७ पा०) अचप्रत्ययान्तो निपातः । [सिद्धयाम्]

स्य्या [भिन्नमूर्त्तेः] द्विधा कृतविग्रहस्य [ते] तव आत्मनो

भागौ [आत्मभागौ ।] “आत्मा जीवे धृती देहे स्वभावे

त्मनि” इति विश्वः । [तावेव] भागौ [प्रकृतिभाजः] उत्-

भाजः । सृज्यत इति [सर्गः] तस्य निजसृष्टेरित्यर्थः ।

च पिता च पितरौ ।] पिता मात्रेति (१, २, ७० पा०)

इति । [सृत्तौ] वृद्धेरिति शेषः । अत्र मनुः । “द्विधा कृत्वा-

देहमर्हेन पुरुषोऽभवत् । अर्हेन नारी तस्यां स विराज-

प्रभुः” इति (१ अ०, ३२ श्लो०) ॥ ७ ॥

कालेति । [स्वकालस्य परिमाणेन ।] “चतुर्युगसह-

स्रष्टाणो दिनमुच्यते” इत्युक्तरूपेण [व्यस्तम्] विभक्तम्

इन्द्रिवम्] रात्राहनी यस्य तस्य । यद्यप्यचतुरेति सूत्रेण

(७७ पा०) रात्रौ च दिवा च रात्रिन्द्रिवमिति सप्तम्यर्थे

इन्द्र इत्युक्तं तथापि दीषामन्य (१) महर्दिवामन्या रात्रि-

इन्द्र इत्युक्तेति इन्द्रोऽन्वयस्तु सुप्रभावस्तु इन्द्र इत्युक्तेति भाष्यकृता
इन्द्र इति दिवा मन्या रात्रि इति प्रयुक्तं दीषा रात्रिं मन्यते इति

जगत्प्रदीपित्तोऽस्मिन् । जगत्प्रदीपित्तोऽस्मिन् ।
 जगत्प्रदीपित्तोऽस्मिन् । जगत्प्रदीपित्तोऽस्मिन् ॥२
 आत्मानमात्मना वेत्ति । जगत्प्रदीपित्तोऽस्मिन् ।
 रिस्पदी-सर्ववदनापि प्रतिस्पर्धिकार्षडत्तित्वं कश्चिद्व्यव
 वसादाश्रयणीयम् । [ते] तव [वी तु स्वप्रावबोधौ] ताविव ।
 तानाम् प्रलयोदयी] संहारसृष्टी । यदाहुः । “यदा स रं
 जागर्ति तदैव चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा त
 सर्वं प्रलीयते,, (म० १ अ०, ५२ श्लो०) इति । एतच्च दैनन्दि
 सृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भा
 त्वात् ॥ ८ ॥

जगदिति । हे भगवन् ! [त्वम् जगद्योनिः] जगत्क
 णम् स्वयम् [अयोनिः] अनादित्वादकारणकः । [त्वम् ।] अ
 यतीत्यन्तः पचाद्यच् । [जगतः अन्तः] जगत्संहर्ता स्वयम् [नि
 न्तकः] नित्यत्वादनन्तरहितः । त्वं जगतामादिः [जगदादि
 सृष्टेः प्रागपि संबित्यर्थः] अतएव त्वम् [अनादिः] आ
 रहितः । [त्वम् जगतामीशः] नियन्ता स्वयम् [निरीक्षत
 अनियम्य इत्यर्थः] । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते,, इत्य
 दि श्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । अनायोनिरित्यादौ नञ्प्रत्ययस्य
 अयच् विरोधः बहुव्रीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधात्
 साक्षकारः । यदाहुः “विरोधाभासत्वे विरोधः इति ॥ ८ ॥

तव तु न प्रपञ्चस्त्वैव जगत्प्रदीपित्तोऽस्मिन् परापिचेत्वात्,

दोषानन्वयकः, दिवस दिनं-अन्वये-इति दिवःशब्दात् दाम्भिरित्यादौ च
 दिवःशब्दस्य बहुव्रीहिसिद्धिरेवात्कार्यपरत्वात् । तच्चेत्त्वम् । जगत्प्रदीपित्तो
 प्रतिस्पर्धिकार्षपरत्वम् ।

अनाद्यमित्यन्तरमनात्सर्वेषु प्रतीयते ॥ २० ॥
 : सङ्गमकठिनः स्रुतः सूक्ष्मो सङ्गुर्ध्वः ।
 प्रोक्तस्तत्त्वस्यैव प्रामाण्यं ते विभूतिभुः ॥ २१ ॥
 ततः प्रसवो वासो व्यापेत्प्रतिभिरदो रचम् ।

आत्मानमिति । हे भगवन् ! [त्वम् आत्मानम्] लोकातु-
 लं ब्रह्मरूपीत्योत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपम् [आत्मना] एव
 ] जानासि सर्वापि क्रिया कर्त्तव्यार्थज्ञानपूर्विकेति
 । तथा [आत्मानम्] [आत्मनैव] आत्मन्येवेत्यत्रापि सम्ब-
 स्वस्मिन्नेव [स्रजसि] अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः । “स्वे
 नि प्रतिष्ठितम्, इति श्रुतेः । [कृतिना] समर्थेन इदं
 स सम्बध्यते । आत्मना] स्वेनैव [आत्मन्येव प्रतीयसे] स्वस्मि-
 मसीनो भवसि । सीयते देवादिक्तात् कर्त्तरि कट् । प्रक-
 र्थ्य उपसंस्थानमिति (२, ३, १८ पा० सूत्रस्यात्) वार्त्ति-
 र्वात्मनेति द्वितीया । न हि ते प्रपञ्चस्त्वेव ज्ञानीत्यन्ति-
 परापेक्षेति फलितार्थः ॥ १० ॥

इव इति । त्वमित्यनुषण्णते । हे भगवन् । त्वम् [इवः]
 असुहादिवद्रसात्मकोऽसि । [सहातेन] निविष्टसंयमेनि
 नः] महीधरादिवत् । [स्रुतः] इन्द्रियप्रवृत्तयोन्वी र्घटा-
 । [स्रुतः] अतीन्द्रियः परमात्मादिवत् । सङ्गुः] उत-
 तीव्रगुणादिवत् । [सुवः] ईमाद्रिवत् अप्रसङ्गीयः ।
 ] आत्मरूपोऽसि [व्यजेतरः] कारकस्वरूपादिः एवं
 तितु] अविनाशितु [सि] त्वम् प्रमात्मन् भावः [प्रामा-
 यथात्मानसम् ॥ ११ ॥

त्वमेव ईशं रोतां च भोज्यं भोक्ता न भोज्यः
 वेद्यं वेदिता चासि ध्याता धर्मो ध्याता च ध्याता ॥
 इति श्रीभ्यः कुतो अत्रा यथासां हृदयप्रकाः ।
 प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवोः ॥ ११ ॥

परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा महास्ततः । महा
 परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् ।
 काष्ठा सा परा गतिः” इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् । [वि
 साम्] दद्यादीनामपि [विधाता] स्रष्टासि ॥ १४ ॥
 त्वमेवेति । शश्वत्सिद्धः शाश्वतः । शैषिकोऽणप्रत्ययः यद्यपि व
 साट्ठञिति ठञ् अपवादः अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः
 येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः । (२, ४, ८ पा०) इति तथापि प्रयं
 गवशात्साधुरिति वामन इति शाश्वतः प्रयुक्तः [शाश्वतस्त्वमे
 ज्ञयत इति [हृद्यम्] हविराज्यादिकम् । शुहोतीति [हीता
 यजमानश्चासि । [भोज्यम्] अभ्यवहार्यमन्नम् । भोज्यं भक्तं
 (७, ३, ६८ पा०) इति निपातनात् कुत्वाभावः । [भोक्ता] अन्न
 दद्यासि । [वेद्यम्] साक्षात्कार्यं वस्तु [वेदिता] साक्षात्कर्त
 [चासि ।] [ध्याता] अर्त्ता [यत्परम्] वस्तु [धीयम्] तच्चासि
 साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाही ध्यानम् ॥ १५ ॥

इतीति । [वेधाः] ब्रह्मा [इति तेभ्य] देवेभ्यः । आख्य
 तीपयोगी (१, १, २८ पा०) इत्यपादानत्वात् (१) पञ्चमी
 [यथाध्याः] सत्याः अतएव हृदयं गच्छन्तीति [हृदयप्रकाः

(१) निम्नोक्तपूर्वकारिणोऽपीकार उपबोधः तदर्थे आख्यानात्कारि
 ताऽपदानवन्तः स्यात् ।

किमिदं सुभिसाम्येयं च हिमेन वक्ष्यामि ।
 प्रियमिदं सुभिसाम्येयं च हिमेन वक्ष्यामि ॥
 प्रयत्नाद् हिमेन वक्ष्यामि सुभिसाम्येयं ।
 इत्युक्तं वक्ष्यामि सुभिसाम्येयं वक्ष्यामि ॥

जीति (६, ३, १२२पा०) वा दीर्घः । प्रभावेः] सामर्थ्यैः [प
 लम्बा] आस्थाय । यथाधिकारं स्थित्वापीत्यर्थः । [युगप
 समकालम् [प्राप्तिभ्यः] युगपत् प्रात्या महत्कार्यमनुमीयत
 भावः । [युगबाहुभ्यः] दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुवा
 भाग्यलक्षणम् । [वः] युगभ्यम् । बहुवचनस्य वक्षसादि
 (८, १, २१पा०) वसादेशः कर्मणा यमभिप्रैतीत्यत्र (१, ४,
 पा०) (१) कर्मपदेन क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [स्वा
 तन् ?] शोभमानमागमनम् ? काकुरत्वानुसन्धेया ॥ १८
 किमिति । वक्षा इत्युत्तरश्लोकीयं सम्बोधनमत्राप्यनुप
 नीयम् । हे वक्षाः ! । पुत्रकाः ! [हिमेन] नीहारेण [क्लि
 काशानि] मन्दप्रभाणि [ज्योतीषि] नक्षत्राणि [इव] “दीप्ति
 राहुताशेषु ज्योतिः” इति शाश्वतः । [वः] युष्माकम् [सुखादि
 [पुरा यथा] पूर्वम् [इव] [आत्मीयां] द्युतिं न विभ्रति]
 किम् ? किंनिबन्धनमित्यर्थः किमिदमित्यनेन वाक्या
 परासृश्यते ॥ १८ ॥

उक्तमिव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः प्रथमादित्यादिभि
 प्रथमादिति । [अर्चिषाम्] तेजसाम् [प्रथमात्] निर्वाण

(१) कर्मणा क्रियाग्रहणात् यमभिप्रैति च सम्प्रदानत्वम् । कि
 मिति कर्मपदेन क्रियाग्रहणात् “कर्मपदेन क्रियाग्रहणात्” इत्युक्तेः ।

अपविद्धगणेशो वा कुर्वन्महाशयः ।
मन्त्रोऽपि शिलिखन् भूमिं द्रुहे नस्तमितत्वया ॥२१॥

कुर्वन्महाशयः शयनस्थः शयनस्थो वापि महाशयः ।
अपविद्धगणेशो वा कुर्वन्महाशयः इव इव ॥२२॥

मन्त्रोऽपि शिलिखन् भूमिं द्रुहे नस्तमितत्वया ।

अनुदीर्णसुरायुधम् (१) अनुदितचित्तप्रभमित्यर्थः । एतत् व-
स्य. हेन्तुः । इन्द्रस्य [कुलिशम्] वज्रः कुण्डिता अश्वयो यस्य
तु [कुण्डिताश्च] कुण्डितकीटि [इव लक्ष्यते] दृश्यते ॥ २० ॥

किञ्चित् । [किञ्चायम् अरिदुर्वारः] रिपुदुष्पथैः प्रवि-
सः] वरुणस्य । “प्रचेता वरुणः पाशी” इत्यमरः । [पाशी
गणेशः] रज्जुरायुधविशेषः । [मन्त्रेण] गारुडेन [हतवीथिस्य]
तिवहशक्तिः [फणिनः] सर्पस्य [दैव्यम्] शीघ्रत्वम् [आश्रितः]
त्व फणिनिष्ठदैव्यस्य पाशे असम्भवात् दैव्यमिव दैव्यमिति
स्पर्शादसम्भवहसुसम्बन्धी निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

कुवेरस्येति [अपविद्धा] त्यक्त्वा [महा] येन सः [अपविद्ध-
रः] अतएव [भग्नशाखी] [द्रुम इव] स्थितः [कुवेरस्ये] बाहुः]
नः शस्यम्] दुःखहेतुत्वान्मनसः शस्यप्रायमित्यर्थः । [परा-
धम्] शत्रुहृतमिति शेषः । [शंसतीव] काययतीव लक्ष्यत्वा
नुमापयतीत्यर्थः । बोही मुख्यकथनस्यासम्भवात् इवमन्दी-
यत एव ॥ २२ ॥

यमोऽपीति । अस्मि नाशम् इतीः प्राप्ताः अस्तमिति मका-

सुरायुधानां हि चित्तप्रभो अतः अपिद्धा अत एव अहोचसुरायुधम्
शीघ्रसुरायुधत्वं नाशप्रभोर्नाशित्वात् तदीयत्वाभावात् अतः अहोचसुरायुध-
मिवेह विवक्षितमित्याशयेन अनुदितचित्तप्रभमिति व्याख्यातम् ।

कुर्वतेऽपि चोपेऽपि चिन्तायाश्चरताश्चरताम् ॥ २१ ॥
 चरते च चरताश्चरताः चरताश्चरताश्चरताः ।
 चित्रव्यस्त इव गताः प्रजासाधोऽनीयताम् ॥ २२ ॥
 पर्याकुलत्वाच्चरतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
 अस्मृषामोषसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

रान्तमव्ययम् । तस्य द्वितीया श्रितातीतपतितगताव्यस्तप्राप्त
 पदैरिति (२, १, २४ पा०) समासः । [अस्तमितास्त्रियः] यस्य
 तेन निस्त्रिजस्त्रेण [दृष्टेन यमोऽपि भूमिं विक्रिञ्चन्] [अमी
 धेऽपि] प्रागिति भावः । [अस्मिन् दृष्टे] [निर्वाणालातस्य]
 शान्तीञ्चु कस्य । अलातं नाम भूलेखनयलाका तस्य यत्
 [लाघवम्] क्षैब्यं तत् [कुर्वते] । “अलातमुच्चु कं श्रेयम्” इति
 हस्तबुधः । निर्वाणोऽवात इति (८, २, ५० पा०) निपात-
 नान्निष्ठानत्वम् । अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति कल्पना-
 विदर्यमालङ्कारः ॥ २१ ॥

अमी इति । [प्रतापचत्वा] तेजसां चयेच [शीतसाः]
 अमी [आदित्वाद्य] हादशेति शेषः । [कथम् ?] केन ? हेतु-
 नेत्सर्वः । [चित्रव्यस्ताः] चित्रलिखिताः [इव] [प्रजामन्] अत्य-
 न्तम् [आश्रीकनीयताम्] दृश्यताम् [गताः] प्राप्ताः ॥ २४ ॥

पर्याकुलत्वादिति । [मरुताम्] वायूनां समसप्तानामिति
 शेषः । [पर्याकुलत्वाद्] अलितगतिवाधेतीः [विषय भङ्गः]
 [अश्राम] अज्ञानम् [प्रतीपगमनात्] उत्तानावरीहादि-
 त्सर्वः । [वीचञ्च संरोधः] प्रवाहप्रतिबन्धः [इव] [अड-
 नीयते] ॥ २५ ॥

ततो मन्दागिणीं गुरुं गीष्पतिपित्वायीं ।
 गुरुं नेत्रसहस्रेण सहस्रमासं प्राणयामास ॥ २४ ॥
 स द्विनेत्रं हरेः सस्रः सहस्रनयनाधिकम् ।
 वाचस्पतिश्चाग्नेरं प्राञ्जलिर्जगतासतम् ॥ २५ ॥

गताः] [इतः] मत्तः [किं ? प्राथंयध्वम्] किमिच्छतेत्यर्थः ।
 [ब्रूत] । लोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह,—[मयि] लोका-
 नां सृष्टिः, [रक्षा युष्मासु अवस्थिता] । अतस्तदर्थमपि
 नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत इति [ततः] भगवत्प्रश्नानन्तरम् वासवः इन्द्रः [गुरुम्]
 वृहस्पतिम् “गुरुं गीष्पतिपित्वायी” इत्यमरः । [मन्दानिली-
 दूतः] यः [कमलाकरः] स इव [शीभते] इति तेन तयोस्त्रिन
 [नित्राणां सहस्रेण] [नीदयामास] प्रेरयामास । सहस्र-
 ग्रहणमास्थातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रयत्नवशादक्षि-
 सन्दी न विरुध्यते ॥ २९ ॥

स इति । [हरेः] इन्द्रस्य । इन्द्रो दुश्प्रवर्तनी हरिः” इति
 हलायुधः । सहस्राक्षयनेभ्योऽधिकम् [सहस्रनयनाधिकम्]
 तद्गोचरदर्शित्वादिति भावः । हे नेत्रे यस्य तत् [द्विनेत्रम्]
 प्रसिद्धाञ्चक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । [चक्षुः] चक्षुर्भूतः । चक्षुष्वा
 रोपस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामात्कारः । [स वाचस्पतिः] ।
 कस्वादित्वात् (८, ३, २८ पा०) अक्षुक्सत्वे । षष्ठ्यां प्रतिपुत्री-
 त्यादिना (८, ३, ५३ पा०) सत्वमिति खामी तत्र छन्दोविष-
 यत्वात् । [प्राञ्जलिः सन्] [जगतासतम्] [प्राञ्जलिः] [इन्द्र-
 वाच] ॥ ३० ॥

विद्यास्य जगत्प्राप्तये च । वरैः चरुम् ।
 कं विनिमुक्तात्मा कर्म नं प्रायश्चित्तप्रभो ॥३१॥
 प्रवरोक्ष्यैस्तारकाख्यो महासुरः ।
 ज्ञानाद्यज्ञेयानां धूमकेतुर्विबोत्थितः ॥ ३२ ॥
 जगन्तमेवास्य तन्नोति रविशतप्रम् ।

एवमिति । हे [भगवन् ।] षड्गुणैर्भ्यर्थसम्पन्न ! [यदाद्य]
 इत्याहस्तत्रः परैरिति यद्भवतीति । हुवः पञ्चानाम् (३, ४,
 पा०) इत्यादिनाहादेशः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान-
 ति (३, ३, १३१ पा०) वर्त्तमानप्रयोगः । वामनसु भ्रान्ती-
 योग इत्याह । आहिति भूमी णलन्तन्नभवदिति । आहिसु-
 षम् । तदेव सत्यम् [नः] अस्माकम् [पदम्] अधिकारः
 ] यत्तुभिः [आसृष्टम्] आक्षिप्तम् । हे [प्रभो !] [प्रत्ये-
 प्रतिपुरुषम् [विनिमुक्तात्मा] प्रवेयितस्वरूपः सर्वास्त-
 त्वर्थः । [कथम् ? न प्रास्यसि] न वेत्ति । वर्त्तमानेऽपि
 जगत्प्रा भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः । अपक्रवे चः अकर्म-
 ष्या (१, ३, ४४, ४५ पा०) कर्मेवद्विकल्पः ॥ ३१ ॥

जगन्तमेव प्रपश्यति,—

प्रपश्यति इति । [भवतः] स्वतः [शब्देन वरेषोक्षीर्णः] उ-
 । तारका इत्याख्या नामभेदं यस्य सः [तारकाख्यः ।]
 महासुरः [महासुरः] सञ्चरन्वरमोक्षमोक्षकृष्टाः धूममानै-
 (३, ३, ३१ पा०) तत्पुत्रवः । [धूमकेतुः] उत्पानविशेष
 [जोकात्मसुपन्नवायु] उपद्रवाव [उत्थितः] उत्पन्नः ॥३२॥
 इति । [अस्य] तारकास्य [सुरे] रविः [सूर्यः] [तावन्तम्]

दीर्घिकात्कलाभिः कलाभिः कलाभिः कलाभिः ।
 सर्वाभिः सर्वाभिः कलाभिः कलाभिः कलाभिः ।
 नादत्ते केवलं लेखां हरचूडामणीकृतान् ।
 व्याहृतगतिप्रयोगे कुण्डमस्ते यथाध्वजम् ।
 न वाति वायुस्तत्प्राये तासुहृन्तामिच्छाधिकम् ।

तावन्मात्रम् [एव] [आतपम् तनोति ।] [यावन्मात्रेण] याव
 तैव यावती मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा । अल्पपति
 माणेनेत्यर्थः । “मात्रा परिच्छेदे अल्पे च परिमाणे । मा
 कात्सर्गोऽवधारणे” इत्यमरः । [दीर्घिकासु] क्रीडावापी
 [कमलानामुन्मेषः] विकाशः [साध्यते] निष्पाद्यते । कठो
 किरणोऽपि मन्दीषाः सन्नेव तद्गीत्या पुरे प्रकाशते इत्यति
 प्रायः ॥ ३३ ॥

सर्वाभिरिति । [चन्द्रस्तम्] तारकम् [सर्वदा] क्वचपरे
 ऽपीत्यर्थः । [सर्वाभिः कलाभिः निषेवते ।] “कला तु षोडश
 भागः” इत्यमरः । [केवलाम् हरचूडामणीकृतान्] शिवमि
 रोमणीकृतान् [लेखाम् नादत्ते] न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

व्याहृतेति । [वायुः] स्तेनस्य भावः कर्म वा [स्त्रीबन्
 दौर्धम्] स्तेनाद्यबलोपचेति (५, १, १२५ पा०) बलत्वा
 नलोपश्च । [कुण्डमानाम् स्त्रीबन्] तस्मात् स्तेनाभिधीना
 दृग्भावा [साध्यम्] भवं तस्मादेतीः [उद्याने] व्याहृतगतिः
 निहृत्तोद्यानसञ्चारः सक्तित्यर्थः । सापिचत्वेऽपि नमकत्वात्
 मासः । [तत्प्राये] तस्मादीपे [तासुहृन्ताम्] इत्येकद्वयव्यति
 श्लेषेण [तस्मात्] तस्य [अनिलात्] व्यञ्जन

तत्प्रतानुपपन्नमेवो संसृष्टं तद्व्यतिः ।
 अनुकूलप्रतीकोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३१ ॥
 इत्यपाराधमानोऽपि क्लिञ्चति भुवनत्रयम् ।
 शान्ते तु प्रत्यपकारेण प्रतीकारेण दुर्जनः ॥ ३० ॥
 तेनामरवधूषणैः सदयात्तूनपहृषः ।
 अभिज्ञानश्चेद्व्यातानां क्लिञ्चन्ते मन्दमद्रुसाः ॥ ३१ ॥
 वीज्यते स हि संसृष्टः स्वाससाधारणानिलैः ।

इत्यमरः । [निशि] स्थिरप्रदीपताम् [अनिवीर्यदीपत्वम्] [एत
 [एनम्] तारकम् [पर्युपासते] परिवृत्त्य सेवन्ते ॥ ३० ॥

तत्प्रतानुपपन्नमेवो [इन्द्रोऽपि] तेन तारकेण कृतम् [तत्प्रतानुप
 ग्रहम्] प्रसादम् [अपि] इति तथोक्तः सन् [संसृष्टं] तद्व्यति
 तैः] दूतप्रार्थितैः [कल्पद्रुमाणां विभूषणैः] तत्प्रसन्नैरित्यर्थः
 [तम्] तारकम् [अनुकूलयति] अनुकूलं करोति ॥ ३१ ॥

इत्यमिति । [इत्यम्] उक्तप्रकारेण रविशशिपवनीदक्षिमु
 ष्णसुरेन्द्रैः । [अपाराधमानोऽपि] [भुवनत्रयम् क्लिञ्चति] क्षी
 षति । तथाहि, [दुर्जनः प्रत्यपकारेण] प्रतीकारेणैव [शान्ते
 शान्ते] भवेत् [उपकारेण तु न] शान्तेत् प्रत्युत प्रकृष्यतीति
 भावः ॥ ३० ॥

तेनेति । [निशि] तारकेण [अमरवधूषणैः] सुसुभरैरिति
 भावः । तेरपि [सदयम्] [प्रासूनाः अमरसार्धं] क्षिणाः [।
 क्षणाः] वेदां [मन्दमद्रुसाः] । [इन्द्रोऽपि] पताक [क्षिञ्चता
 तेनानु, अपि] ज्ञानन्तीति [अभिज्ञानं] ज्ञानीनात् [कर्मणि] च
 [क्लिञ्चन्ते] ॥ ३१ ॥

रैः सुरसिद्धीणां मन्दिनीचरिता ॥४२॥

तच्च मेवप्रदृग्नादि चक्षुषानि हरितां सुरैः ।

तौहपर्वतास्तेन कल्पिताः के पुषेष्वाङ्ग ॥४३॥

किन्वाः पयःशेषं दिग्धारणमदावितम् ।

भोरुहयस्थानां तहाप्यो धाम साम्प्रतम् ॥४४॥

प्यत इति । [हि] यस्मात् कारणात् [सः] तारकः [सं-

सन् [श्वाससाधारणः] निःश्वाससमानः [अनिष्ठः] येषां

तोऽप्याधिक्ये निद्राभङ्गभयादिति भावः । [वाध्यशीक-

भिः] तासां स्त्रीणां रोदनस्यायमवसर इति भावः ।

ग्दीनाम् सुरप्रयहस्त्रीणां सम्बन्धिभिः । “प्रयहोपयहो

म्” इत्यमरः । [चामरैर्वीज्यते] ॥ ४२ ॥

त्पाद्येति । [तेन] तारकेण [हरिताम्] सूर्याश्वानाम् ।

त् सूर्ये च सूर्यांश्च वर्णे च हरिते दिशि” इति विश्वः ।

शफैः [चक्षुषानि] चूर्णितानि । एतेन तेषामखीन्नत्वं

म् । [मिरुगृह्णाण्युत्पाद्य] [स्त्रेषु] वेष्मसु ।] वेष्मस्विति

निनास्य भुवनप्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्ते ए-

[आक्रीडाः] ते च ते [पर्वताः] [कल्पिताः] कृताः ॥४३॥

मन्दाकिन्या इति । [साम्प्रतम्] सम्प्रति [मन्दाकिन्याः]

रथाः [दिग्धारणानाम्] दिग्गजानाम् [मृदेराविलम्]

म् [पयः] जलमेव शिष्यत इति [शिषम्] शिष्टम् । कर्मणि

प्ययः । त्रिष्वन्धोपबुज्यत इति (१) नपुंसकत्वम् ।

कनककमलानि क्व गताणीत्याह, -इति । [इमाभ्यो-

(1) स्त्रीण्डं वचनोः चेत् इत्यनेन स्त्रीण्डविशेषः ज्ञानः ।

भुवनेति । तस्य तारकस्य [आपातात्] समापत्तेः ।
 खिलीमूते विमानानां पथि खिलीमूते अप्रहतीभूते सति ।
 यज्ञादिषु सन्भूतं हव्यं पितृतेष्वध्वरेषु सः ।
 जातवेदोसुखात्मायी विषतांमाच्छिनत्ति नः ॥
 उच्चैः सवैः अवास्तेन इत्यद्वयमहादि च ।
 रुद्राणि एव [ग्रस्यानि] तेषाम्, तस्य वाप्यः [तदाप्यः ए
 धाम] स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पाद्य स्वदीर्घिकास्वेव प्रतिरं
 पितृवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भुवनेति । [तस्य] तारकस्य [आपातात्] समापत्तेः ।
 यात्] [विमानानां पथि खिलीमूते] अप्रहतीभूते सति ।
 खिलाप्रहते समे" इत्यमरः । [स्वर्गिभिः] देवैः [भुवनानाम
 लोकने] प्रीतिर्नानुभूयते ॥ ४५ ॥

यज्वभिरिति । [यज्वभिः] विधिवद्विष्टवन्निः "यज्वा
 किञ्चिद्विष्टवान्" इत्यमरः । सुयजोऽवनिप् (१, २, १०३ पा
 इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । [विततेष्वध्वरेषु] यज्ञेषु [सन्भूत
 दत्तम् [हव्यम्] हविः [मायी] मायायी । (५, २, ११६ पा
 ग्रीष्मादित्वादिनिप्रत्ययः । [सः] तारकः [नः] अस्माक
 [मिषताम्] पश्यतां पश्यन्तु सत्स्वित्यर्थः । षष्ठी (१) चानात्
 २, ३, ३ पा०) इति षष्ठी । जातवेदाः वज्रिरेव मुखम् तस्य
 [जातवेदोसुखात्] [आच्छिनत्ति] आच्छिन्नं दद्यातीत्यर्थः ।

उच्चैरिति । किञ्चेति चार्थः । [तेन] तारकेण [उच्चैः] ।
 सतः [उच्चैः सवैः] नाशः इषी इत्यस्य [इत्यद्वयम्] च

(1) अत्राहरे तन्ने अनेवचचचचचरे मयात्वां तन्ने वाह चतनी का

वसुभिर्देवैः सारवन्ति प्रीयमानाः ।
 प्राणायाः सर्वे नः क्रूरैः प्रतिहतक्रियाः ।
 श्वानोपविहारे सन्निपातिकाः ।
 यत्र काष्ठाकं प्रतिघातोल्लिखिताः ।
 चक्रैश्च तेनास्य कण्ठे निष्कामिवापितम् ॥४६॥

। 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । अस्य शुभ्रत्वा-
 वति,—[देहबद्धम्] बद्धदेहम् मूर्च्छिमदित्यर्थः । (२, २,
 १०) आहिताम्बादित्वाभिधायः परनिपातः । [चिर-
 तार्जितम्] [इन्द्रस्य यश्च इव अहारिः] अपहृतम् ॥ ४७ ॥
 तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ताः ? इत्यत्राह,—
 तस्मिन्निति । [क्रूरैः] घातुके । "वृशंसो वातुकः क्रूरः"
 इति । [तस्मिन्] असुरे [नः] अस्माकम् [सर्वे] ज्यावाः ।
 पातदोषत्रयस्य प्रकीर्णकं [सन्निपातिके विहारे] उक्त्वा-
 त् सन्निपाताच्चेति (५, ३१ या० वा०) वक्तव्यात् ठक् ।
 सन्ति सारवन्ति [श्वानोपविहारे] [प्रतिहतक्रियाः] विष्का-
 म्नाः भवन्ति ॥ ४८ ॥

इदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह,—
 जयेति । किञ्चेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रैश्च कथं
 न इति [यत्र] हरिचक्रैः [अस्माकं] जयायाः [विजयार्थका]
 इदिति शेषः । [प्रतिघातकं] प्रतिहत्या [उल्लिखिताः] उल्लिखिताः
 श्वानाः [तेन] हरिचक्रैश्च [विष्कौः] वृशंसिनेन [चक्रैः] तार-
 [कण्ठे] [निष्कामं] उरोमूषणम् [अपितमिवा] इत्युत्-
 । सर्वमेव निष्कामिवापितम् इत्यर्थः । तत्प्रकारेण च-

तद्विष्णोस्तो वदेत्सु सुन्दरकाण्डे ॥ ५० ॥
 अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५१ ॥
 तदिच्छामो विभो ! स्रष्टुं सेनान्यं तस्य घातं
 कर्म बन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव सुसुखवः ॥ ५२ ॥
 गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
 प्रत्यानेष्यति शत्रुं श्वो बन्दौमिव जयश्रियम् ॥ ५३ ॥
 दाय हरिणा चक्रं त्यक्तं, तदपि नष्टमिति जातमिति भावः
 “साष्टे शते सुवर्णानां हेन्दुरोभूषणे पले । दीनारोऽपि
 निष्कोऽस्त्री” इत्यमरः ॥ ४८ ॥

तदीया इति । [अद्य] सम्प्रति [निर्जित ऐरावतः] यै
 तथोक्ताः तस्य तारकस्य इमे [तदीयाः गजाः ।] [पुष्करा
 आवर्तकाश्च] नाम [आदयः] येषां तेषु [तीयदेशु] मेषु
 [तटाघातम्] वप्रक्रीडाम् [अभ्यस्यन्ति ॥ ५० ॥

तदिति । [तत्] तस्मात् कारणात् हे [विभो !] स्वामिन्
 मोक्षं भवं त्यक्तुम् इच्छन्ति [सुसुखवः] विरक्ताः [भवस्य] संस
 रस्य [शान्तये] निवृत्तये कर्मैव बन्धः तं छिनत्तीति [कर्म
 न्धच्छिदत्] तम् [धर्ममिव] आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः
 “तमेव विदित्वातिश्रुत्यमेति” इति ज्ञानादेव मुक्तिः । त
 तारकस्य [शान्तये] नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीः क
 पतिः । सखूद्विषेत्वादिना (२, २, ६१ पा०) क्लिप्तम् । तम् [सेन
 न्यम्] कञ्चित् [स्रष्टुमिच्छामः] ववमिति शेषः ॥ ५१ ॥

सेनानीस्रष्टुः फलमाह,—

गोप्तारमिति । [सुरसैन्यानाम्] देवतासेनानाम् [गो

सहस्रिणे तद्विद्युत्समं निरुद्धात् ॥ ५७ ॥
 तादृशानां हृष्टिं शोभयन्ते त इतिगत् ॥ ५८ ॥
 सुखेः नामोऽसंवाचः कश्चित् मन्थोऽस्तस्य ॥
 स्य हि द्वौ वास्तसि सर्वात्मपरकाम्यता ॥ ५९ ॥

रक्षितारं यम् वेनायम् [पुरस्तात्] पुरोधाय पुरोऽव्य-
 ति (१, ४, ६७ पा०) गतित्वात् नमश्चुरसोर्गत्वोः (१)
 (४० पा०) इति सकारः । गां पृथ्वीं त्रायन् इति मोत्रा-
 भिनसीति [गीत्रभित्] इन्द्रः [जयत्रियं वन्दीभिव]
 तां शिवभिव [यत्तुभ्यः संवाचात्] [प्रत्वानिवति]
 इतिवति ; तं हृष्टमिति पूर्वेषु सव्यम् ॥ ५७ ॥

पसीति । [तस्मिन्] वार्हस्यत्वे [वर्षसि] यवसिति यस्मि-
 सति [वास्तसुः] ब्रह्मा [गिरम्] वाचम् [ससर्ज] संवा-
 चम् । [सा] गीः [सोमाय्ये] मे मनीषरत्वेन । इन्द्रवशि-
 पूर्वपदस्य च (७, १, १८ पा०) इत्युभयपददृष्टिः । [व-
 ] गर्जितस्य वा [चनन्तरम्] प्रहृत्ताम् [हृष्टिम्] जिगात्
 ति । गर्जितपरत्वाद् हृष्टेरिव तद्विज्ञापनपक्षत्वात्कि-
 मिति भावः ॥ ५८ ॥

यस्यत इति । [यस्ये] युष्माकम् [कानः] मनीरस्यः
 रूपः [सम्पद्यति] विसृति । [कश्चित्] कियानुपि
 प्रतीक्यताम् [तु] किन्तु [तस्य] वेनायः [सिद्धौ] वि-
 ज्ञाना] स्वयम् [सगेः] हृष्टेरिव [व्यापारः] तम् [न
 ] तादृं कश्चामीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इह कश्चित्वाचः कश्चित्वाचः कश्चित् ।
 कश्चित्वाचः कश्चित्वाचः कश्चित्वाचः कश्चित्वाचः कश्चित्वाचः

इतः स दैव्यः कर्मणोर्नेत्राणां ह्येव ।
 निरुद्धयोऽपि सर्वदा कर्मणोर्नेत्राणां ह्येव ॥
 इतं तेनेदमेव प्रकं यथा चोक्तं प्रतिशुद्धम् ।
 इत्येव चोक्तं यथा चोक्तं इत्येव । इति सुभाषः ॥

सुत इत्यायमप्राह,—

इत इति । [इतः] मत्त एव [प्राप्तधीः] कर्कोदयः [स दै
 तादृक्साधुरः [इतः] मत्त एव चयं न्यायं नार्हति ।] तथा
 यथा इत्येवसावदादां, विषय इवः निरुद्धयोऽपि संव
 कुतचित्कारणात् कर्मणोर्नेत्राणां ह्येव । इत्येव चोक्तं यथा चोक्तं
 अर्हः । अत्रान्यत्रमित्यनेव निपातेनाभिहितत्वस्य प्रमाणम् ।
 द्वितीयाध्याये न भवति, अत्रभिहिते कर्मणि द्वितीया
 ध्यायात् । यथाह काशः । निपातेनान्यत्रभिहिते कर्मणि
 विभक्तिः परिशेषवत् (१) प्रायिकत्वादिति ॥ ५५ ॥

कर्मणि । [प्राक्] पूर्वम् [तेन] असुरेणेति हेतुवत्
 नेव [इत्येव] प्रार्थितम् । [सया चोक्तं] तादृक्साधुरं प्रतिशुद्धं
 प्रतिज्ञातम् । प्रत्याहभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्तव्यम् । (१, ५, ५५)
 (२) कर्मणोर्नेत्राणां ह्येव । कर्मणोर्नेत्राणां ह्येव । इत्येव चोक्तं यथा चोक्तं
 इत्येव चोक्तं यथा चोक्तं । पर्यायान्वयेनान्यत्रभिहिते । (३, ५)

(1) "उभयवर्तयोः कार्यौ धिक्प्रपञ्चादिषु लिङ् । द्वितीयाध्याये
 तथाप्यत्रापि इत्येव" इत्यनेन अत्रान्यत्रमित्यनेनान्यत्रभिहिते द्वितीयाध्याये
 तावदादि नेव नेह द्वितीया तस्य प्रायिकत्वोदितेति परिशेषवत्

(२) प्रत्याहभ्यां श्रुवः अत्रचपूर्वकार्त्तव्यत्वस्य प्रमाणम् ।
 इत्येव चोक्तं यथा चोक्तं इत्येव ।

) वाङ्मयोर्योऽपि तन्मयत्वं प्रदर्शयति ।
 इति निमित्तं तन्मयत्वं प्रदर्शयति । ॥ ५७ ॥
 इति वाङ्मयोर्योऽपि तन्मयत्वं प्रदर्शयति ।
 इति वाङ्मयोर्योऽपि तन्मयत्वं प्रदर्शयति । ॥ ५८ ॥
 इति वाङ्मयोर्योऽपि तन्मयत्वं प्रदर्शयति ।

तुमुन्प्रत्ययः । तस्य तपः [तप्तपः] [वरेण वरदानेन
 प्र-हि मवेति शेषः ॥ ५६ ॥

युग इति । [संयुगे युगे [उद्यन्तम्] व्याप्रियमाणम् ।
 साधुम् [सांयुगीनम् ।] प्रतिजनादिभ्यः खञिति (४,
 पा०) खञ्प्रत्ययः । [तम् तारकम् [निमित्तस्य] क्वचित्
 चोरितस्य । "नीलः कण्ठे लोहितसकेशेषु" इति नील-
 त इति पुराणमिति स्वामी । तस्य [नीललोहितस्य]

[रितसः] शुक्रस्य [अंघ्राहते] अंघ्रं विना [अन्यः कः
 अभिभवेत् । प्रसहनमभिभव इति वृत्तिकारः ॥ ५७ ॥

मसावीडक्यतिः ? इत्याह,—
 इति । [स देवः] नीललोहितः [तमसः पारि] परतः
 [तस्य] तमोगुणातीतम् [परम् ज्योतिः] परमात्मा हि
 [अथा परिच्छिन्नप्रभावहिः] अथगाढमहिमातिशयी
 त-तथा [विष्णुना च न,] अतस्तस्यासाध्यं नास्ती-
 ५८ ॥

इति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति,—
 इति । [ते] कार्यार्थिनः व्ययम् [संयमस्तिमितम्] स-
 व्ययम् [प्रभोर्जनः] [उमाहृषेण] उमाहृषेण ।
 भावे सौन्दर्यं नास्ति यद्यप्युक्तं । अथाहृषेण नाह-

शम्भोर्यतवृक्षाद्यदुःखं क्लेशं च तेषां च तेषां च
उभे एव च नोऽहमुभयोर्वी क्लेशादिति ।
सा वा शम्भोस्तटीवासा मूर्त्तिर्जलमयी मम
तस्मात्मा यिति क्लेशस्य चैनाप्यजलमयी च ।
कादावाकारणिकयोरपि" इति विश्वः । [अहंस्त्रीस्तेन] भा
विशेषेण । कस्कादिषु चेति (८, ३, ४८पा०) सकारः । [स्त्री
अयोधातुमिव । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरिति (५, १, ११५पा
वतिप्रत्ययो मृग्यः (१) । [आक्रष्टुम्] आहर्तुम् [यतश्च
उद्युक्ता भवत ॥ ५८ ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह,—

उभे इति । [उभयोः] शम्भोर्मम च [आहितम्] निवि
[वीजम्] तेजः [घोडुम्] सोडुम् [सा वा] उमा शम्भोः, च
मूर्त्तेः तस्य इयम् [तदीया जलमयी मूर्त्तिर्वा] [मम ।] च
एव चमे] न दृतीयेत्यर्थः । वा शब्दो इन्द्रार्थे नत्वन्वार्थे
इतदेवोदाहृत्य इत्यमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने । अत्र दी
क्वालङ्कारः । प्राकरणिकयोरमामहेश्वरयोरप्राकरणिकीर्ण
जलमूर्त्तीश्च श्रीपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः,—
सुतानामप्रसुतानाश्चीपम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्" इति ।
चेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रसुतविषयत्वेन केवलाप्रा
तत्वेन चोक्तमादिति ॥ ७० ॥

(1) क्रिया च व्यापाररूपा कर्तृविष्ठा तस्या एव क्रियावा
त्वात् फलपरत्वे चक्षुषा रत्यायवेन मृग्य इत्युक्तम् । तथाच क
निष्ठक्रियात्वेन क्रियाबोधने एव कर्मनिष्ठफलमदृष्टफलरूपक्रियाबोध
त्वेऽपि वतिप्रत्ययः कादेवोदाहारे ज्ञायम् ।

क्षते सुरवन्दीनां वेषीर्षीर्षविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

न व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोद्धे ।

।स्याहितकर्त्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

। निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकयासनः ।

। सा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

अथ स ललितयोषिदभूलताचारपटङ्गं

तस्येति । [तस्य श्रितिकण्ठस्य] अष्टमूर्त्तेः [आत्मा] पुत्र
र्षीः । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । [वः] युष्माकं
पतेर्भावः [सैनापत्यम् ।] पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यजि-
(५, १, १२८ पा०) यक्प्रत्ययः । [उपेत्य] प्राप्य [वीर्यवि-
भिः] शौर्यसम्पत्तिभिः [सुरवन्दीनाम् वेषीर्षींश्चते] विश्वं-
यति तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥ ६१ ॥

तीति । [विश्वस्य योनिः] कारणम् । “योनिः स्त्रीणां
भेदे कारणे ताम्रिके पथे” इति वैजयन्ती । [विबुधान्]
[इति व्याहृत्य] अभिधाय [तिरोद्धे] अन्तर्हितधानम् ।
सा [अपि] [मनसि आहितम् कर्त्तव्यम्] यैस्ते तथोक्ताः
[दिवम्] स्वर्गम् [ययुः] प्रायुः ॥ ६२ ॥

त्वेति । [पाकः] नाम कश्चिदसुरः तस्य [यासनः] इन्द्रः
हरषित्तार्कर्षणक्षत्वि [कन्दर्पम् निश्चित्य] साधकत्वेनेति
। [कार्यसंसिद्धी त्वरया] श्रीकृष्णेन हो गुणौ यस्य तत्
[यम्] चिराहृतम् [रंहः] वेगो यस्य तेन तथोक्तेन । “गु-
[त्तिग्रन्दादिभ्येन्द्रियामुख्यजन्तुषु” इति वैजयन्ती । [म-
[गमत्] सस्मारत्वर्थः । नमिर्लुक् च्छीरकादेशः ॥ ६३ ॥

रतिवलयपदाङ्गे चापसासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गुराङ्गः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

ब्रह्मसाक्षात्कारो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथेति । [अथ] स्मरणानन्तरं स स्मृत इत्यर्थः । पुष्पं धन्-
 र्यस्य सः [पुष्पधन्वा] कामः । वा संज्ञायाम् (१) (५, ४, १३
 पा०) इत्यनङ् । “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः । [ललि-
 तायाः] सुन्दर्याः [योधितः भ्रुवी लते] इव [चारुणी शृङ्गे
 कीटी यस्य तत्तद्योक्तम् [चापम्] ।] [रतिः] स्मरप्रिया । “रति
 स्मरप्रिया” इत्यमरः । तस्याः [वलयपदानि] कङ्कणस्थानानि
 [अङ्गः] चिह्नं यस्य स तथोक्ते [कण्ठे आसज्य] लगयित्वा
 चापकण्ठविशेषणाभ्यां शृङ्गारैकनिधेः त्रिभुवनैकवीरस्य शृ-
 रवीरोपकरणेभु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । [सहचरस्य] सख्य
 [मधोः] वसन्तस्य [हस्ते न्यस्तम् चूताङ्गुरम्] एव [अस्त्रम्
 यस्य स तथोक्तः । [प्राञ्जलिः] कृताञ्जलिः सन् [शतमखम्
 इन्द्रम् [उपतस्थे] सङ्गतवान् । (१, ३, २५ पा० वा०) सङ्गति-
 करणार्थादात्मनेपदम् । अत्र स्वभावोक्तिः “स्वभावोक्तिरङ्ग-
 हारो यथावत्सुवर्णनम्” इति । माखिनीवृत्तमेतत् । “न
 म य य सुतेयं माखिनी भोगिलोकैः,, इति तत्तच्छब्दात् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्कहामहोपाध्यायकीर्त्याचलमङ्गलसूरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां ब्रह्मिणी-
 समाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

(1) षडरनाहङ्गशेहेरनङ् साहा संज्ञायाम् ।

तृतीयः सर्गः ॥

तस्मिन् मघोनक्षिदधान् विद्वांस
सहस्रमक्षणां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । [मघोनः] इन्द्रस्य [अक्षणां सहस्रम्] त्रिरा-
द्य परिमाणनिषामिति [विद्वांस] देवान् । संख्या-
सम्बन्धादूराधिकसंख्याः संख्ये (२, २, २५ पा०) इति बहु-
हः । बहुव्रीहौ संख्ये (५, ४, ७३ पा०) इति (२) उच्य-
ते । उक्तार्थत्वात् सुचो निवृत्तिः (३) । [विहाय] त्यक्त्वा
[अन्] कामे [युगपत् पपात] । सहस्रेणाक्षिभिरद्रावी-
णादरातिशयोक्तिः । ननु सुचिरपरिचितानि कसुरपरित्या-
गवती महेन्द्रस्य कथम् अक्वाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्ष-
े इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति,—[प्रायः] भूणा [प्रभूणा-
तेषु] सेवकेषु विषये [गौरवम्] आदरः [प्रयोजनापेक्षि-
कार्थार्थित्वेन हेतुना [चलम्] चञ्चलम् । फलतन्नाः
ति न तु गणतन्ना इति भावः ॥ १ ॥

(1) संख्ये वेदेषु वर्तमानया संख्याया सह संबन्धवार्यः सहस्रम् न
तिः ।

(2) संख्ये वेदेषु वर्तमानाद् संख्यात्मकवह्नौ हेतुत्वं ज्ञातम् ।

(3) यवादिनेन सुखसंख्यानिधानाद् उक्तापीनासप्रवीण इत्युक्तेः
निवृत्तिः ।

स वासवेनासनसन्निवृत्त-
मितोनिषीदेति विस्मृष्टभूमिः ।

भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
वक्तुं मियः प्राक्रमतत्रमेनम् ॥ २ ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेष । पुंसां
लोकेषु यत् ते करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्त-

मिच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

स इति । [सः] कामः [वासवेन] इद्रेण [आसनस्य] सिं-
सनस्य सन्निवृत्तं सन्निहितम् [आसनतन्निवृत्तम्] यथा तत्र
शेषषष्ठ्यायं समासः कथयोगलक्षणया न, न लोकाव्ययनि-
वृत्त्यर्थेऽनामिति (२, ३, ६८ पा०) षष्ठीनिषेधत् । [इतोः]
षीद्] इह उपविश [इति विस्मृष्टभूमिः] दत्तावकाशः स
[भर्तुः] स्वामिनः [प्रसादम्] अनुग्रहम् [मूर्ध्ना] प्रतिनन्द-
यन्नाय [मियः] रहसि । “मियोऽन्योऽन्यं रहस्यपि” इ-
मरः । [एनम्] इन्द्रम् [एवम्] वक्ष्यमाणप्रकारेण [वक्तुं] प्रा-
मत उपक्रान्तवान् । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् (१, ३, ४२ पा०
इत्यात्मनेपदम् ॥ २ ॥

आज्ञापयति । हे [पुंसां ज्ञातविशेषः] ज्ञातसारः ज्ञा-
तुविशेषेत्यर्थः । सापक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । [आ-
पय] तदिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगाच्च पूर्ववा-
तच्छब्दप्रयोगनिर्वन्धः । किन्तदित्याह,— [लोकेषु ते] त-
[वत्करणीयम्] कर्तव्यम् अस्ति । [संस्मरणेन प्रवृत्तम्] स-

केनाध्यसूया पदकाङ्क्षिणा तं
 निताप्तदीर्घे अजिता तपोभिः ।
 यावद्भवत्साहितसायकस्य
 मत्कार्ण्यकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥
 असञ्चतः कस्तव मुक्तिमार्गं
 पुनर्भवकेशभयात् प्रपन्नः ।

[ति] तव [अनुग्रहम्] प्रसादम् [आप्तया] नियोगिन
 चित्तम् वृद्धिं गमितम् [इच्छामि] संस्मरणकृतमनुग्रहं
 वन्नियोगिन वर्धय क्वचिकर्मणि नियुञ्क्ष्वीत्यर्थः । अन्यथा
 अस्ति परितोष इति भावः । तुमुन्नन्तपाठे णिजर्थे (२)
 कार्यः ॥ ३ ॥

अथ मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह,—

नेति । [पदकाङ्क्षिणा] स्वाराज्यकामिन [केन] पुंसा
 त्तदीर्घेः] अतिप्रभूतैः [तपोभिः] [ति] तव [अध्यसूया]
 अजिता] तं ब्रूहीति शेषः किमर्थम् [यावत्] यतः स
 [साहितसायकस्य] संहितवाणस्य [अस्य मत्कार्ण्यकस्य]
 वर्तते इति [निदेशवर्ती] आज्ञावशो [भवति] अवि-
 त्तव भविष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवहा
 (२२१ पा०) इति लट् ॥ ४ ॥

अस्ति चतुर्वर्णे नीचमधिकृत्याह,—

असञ्चत इति । [तव असञ्चतः कः] [पुनर्भवः] पुनरुत्-

चित्तवर्धनं बह्विधमित्येव स्यात् तत्र चित्तवर्धनं चित्तवर्धनात् यतः
 आदिः कार्यः ।

बहुच्चिरं तिष्ठतुः कटाक्षैः ॥ ५ ॥
 मारेचितभ्रूवतुः कटाक्षैः ॥ ५ ॥
 अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
 प्रयुक्तारामप्रतिधिर्हि प्रस्ते ।
 कस्यायधर्मैः । वद पीडयामि
 सिन्धोस्तटाकोष इव प्रह्वः ॥ ६ ॥

पत्तिः संसार इति यावत् तत्र ये [क्षीयाः] जन्मजरामरण
 दयस्त्रेभ्यः [भयात्] [मुक्तिमार्गं प्रपन्नः] तं वद । यतः सोऽ
 [आरेचिताभिः] एकैकशो विवर्त्तिताभिः [भ्रूभिश्चतुरै
 [सुन्दरीणां कटाक्षैः बहुच्चिरं तिष्ठतु ।] आरेचितलक्षणम्
 “स्याद्भ्रुवोर्ललितात्रेपादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्मा
 समुत्क्षेपं कौटिल्याद्भ्रूकुटिं विदुः” इति ॥ ५ ॥

धर्मार्थावधिकृत्याह,—

[अध्यापितस्येति । [उशनसा] शक्रेण [नीतिम्] नीति
 शास्त्रम् [अध्यापितस्यापि ।] अपिशब्दाच्छुक्रशिखाणा
 प्रधृष्यत्वं मन्यते । गतिबुद्धीत्यादिना (१, ४, ५२ पा०) द्विक
 कादिहृधातीर्ण्यन्ताग्रधाने कर्मणि ताः “अप्रधानी सुहादी
 ण्यन्ते कर्तुञ्च कर्मणः” इति वचनात् । [ते द्विषः] तव शत्रो
 [कस्य अर्थधर्मौ] [प्रयुक्तः] प्रहितः [रामः] विषयाभिहा
 एव [प्रणिधिः] दूतो वेन सोऽहम् । “प्रणिधिः प्रार्थनी च
 इति यादवः । [प्रह्वः शीघ्रः] प्रवाहः [सिन्धीः] नद्य
 [तटाविव पीडयामि ?] [वद] ॥ ६ ॥

काममधिकृत्याह—

कामेकपत्नीहतादुःखयोकां
 लोलं मनस्युत्तमम विदितम् ।
 नितम्बिन्नेमिच्छसि मुक्तालम्बां
 कण्ठे स्वयंघ्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
 कयासि कश्चिन् । सुस्त्रापराधात्
 पादान्तः कोपनयावधूतः ।

कामिति । एकः पतिर्यस्याः सा [एकपत्नीः] पतिव्रता ।
 सपत्न्यादिविति (४, १३५ पा०) ङीप् । तस्याः [व्रतम्]
 तन्नत्यं तेन [दुःखशीलाम्] दुःखस्वभावां दृढव्रतामित्यर्थः ।
 लं स्वभावे सहृत्ते” इत्यमरः । [चारतया] सुन्दरत्वेन
 [लोलं मनः] त्वच्चित्तम् [प्रविष्टां कां नितम्बिनीम्]
 [मुक्तालम्बाम्] सतीम् [कण्ठे] [स्वयंघ्राहनिषक्तबा-
 हुम्] स्वयं गृह्णातीति स्वयंघ्राहाः । विभाषा ग्रह इति (३,
 १ पा०) चप्रत्ययः । न च जलचर एव ग्राह इति नियमः
 ग्राह एवेति नियमादिति । स्वयंघ्राहा च सा निषक्त-
 तां तघाभूताम् [दृच्छसि ।] त्वदर्थे पतिव्रतामपि
 भ्रंशयिष्यामीत्यर्थः । एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् ।
 च श्रुतिः । “घृहत्याये जार” इति ॥ ७ ॥

विविध-कायिका, स्वप्नीया परकीया साधारणी चंति,
 कवीयां [प्रत्युक्तम्] इति-प्रत्याह, —
 चरेति । [कामिन्] [कामुक्] [उत्तरप्रपञ्चम्]
 [उत्तरादित्यर्थः] । [पादजन्तः] जन्तः कम् [श्रीफनम्]
 मयीयया [कवा] चिक [चक्रम्] चिरकृतोऽसि ।

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापम्
 प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
 प्रसीद् विश्राम्यतु वीर ! वक्षं
 शरैर्मदीयैः कतमः ? सुरारिः ।
 विभेतु मोषीकृतबाहुवीर्यः
 स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥
 तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
 सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

[तस्याः शरीरं दृढानुतापम्] गाढपञ्चात्तापम् अत
 [प्रवालशय्याशरणं करिष्यामि] इति ॥ ८ ॥

प्रसीदेति । हे [वीर ! प्रसीद्] प्रसन्नो भव [वक्षम्] कु
 शम् [विश्राम्यतु] उदास्तामित्यर्थः । [मदीयैः शरैर्मोषी
 बाहुवीर्यैः] विफलीकृतभुजशक्तिः [कतमः ?] दैत्यदान
 दिषु यः कश्चन [सुरारिः] । वा बहूनां जातिपरिग्रहे ।
 मच् (५, ३, ६३, पा०) इति उतमच्प्रत्ययः । [कोपेन स्फुरि
 धराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि विभेतु] किमु वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः स
 ज्ञीतः सर्वतो विभेतीति भावः । भीतार्थानां भयहेतुः (१
 २५ पा०) इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ॥ ९ ॥

तवेति । किं बहुना, [तव प्रसादात्] अनुग्रहात् [कु
 मायुधोऽपि अतिदुर्बलास्त्रीऽप्यहम् [एकं मधुम्] वसना
 [सहायं लब्ध्वा] पिनाकः पापी वक्षं सः [पिनाकपापिः]
 प्रहरणार्थेभ्यः परे मिठासप्तमी (२, २, २६ वा० वा०) त
 [हरणार्थेभ्यः] हरः पिनाकी चेत्कतिदारुच इति भावः । [१]

कुर्यां इत्यापि पिनाकपाणे-
 धैर्यं च्युतिं के मम भग्विनोऽन्वे ॥ १० ॥
 अथोददेशादवतार्य पाद-
 माक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।
 सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्ति-
 माखण्डलः कामसिद्धं वभाषे ॥ ११ ॥
 सर्वं सखे ! त्वय्युपपन्नमेत-
 दुभे ममास्ते कुलिशं भवाञ्छु ।
 वक्षं तपोवीर्यं महत्सु कुबहं

म] धैर्यं च्युतिं [कुर्याम्] कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः । शक्ति
 इति (३, ३, १७२ पा०) शक्यार्थे लिङ् । [अन्वे भग्विनः]
 [मम के] न केऽपि इत्यर्थः । किञ्चब्दः कुबहायाम् ।
 अत्रवितर्केषु किञ्चब्दः इत्यते" इति शाब्दतः ॥ १० ॥
 इति । अथ अस्वाकाश्रवणानन्तरम् [आखण्डलः]
 वः [उददेशात् पादम्] [आक्रान्त्या] आक्रमणेन
 कृतं पादपीठम्] यस्मिन् तद्यथा तथा [अवतार्य]
 मतार्थे] हरचित्ताकर्षणरूपे विषये [विवृतात्मशक्तिम्]
 हरस्यापि" इत्यादिना प्रकटीकृतसंज्ञासमर्थम्
 अरम् [इदम्] वक्ष्यमाणम् वभाषे ॥ ११ ॥
 मिति । हे [सखे !] सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थम्
 [एतन् त्वय्युपपन्नम्] सिद्धम् [मम कुलिशम्] वक्ष्यम्
 [उभे अस्ते] तत्र [वक्षं तपोवीर्येण] तपोबलेन

त्वं सर्वतो गामि च सायकञ्च ॥ १२ ॥

अवेमि ति सारमतः खलु त्वां

कार्यं गुरुण्यात्मसमं नियोज्ये ।

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य

क्षणेन देहोद्दहनाय शेषः ॥ १३ ॥

आशंसता वाणगतिं वृषाङ्गे

कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।

[महत्सु] प्रबलेषु [कुण्ठम्] प्रतिबद्धप्रसरम् [त्वम्] च

[सर्वतो गामि च सायकञ्च] तापसेष्वप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥

अवेमीति । हे सखे ! [ते सारम् ।] बलम् [प्रति-

वेक्षि] अतः खलु] अतएव [आत्मसमम्] मत्सुखम् [त-

[गुरुषु] महति [कार्यं] “तस्मै हिमाद्रेरिति” वक्ष्य-

[निबोद्धे ।] स्वरायन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यमिति (१, २

पा० सूत्रस्यात्) वार्त्तिकादात्मनेपदनियमः । तथापि

सारपरीचापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह,—[क्षणेनो-

प्युना । धरतीति धरः पचाद्यच् । भुवो धरः [भूधरः]

भावस्तप्तां भूधरणशक्तिमित्यर्थः । [अवेक्ष्य] ज्ञात्वा [

सर्पराजः [देहोद्दहनाय] स्वदेहमुद्दोढुम् । क्रियार्थीप-

त्यादिना (२, ३, १४ पा०) चतुर्थी । [व्यादिश्यते] निवृ-

त्तेशेषशायी हि भगवान् ॥ १३ ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत् कर्तुमाह,—

आशंसतेति । [वृषाङ्गे] हरे [वाणगतिम्] वाणप्रसरम् ।

सता] कथयन्ता “कुर्व्यां हरस्त्रापि पिनाक्रपाचे” इत्यादि

निबोध यद्वांशभुजामिदानी-
मुच्चैर्द्विषामोपसितमेतदेव ॥ १४ ॥

अमी हि वीर्यप्रभवं भद्रस्य
जयाय सेनान्यमुद्यन्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्या
ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

[त्वया] [नः] अस्माकम् [कार्यं प्रतिपन्नकल्पम्] अङ्गीकृत-
इषदसमाप्ती (५, २, ६७ पा०) कल्पप्रत्ययः । कथमेत-
द्वाह,—[इदानीम्] उच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषाम् [उच्चै-
यद्वांशभुजाम्] देवानाम् । एतेन द्विषकुसुमयज्ञभागत्वं
[ईक्षितम्] आमुमिष्टम् [एतदेव] हरे बाणप्रयोगरूप-
निबोध] हरायत्तं बुध्यस्वेत्यर्थः । बुध बोधने इति
इट् । अद्वांशसता प्रार्थयमानेनेति नाद्यध्याख्यान-
नाख्यानम् आङ् पूर्ववीः शास्त्रिग्रंथत्योरिच्छार्थत्वे
इदनियमात् । याच्ञार्थत्वस्वाप्रामाणिकत्वात् । कु-
जापीत्यत्रानयोरभावादयोगाच्चेति ॥ १४ ॥

इतत्कार्यं, कथं वा, तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मद्-
इत्यत्राह,—

इति । [हि] यस्मात् [अमी] देवाः [जयाय] शत्रु-
[भवस्य] हरस्य [वीर्यप्रभवम्] तेजःसम्भूतम् [विना-
देनापतिम्] [उद्यन्ति] कामयन्ती यश्च कान्ताविति
इ । ब्रह्मणां सखीजातादिमन्त्राणाम् (१) अङ्गानां

यो ह्यो वासाव नम इत्यादि मन्त्राणाम् ।

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूषां
 यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।
 योषित्सु तद्वीर्यं निषेकभूमिः
 सैव क्षमेत्यात्मभवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥
 गुरोर्निर्गोगाञ्च नगेन्द्रकन्या
 स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यक्रायाम् ।

हृदयादिमन्त्राणां भूः (२) स्थानम् [ब्रह्माङ्गभूः] कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । [ब्रह्मणि, निजतत्त्वे । “वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्मा” इत्यु- भयत्राप्यमरः । [योजितात्मा] नियमितचित्तः मन्त्रन्यास- पूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । [सः] भवः [च] [त्वदेकेषीः] तदे- कवाणस्य [निपातेन साध्यः] अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नवसर इति भावः ॥ १५ ॥

तस्मा इति । [यतात्मने] नियतचित्ताय [तस्मै] भवाय । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति (१, ४, ३३पा०) सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । [प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजाम्] पार्वतीम् [रोचयितुं यतस्व भवि- तव्यञ्चात्र पार्वत्यैवेत्याह,—[योषित्सु] स्त्रीषु मध्ये । यतश्च निर्धारणमिति (२, ३, ४३पा०) सप्तमी । [क्षमा] शक्ता [तस्य] हरस्य [वीर्यम्] रीतस्तस्य [निषेकः] क्षरणं तस्य [भूमिः] क्षेत्रं सा पार्वत्यैव, [इति आत्मभुवा] ब्रह्मणा [उपदिष्टम्] “क्षमे एव क्षमे वोढुमित्यादिना,, उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सापीदानीं सन्निकृष्टैव तस्येत्याह,—

गुरोरिति । [नगेन्द्रकन्या] पार्वती [च गुरोः] पितुः [निवी-

(२) श्रीं ह्रीं ह्रदवाय नमः श्रीं ह्रीं गिरवे साकेलाद्यैः कन्यानाम्

अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः ।

श्रुतं मया सत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥

तद्गच्छ सिद्धे कुरु देवकार्य-

मर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां

वीजाङ्कुरः प्रागुदयादिकाभ्याः ॥ १८ ॥

[त्] शासनात् [अधिल्यकायाम्] (१) हिमोर्द्ध्वभूमो
मूमिर्द्ध्वमधिल्यका इत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यक्त्वासासना-
दयोरिति (५, २, ३४ पा०) त्यक्त्वात्प्रत्ययः । [तपस्यन्तम्]
पञ्चरन्तम् । कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति (३, १, १५
१०) क्यङ्प्रत्ययः । ततः शतप्रत्ययः [स्याणम्] रुद्रम् [अन्वा-
त्] उपास्त इत्यर्थः । [इति] इदम् [मया अपसरसां मुखेभ्यः
ऽतम्] न चैतदेतिह्यमात्रमित्याह,—[स वर्गः] ; सोऽपसरसां
। षः [मत्प्रणिधिः] मम गूढचरः । “प्रणिधिः प्रार्थने चर”
इति यादवः ॥ १७ ॥

तदिति । [तत्] तस्मात् [सिद्धे] कार्यसिद्धार्थम् [गच्छ,
देवकार्यं कुरु ।] आशिषि लोट् । [अयमर्थः] प्रयोजनम्
अर्थान्तरभाव्यः] कारणान्तरसाध्य एव । तच्च कारणान्तरं
गर्वतीसन्निधानमिति भावः । “अर्थः प्रकारे विषये विस-
कारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने”
इति विश्वः । तथापि बीजाधोऽङ्कुरः [बीजाङ्कुरः] [उद-

(१) यतः सहाबाद् जातिशुष्कान्नगभिरकदेशस्य उच्यते तद्वाचक-
पदाद् वृत्तनी चात् वृत्ती कात् ।

तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये-
 तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
 अप्रसिद्धं यशसे हि पुंसां-
 मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥
 सुराः समभ्यर्थयितार एते-
 कार्यं त्रयाणामपि पिष्टपानाम् ।
 चापेन ते कर्म नचातिहिंस्र-
 महो वतासि स्मृ हृणोयवौर्यः ॥ २० ॥

यात् उत्पत्तेः [प्राक् अभ इव] [त्वामुत्तमं प्रत्ययम्] कारणम्
 [अपेक्षते ।] “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्य-
 मरः । तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसहकारित्वादनन्यसाधोऽय-
 मर्थ इति भावः ॥ १८ ॥

तस्मिन्निति । [सुराणां विजयाभ्युपाये] जयस्वीपायभूते
 [तस्मिन्] हरे [अस्त्रगतिः] अस्त्रप्रसरः [तवैव नाम ।] नामेति
 सम्भावनायाम् । अन्येषाम् तु सम्भावनापि नास्तीति भावः ।
 अतः [त्वं कृती] कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि,
 [अप्रसिद्धमपि अनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि] इदम्
 प्रसिद्धमसाधारणञ्चेति अतियशस्करमिति भावः ॥ १९ ॥

प्रोक्ताहनाथं स्तीति,—

सुरा इति । [एते सुराः समभ्यर्थयितारः] याचितारः
 [कार्यम्] प्रयोजनम् [त्रयाणां पिष्टपानामपि] सम्बन्धिं सर्वलो-
 कार्थमित्यर्थः । [कर्म ते] तव [चापेन] न तु अन्येनेति भावः ।
 [अतिहिंस्रम्] अतिघातुकञ्च [न ।] [अहो वत] इति सम्बो-

मधुञ्च ते मन्थथ । साहचर्यवर्षी-
 दसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
 समीरणो नोदयिता भवेति
 व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥
 तथेति शेषामिष भर्तुराग्ना-
 मादाय भूर्धा मदनः प्रतस्थे ।

धने । “अहीवतानुकम्पायां खेदे सम्बोधनेऽपि च” इति
 “वतामन्त्रणे सन्तोषे च” इति “वतामन्त्रणसन्तोषखेदानु-
 क्तोशविस्मये” इति विश्वः । [सृष्टृणीयवीर्योऽसि] आश्चर्य-
 विक्रमोऽसि । “आश्चर्यं सृष्टृणीयञ्च” इति नानार्थकीषः ॥२०॥

मधुञ्चेति । हे [मन्थथ !] [असौ मधुञ्च] वसन्तोऽपि [ते
 साहचर्यात्] सहचरत्वादेव [अनुक्तोऽपि] अप्रेरितोऽपि
 [सहायः] सहकार्येव । तथा हि, [समीरणः] वायुः [हुताश-
 नस्य] अग्नेः [नोदयिता] प्रेरको भवेति [केन व्यादिश्यते ?]
 अत्र मधुसमीरणयोरुक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः
 स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथग्निर्दिष्ट इति प्रति-
 वस्तूपमालङ्कारोऽयम् । तदुक्तम्, “यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्-
 वाक्यद्वये यदि । मन्थोपम्यान्विता सा स्यात् प्रतिवस्तूपमा
 मता” इति ॥ २१ ॥

तथेति । [तथा] अस्त्विति [भर्तुः] स्वामिन्ः [शेषामिष]
 प्रसाददत्तां मालामिष । “प्रसादान्निजनिर्मात्यदाने शेषेति
 कीर्त्तिता” इति विश्वः । “मात्स्याघतादिदाने स्त्री शिवा”
 इति वैजयन्तीकेशिकी । [आग्नां भूर्धां आदाय] शिरसा ऋहीत्वा

ऐरावतास्फालनेन

हस्तेन पस्पर्शं तदङ्गमित्द्रः ॥ २२ ॥

स माधवेनाभिमतेन सख्या

रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः

स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

तस्मिन् वने संयमिनां मुनोनां

[मदनः प्रतस्थे ।] समवप्रविभ्यःस्थः (१,३,२२पा०) इत्या-
त्मनेपदम् । इन्द्रः [ऐरावतास्फालनेन] प्रीत्साहनार्थेन ताड-
नेन [कर्कागेन] परुषेण [हस्तेन तदङ्गम्] मदनदेहम् [पस्पर्शं]
हस्तस्पर्शेन सन्भाववामाशेत्यर्थः । शेषामिवाज्ञामित्यत्र सा-
धकवाधकप्रमाणाभावादुपमोक्तेश्चयोः सन्देहसङ्करं इति ।
यदि भर्ता शेषापि दत्ता तदा तामाज्ञामिवेत्युपमा । अथ
न दत्ता तर्हि शेषत्वेनोत्प्रेक्षिता । शेषादानन्तु सन्दिग्ध-
मिति ॥ २२ ॥

स इति । [सः] मदनः [अभिमतेन] प्रियेण [सख्या] सुहृदा
[माधवेन] वसन्तेन [रत्या] स्वदेव्या [च साशङ्कम्] सङ्कटमा-
पतितमिति सभयम् [अनुप्रयातः] सन् तथा [अङ्गस्य व्यये-
नापि प्रार्थिता कार्यसिद्धिः ।] येन स तथोक्तः । शीर्त्सा
वृत्त्वापि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः स-
न्नित्यर्थः । [हैमवतम्] हिमवति भवम् [स्थाणोः] तद्रस्य
[आश्रमं जगाम] ॥ २३ ॥

तस्मिन्निति । [तस्मिन् वने] स्थाण्वाश्रमे [संयमितान्]

तपः समाधेः प्रतिकूलवर्तीः
 सङ्कल्पयोनैरभिमानभूम-
 मात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥
 कुवेरगुप्तां दिग्मुष्णरश्मी-
 गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
 दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन
 व्यलोकनिष्वासमिवोत्सर्ज ॥ २५ ॥

समाधिमताम् [मुनीनाम् समाधिः] एकाग्रतायाः प्रतिकूलं
 वर्त्तत इति [प्रतिकूलवर्ती] विरोधी [मधुः] वसन्तः [सङ्कल्प-
 योनेः] मनोभवस्य [अभिमानभूतम्] गर्वहेतुभूतमित्यर्थः ।
 कार्यकारणयोरभेदोपचारः । [आत्मानम्] निजस्वरूपम्
 [आधाय] सन्निधाय [जजृम्भे] प्रादुर्बभूव वसन्तधर्मान् प्रव-
 र्त्तयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वसन्तधर्मानाह,—

कुवेरेति । [उष्णरश्मी] सूर्ये साहसिके च नायके [सम-
 यम्] दृष्टिषायनकालं सङ्गमकालञ्च [विलङ्घ्य] अकारुण्ये व्य-
 तिक्रम्य [कुवेरगुप्तम्] धनपतिपालितां कुक्षितशरीरेण केन-
 चिद्रक्षिताञ्च उद्दीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षितां काञ्चिन्नायिकाञ्च
 [गन्तुम्] चलितुं सङ्गन्तुञ्च [प्रवृत्ते] सति [दक्षिणा दिक्]
 दाक्षिण्यवती नायिका च [मुखेन] अग्रभागेण वक्षीश्च च ।
 वहतीति वहः पचाद्यच् । गन्धर्वस्य वहम् [गन्धर्वहम्] अनि-
 लम् व्यलीकितं दुःखेन निष्वासस्तम् [व्यलीकनिष्वासमिव ।]
 दुःखे वसन्तस्य व्यलीकितप्रियाकार्यवसुनीः” इति वैजयन्ती ।

असूत सद्यः कुसुमान्वशोकाः

स्कन्धात् प्रभृत्येव सपञ्जवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां

सम्पर्कमाशिक्षितनूपुरेण ॥ २६ ॥

[उल्लसर्ज] प्रवर्त्तयामास स्वभर्त्तरि समयोज्ज्वलेन पराङ्गना-
सङ्गतिप्रवृत्ते सति स्त्रियो दाक्षिणादकिञ्चिद्ददाः दुःखान्नि-
रुसन्तीति भावः । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता
इति वाक्यार्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । न च समासोक्तिरेदय-
मुत्प्रेक्षानुप्रविष्टेति शङ्कितव्यं केवलविशेषणसामर्थ्यादेवा-
प्रसूतप्रतीती सोत्तिष्ठते अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्या-
दपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषयः
उभयश्लेषे श्लेषविशेषानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिमूलो-
ऽयं ध्वनिः । स च व्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मरुभावनाथं
दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहाभेदमासादयन् अभेद-
लक्षणातिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां
निर्वहतीति “वाच्यसिद्धाङ्गभूत” इत्युत्प्रेक्षामः ॥ २५ ॥

असूतेति । [अशोकः] वृक्षविशेषः [सद्यः] [स्कन्धात्] प्रका-
ण्डात् [प्रभृत्येव] स्कन्धादारभेत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्
प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । भाष्यञ्च “मूलात् प्रभृत्यघात्
वृक्षास्तक्षुवन्ति” इति कार्तिक्याः प्रभृति आयहायणी-
सासे’ इत्यादि । [सपञ्जवानि कुसुमानि] [असूत] उभयम-
प्यङ्गीकृतमित्यर्थः । [आशिक्षितो नूपुरः] यस्य केन । शिक्षि-
धातोर्कार्ककाइत्यर्थाकार्ककीलादिना (२, ४, ७२ पा०) कर्त्तव्येति

सद्यः प्रबालोद्गमचारपक्षे
 नौते समाप्तिं नवचूतवाणे ।
 निवेशयामास मधुरिद्वैफान्
 नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
 वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
 दुनोति निर्गन्धतया च चेतः ।

क्तः । [सुन्दरीणां पादेन सम्पर्कम्] ताडनम् [नापैक्षते] ।
 “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दीहृदं यदशोकस्य
 ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” इति । वकुली मुखशीघुसिक्तः “आ-
 लोकितः कुरुदकः कुरुते विकाशमालोहितस्त्रिरुक् एत्-
 कलिकी विभाति” ॥ २६ ॥

सद्य इति । [मधुः] वरुन् एवेदुकारः [प्रबालोद्गमः] पक्ष-
 वाङ्मुरा एव [चः] रुणि पक्षाणि [पक्षा] यस्य तस्मिन् । “पक्षं
 वाहनपक्षयोः” इत्यमरः । नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव वाणः
 तस्मिन् [नवचूतवाणे] [समाप्तिम् नीति] सति [सद्यः] [मनो-
 भवस्य] धन्विनी [नामाक्षराणीव] [द्विरेफान्] अमरान्
 [निवेशयामास] निदधी । अत्र प्रबालपक्षे इत्याद्येकदेश-
 विवर्तिरूपकं मधुरिदुकारत्वं रूपयत् नामाक्षराणीवितु-
 प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेशविवर्तिरूपकीत्यापित्यमुत्-
 प्रेक्षा ॥ २७ ॥

वर्षेति । [कर्णिकारम्] कर्णिकारकुसुमम् । अथयवे च
 प्राप्नोषधिहृद्यैः (४, ३, १३ पा० वा०) इत्युत्पन्नस्य तद्वितस्य
 पुष्पफलमूलेषु वङ्गलमिति (४, ३, १६६ पा०) लुक् एवमन्य-

प्रायेण सामग्राविधौ गुणानां
 पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥
 बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावा-
 इभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्योवसन्तेन समागतानां
 नखक्षतानौव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

त्रापि द्रष्टव्यम् । [वर्षप्रकर्षे] वर्षोत्कर्षे सत्यपि [निर्गन्धतया] हेतुना [चेतो] दुनोति स्म पर्यतापयत् । लट् स्मे इति (३,२ ११८पा०) भूतार्थे लट् । तथा हि, [प्रायेण विश्वसृजः] विधातुः [प्रवृत्तिः] [गुणानां सामग्राविधौ] साकल्यसम्पादनविषये [पराङ्मुखी] सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद्वैकल्यं सम्पादयति यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि नैर्गन्धयुज्यत इति भावः । सामान्येन विशेषससर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

बालेन्द्विति । [अविकाशभावात्] निर्विकाशत्वान्मुकुलभावाद्देतोः [बालेन्दुः] इव [वक्राणि] [अतिलोहितानि] अतिरक्तानि [पलाशानि] किंशुकपुष्पाणि । “पलाशे किंशुकपर्ण” इत्यमरः । [वसन्तेन] पुंसा [समागतानाम्] सङ्गतानाम् [वनस्थलीनाम्] स्त्रीणाम् [सद्यः] सद्योदत्तानि पुराणेष्वतिलोहित्वाभावादिति भावः । [नखक्षतानीव इभुः] । अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनाञ्च विशेषणसाधारण्याच्चायकव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिस्तावदस्ति । नखक्षतानीवेति जातिस्वरूपयोर्वा वा वक्रत्वसौहित्यगुणनिमित्ता जायन्ति । सा च

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
 मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
 रागेण बालारुणकोमलेन
 चूतप्रवालीष्ठमलञ्चकार ॥ ३० ॥
 मृगाः पियालद्रुममञ्जरौणां
 रजःकर्णैर्विभ्रितदृष्टिपाताः ।
 मद्गोडिताः प्रत्यनिलं विचेरु-
 वनस्थलीर्मर्मरपन्नमोक्षाः ॥ ३१ ॥

नायकव्यवहाराश्रितसमासोक्तिगर्भित्वोत्तिष्ठत इत्युभयतो-
 रेककालतैव विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यते समासोक्ति-
 रिथित इति हि लक्षणम् ॥ २९ ॥

लग्नेति । [मधुश्रीः] वसन्तलक्ष्मीः [लग्नद्विरेफा] एव अ-
 ञ्जनभक्तयः कञ्जलरचनास्ताभिः [चित्रम्] चित्रवर्णम् [तिल-
 कम्] पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भः तस्मि-
 न्नेव [मुखे] दत्ते [प्रकाश्य] प्रकटय्य [बालारुणकोमलेन] बा-
 लार्कसुन्दरिण्य [रागेण] आरुणिक्या तेनैव लाक्षारगेण चूतप्र-
 वाल एवीष्ठस्तम् [चूतप्रवालीष्ठम् अलञ्चकार] प्रसाधयामास ।
 पत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

मृगा इति । [पियालद्रुमाः] राजादनवृक्षाः । “राजादकं
 पियालञ्च” इत्यमरः । तेषाम् [मञ्जर्यः] तासाम् [रजःकर्णैः]
 [विभ्रिताः] सञ्जातविभ्रिताः । [दृष्टीनाम् पाताः] प्रभा येषाम्ने-
 तधीक्ताः [मद्गोडिताः] मृगाः [प्रत्यनिलम्] अनिलाभिमुखम्
 [र्मर्मराः] मर्मरशब्दवन्तः [पन्नमोक्षाः] जीर्णपर्णपाताः शब्द

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
 पुंस्कोकिलो अश्वधुरं चकूज ।
 मनस्विनीमानविघातदक्षं
 तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥
 हिमव्यपायाद्द्विशदाधराणा-
 मापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
 स्त्रेदोद्गमः किम्बुरुषाङ्गनां
 चक्रे पदं पत्त विशेषकेषु ॥ ३३ ॥

ताः [वनस्थलीविचेरुः] वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म । “देशकाला-
 ध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” इति (हरिकारिकोक्तिः)
 चरतेः सकर्मकत्वम् ॥ ३१ ॥

चूतेति । [चूताङ्कुराणामास्वादेन] [कषायकण्ठः] रक्त
 कण्ठः । सुरभावपथे रक्ते कषाय इति केशवः । पुमान् को-
 किलः [पुंस्कोकिलः] पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् । [मधु-
 रम् चकूज] इति [यत्] [तत्] कूजनम् [एव] [मनस्विनीनाम्
 मानविघाते] रोषनिरासे [दक्षम्] [स्मरस्य वचनम्] मानं
 त्यजतेत्याज्ञावचनम् [जातम् ।] कोकिलकूजितश्रवणानन्तं
 स्मराज्ञप्ता इव मानं जहुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिमेति । [हिमस्य व्यपायात्] अपगमात् [विशदाः] नी-
 हजाः [अधराः] शीघ्राः यासां तासाम् [आपाण्डुरीभूतमुख-
 च्छवीनाम्] कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । [किम्बुरुषाङ्गना-
 नाम्] [पत्तविशेषकेषु] पत्तवचनासु [स्त्रेदोद्गमः] प्रदम् चक्रे

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ता-
 माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
 प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां
 कथञ्चिद्दोशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥
 तं देशमारोपितपुष्पचापे
 रतिर्द्वितीये मद्ने प्रपन्ने ।
 कांठागतस्त्वे हरसानुविद्धं
 इन्द्रानि भावं क्रियया विवद्मः ॥ ३५ ॥

वर्माद्यात् खेदोदयोऽभूदित्यर्थः । विशदाधरत्वं मधूच्छिष्ट-
 राहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नार्थी विम्बोष्ठेषु मधूच्छिष्टं
 शीतभयाद्घृतीति प्रसिद्धम् ॥ ३३ ॥

तपस्विन इति । [स्थाणोर्वनमोकः] येषां ते [तपस्विनः]
 तत्रत्या मुनयः । समानकालः आद्यन्तावस्थाः [आकालिकीम्]
 सकालभवत्वात् उत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीमित्यर्थः । आकालि-
 कङ्गाद्यन्तवचन इति (५, १, ११४पा०) समानकालादिकट्-
 प्रत्ययः प्रकृतेराकाल आदेशश्च निपातितः । टिट्टाणचित्या-
 दिमा ङीप् (४, १, १५पा०) । केचिदकालाद्देहाध्यक्षादित्वा-
 द्भवार्थे ठगित्याहुः । तामाकालिकीम् [मधुप्रवृत्तिम्] [वीक्ष्य]
 [प्रयत्नेन संस्तम्भितविक्रियाणाम्] निरुद्धविकाराणाम् [मन-
 साम्] [कथञ्चिद्दोशाः] निवन्तारः [बभूवुः] ॥ ३४ ॥

तस्मिन् । [आरोपितम्] अभिव्यं कृतम् [पुष्पचापम्]
 येन तस्मिन् [रतिर्द्वितीया] यत्र तस्मिन् रतिसहाये [मद्ने तं
 देशम्] स्वाख्ययमम् [प्रवणे] प्राप्ते सति [इन्द्रानि] स्वावराणि

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
 पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
 शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं
 मृगौमकशूयत कृष्णशारः ॥ ३६ ॥

जङ्गमानि च मिथुनानि [काष्ठा] उत्कर्षः । “काष्ठीत्कर्षे
 स्थितौ िशि” इत्यमरः । ताम् [गतः] यः [स्नेहः] इष्टसाध-
 ननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः । “प्रेमा ना
 प्रियता हाहं प्रेम स्नेह” इत्यमरः । स एव [रसः] तेन [अनु-
 विष्टम्] सम्पृक्तम् । भावम् [रत्याख्यम्] शृङ्गारभावम् [क्रियया]
 कार्यभूतया चेष्टया [विवद्भुः] प्रकटीचक्रुः शृङ्गारचेष्टाः प्राव-
 र्तन्तेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ताश्चेष्टा आह मध्वित्यादिभिश्चतुभिः—

मध्विति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य सः [द्विरेफः] भ्रमरः ।
 उपचारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः,—“शब्द-
 धर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वात्
 द्विरेफो भ्रमरः । [कुसुमम्] एव [एकम्] साधारणम् [पात्रम्]
 तस्मिन् [मधु] मकरन्दम् । “मधु मद्ये पुष्परसे” इति विश्वः ।
 [स्वां प्रियाम्] शृङ्गीम् [अनुवर्त्तमानः] अनुसरन् [पपौ] तत्-
 पीतशेषम् पपावित्यर्थः । कृष्णश्चासी शारः शवलश्च [कृष्ण-
 शारः] कृष्णमृगः । वर्षो वर्षेनेति (२, १, ६६ पा०) समासः
 [स्पर्शनं] स्पर्शसुखेन [निमीलिताक्षीम्] [मृगीम्] [शृङ्गेण अक-

(१) वर्षावाचकेन च वर्षवाचकः समस्यते च तत्पुरुषः ।

ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
 मजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
 अर्द्धोपभुक्तेन विसेन जायां
 सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥
 गीतान्तरेषु अमवारिलेशैः
 किञ्चित्समुच्छासितपक्षलेखम् ।
 पुष्पासवाधूर्णितनेत्रयोभि
 प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुब्धे (स्व) ॥ ३८ ॥

द्वयत] कर्षितवान् । कण्डूदिभ्यो यगिति (३, १, २७ पा०)
 प्रक् ततः कर्त्तरि लङ् ॥ ३६ ॥

ददाविति । [रसात्] अतिरागात् [करेणुः] करिणी ।
 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभ' इत्यमरः । पङ्काज्जायत इति पङ्कजं
 तस्य रेणुः पङ्कजरेणुः तस्य गन्धोऽस्यास्तीति [पङ्कजरेणुगन्धि]
 गण्डूषजलम् मुखान्तर्धृतजलम् मजाय ददौ । [रथाङ्गनामा]
 सक्रावकः [अर्द्धम्] यथा तथा [उपभुक्तेन] अर्द्धजग्धेन [विसेन
 जायां सम्भावयामास] स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

गीतेति । [किम्पुरुषः] किन्नरः [अमवारिलेशैः] स्वेदोद-
 विन्दुभिः [किञ्चित्] ईषत् [समुच्छासिताः] विश्लेषिताः [पक्ष-
 लेखाः] यस्य तत् पुष्पाणामासवः मद्यम् [पुष्पासवः] पुष्पोद्-
 भवमद्यमित्यर्थः वसन्ते मधूकस्य सम्भवात् । पुष्पवासितमिति
 किञ्चित् । तेन [आधूर्णिताभ्याम्] उदभ्रान्ताभ्याम् [नेत्राभ्याम्]
 शोभते इति तथोक्तम् [प्रियामुखम्] [गीतान्तरेषु] गीत-
 मध्येषु [चुचुब्धे (स्व)] ॥ ३८ ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः

स्फुरत्प्रबालोठमनोहराभ्यः ।

स्ततावधूश्च स्तरवोऽप्यवापु-

र्विनम्रशाखाभजवन्धनानि ॥ ३९ ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विभ्राः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥

पर्याप्तेति । [पर्याप्ताः] समयाः [पुष्पस्तवकाः] एव
[स्तनाः] यासाम् [ताभ्यः] स्वाङ्गाञ्चीपसर्जनादसंयोगोपधा-
दिति (४, १, ५४ पा०) विकल्पात् न ङीप् । [स्फुरन्तः प्रबालाः]
यज्ञवा एव [ओष्ठाः] तैः [मनोहराभ्यः] [स्तताः] एव [बध्वाः]
ताभ्यः सकाशात् [तरवोऽपि] लिङ्गादेव पुंस्त्वं गम्यते । [वि-
नम्राः शाखाः] एव [भुजाः] तैः [बन्धनान्यवापुः] ताभिरा-
लिङ्गिता इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत्
किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च तरलतानामपि चेतनत्वा-
दुक्तम् । यथाह मनुः—“अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसम-
न्विता” इति (१ अ० ४९ श्लो०) । अत्र रूपकालङ्कारः ॥३९॥

श्रुतेति । [तस्मिन् क्षणे] वसन्ताविर्भावकाले भगवा-
[हरः] श्रुताप्सरोगीतिरपि [दिव्याङ्गनागानमाकर्षयन्प्र-
त्यर्थः] । [प्रसंख्यानपरः] आत्मानुसन्धानपरः [बभूव] [वि-
तथा हि [आत्मनः] चित्तस्य [ईश्वराणाम्] नियन्तृणां वि

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
 वामप्रकोष्ठापितहेमवेतः ।
 मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
 मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥
 निष्कम्पदृष्टं निभृतद्विरेफं
 मूकाण्डं शान्तद्वगप्रचारम् ।

तामित्यर्थः । विहन्यन्ते एभिरिति [विघ्नाः] प्रत्यूहाः ।
 अर्थे कप्रप्ययः । [जातु] कदाचिदपि [समाधिभेदे] समाधि-
 च्छने [प्रभवः] समर्था न [भवन्ति] ॥ ४० ॥

लतेति । [अथ] [लतागृहद्वारम्] [गतः] [वामे प्रकोष्ठे]
 प्रपितहेमवेतः] धारितहेमदण्डः [नन्दी] नन्दिकेश्वरः ।
 'नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनी नन्दिकेश्वर' इति कोषः ।
 मुखे अर्पितायाः] सरोषविस्मयस्मितावलीकं निहिताया
 रकस्या अङ्गुलैः] तर्ज्ज्याः [संज्ञया] सूचनया [एव ।] "संज्ञा
 गच्छेतना नाम हस्ताद्यैरर्थसूचना" इत्यमरः । [गणान्]
 मथान् [चापलाय] चापलम् कर्तुम् । मा भवतेति । क्रिया-
 णोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । [व्यनैषीत्] शिञ्चितवान् ॥ ४१ ॥

न केवलं गणा एव विनीताः, किन्तु जराबुजादिचतु-
 र्वधं प्राणिजातमपीत्याह,—

निष्कम्पेति । [निष्कम्पदृष्टम्] इदमुन्निजोपलक्षणम् ।
 निभृत द्विरेफम्] निखलभृङ्गं खेदजोपलक्षणमितत् । [मूका-
 ङ्गम्] निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम् एतेन अण्डजजाति-

तच्छासनात् काननमेव सर्वं
 चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
 कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेषुशाखं
 ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकायां
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

रुक्ता । [शान्तमृगप्रचारम्] जरायुजोपलक्षणेन तत् । [सर्वं
 एव काननम्] तच्छासनात् [नन्दीश्वरान्नया [चित्रार्पित
 मारम्भम्] चित्रलिखितारम्भम् [इवावतस्थे ।] “नृ-गवाद्य
 जरायुजाः । खेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः
 उद्भिदस्तृगुल्माद्याः” इत्यमरः ॥ ४२ ॥

दृष्टीति । [कामः] [प्रयाणे] यात्रायां पुरोगतः शुक्रं
 यस्मिन् देशे तम् [पुरःशुक्रम्] देशम् [इव ।] “प्रतिशुक्रं प्रति
 बुधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शुक्रसमी राजा हतसैन
 निवर्त्तते” इति प्रतिषेधात् । [तस्य दृष्टिप्रपातम्] दृष्टि
 यम् [परिहृत्य] [प्रान्तेषु] पार्श्वदेशेषु [संसक्ताः] अन्योऽन्
 संसृष्टाः [नमेषु] सुरपुत्रागानाम् [शाखाः] यस्य तत्
 तिरोधानयोग्यमिति भावः । [भूतपतेः] शिवस्य [ध्या
 नस्पदम्] समाधिस्थानम् । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति (६,
 १४६पा०) निपातः । [विवेश] ॥ ४३ ॥

आसौ न मासन्नशरीरपात-
 स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४
 पर्यङ्कबन्धास्थिरपूर्वकाय-
 ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ।
 उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजौवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

स इति । [आसन्नशरीरपातः] आसन्नमृत्युः [सः] कामः
 [शार्दूलचर्मणा व्यवधानवत्याम्] व्याघ्रचर्मास्तृतायामित्यर्थः ।
 “मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि” इति प्राशस्त्यादिति भावः । [देव-
 दारुद्रमवेदिकायामासीनम्] उपविष्टम् [संयमिनम्] समा-
 धिनिष्ठम् [त्रियम्बकम्] त्रिनेत्रम् [ददर्श] । [त्रियम्बकमित्युक्तेः
 पादपूरणव्यत्यासात्त्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमित्यङ्गादे-
 शच्छान्दसः, महाकविप्रयोगादभियुक्तैरङ्गीकृतः । केचिन्नाह-
 सिकाः त्रिलोचनमिति पठुः ॥ ४४ ॥

तमेव देवं षड्भिः श्लोकैर्वर्णयति,—

पर्यङ्केति । [पर्यङ्कबन्धेन] वीरासनेन [स्थिरपूर्वकायम्]
 निश्चलीत्तरार्धम् ऋजुरायतश्च [ऋज्वायतः] तम् [सन्नमितौ]
 उभौ [असौ] यस्य तं तथोक्तम् । वृत्तिविषये उभयशब्दस्थाने
 उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन । [उत्तानः] जर्धतलो यः
 [पाणिद्वयस्य सन्निवेशः] संस्थानं तस्मात् [अङ्गमध्ये प्रफुल्लम्]
 (१) [राजौव] पङ्कजं यस्य तम् [इव] स्थितम् । वीरासने व-

(१) प्रपूर्वाद् फुल्लपिकाश्च इत्यङ्गाद् पञ्चाक्षरम् ।

भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं
 कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
 कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
 कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥
 किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारै-
 र्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
 नेत्रैरविस्पन्दितपद्ममालै-
 र्लक्ष्यौकृतप्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

शिष्टः,—“एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
 इतरस्मिन् तथैवोरुं वीरासनमुदाहृतम्” इति । तथा
 योगसारे,—“उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् ।
 आदायाङ्गगतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सीऽन्तरम्” इति ॥४५॥

भुजङ्गमेति । [भुजङ्गमेन उन्नद्धः] उन्नमय्य बद्धः [जटा-
 कलापः] येन तं तथोक्तम् [कर्णावसक्तम्] कर्णावलम्बीत्यर्थः ।
 अतएव [द्विगुणम्] द्विरावृत्तम् [अक्षसूत्रम्] अक्षमाला यस्य
 तम् [कण्ठप्रभाणाम्] [सङ्गेन] मिश्रणेन [विशेषनीलाम्]
 अतिनीलाम् [ग्रन्थिमतीम्] बन्धनयुक्ताम् [कृष्णत्वचम्] कृष्ण-
 सृगाजिनम् [दधानम्] ॥ ४६ ॥

किञ्चिदिति । [किञ्चित्प्रकाशाः] ईषत्प्रकाशाः [स्तिमिताः]
 निश्चलाः [उग्राः] च [ताराः] कनीनिका येषां तैः । “तार-
 काण्यः कनीनिका” इत्यमरः । [भ्रूविक्रियायाम्] भ्रूविक्षेपे
 [विरतप्रसङ्गैः] प्रसङ्गिरहितैः [अविस्पन्दितपद्ममालैः] अक्ष-

अष्टष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाह-
मपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधा-
न्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥
कपालनेत्रान्तरलम्बमार्गे-
ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
मणालसत्राधिकसौकुमार्या
बालस्य लक्ष्मीं रत्नपदन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥

लितपक्षपङ्क्तिभिः अधःप्रसृता मयूखा येषान्तैः अधोमयू-
खैर्नेत्रैः । विनेत्रत्वाद् बहुवचनम् [लक्ष्मीकृतघ्राणम्] नासाग्र-
निविष्टदृष्टिमित्यर्थः । “करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चला-
भ्रुकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः” इति
श्रीगसारे ॥ ४७ ॥

अष्टष्टीति । अन्तश्चरन्तीति [अन्तश्चराः] तेषाम् [मरुताम्]
प्राणादीनां [निरोधात्] हेतोः [अष्टष्टिसंरम्भम्] अविद्य-
मानवर्षसम्भ्रमम् [अम्बुवाहमिव] स्थितम् एतेन प्राणनिरोधः
सूचितः । [अनुत्तरङ्गम्] अनुद्धततरङ्गम् [अपामाधारम्]
हृदमिव स्थितम् एतेन अपाननिरोधः सूचितः । तथा [नि-
ष्कम्पे] निर्वातदेशे [निष्कम्पम् निश्चलम् [प्रदीपमिव] स्थि-
तम् एतेन शेषवायुनिरोधः सूचितः । “निवातावाग्रया-
नातौ” इत्यमरः ॥ ४८ ॥

कपालेति । [कपालनेत्रान्तरेण] ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
 हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवशम् ।
 यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्त-
 मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
 पश्यन्द्दूरान्मनसाप्यष्टप्यम् ।

[लक्ष्मणैः] शिरस्तो ब्रह्मरन्ध्रात् । पञ्चम्यास्तसिल् । [उदितैः
 उद्भूतैः [ज्योतिःप्ररोहैः] तेजोऽद्भुरैः [मृणालसूत्राधिका
 सौकुमार्यम्] मार्दवं यस्यास्ताम् [बालस्येन्दोः] शिरश्चन्द्रस
 [लक्ष्मीम् ग्लपयन्तम्] ॥ ४९ ॥

मन इति । [नवभ्यो द्वारिभ्यो निषिद्धा] निवर्त्तिता [वृत्तिः
 सञ्चारो यस्य तत्तथोक्तम्] समाधिना] प्रणिधानेन [वश्यम्
 वशङ्गतम् यत्प्रत्ययः । “प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च
 समाश्रये” इति हलायुधः । [मनः हृदि] हृदयाख्ये अधिष्ठाने
 [व्यवस्थाप्य] । तथाच वशिष्ठः—“यतो निर्याति विषयान् यस्मिं
 श्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयात् मनसः स्थितिका
 षम्” इति । [क्षेत्रविदः] क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । [यम्] न क्ष
 तीति [अक्षरम्] अविनाशिनम् [विदुः] विदन्ति । विदं
 लटोवेति (३, ४, ८३ पा०) भेर्जुस् । तम् [आत्मानम् आत्मनि
 स्वस्मिन् [अवलोकयन्तम्] साक्षात्कुर्वन्तम् स्वातिरेकेण प
 मात्मनोऽभावादिति भावः ॥ ५० ॥

स्मर इति । [स्मरः] कामः [तथाभूतम्] पूर्वोक्तम्
 [मनसाप्यष्टप्यमयुग्मनेत्रम्] विषमाक्षम् [अदूरात्पश्यन्] [१

नालक्षयत् साध्वसन्नहस्तः

स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं

सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्या-

मदृश्यत स्यावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

अशोकनिर्भत्सितपद्मराग-

माकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

सुक्ताकलापौकृतसिन्धुवारं

वसन्तपुष्पाभरणं वहन्तौ ॥ ५३ ॥

ध्वसेन सन्नहस्तः] विश्लथपाणिः सन् [स्वहस्तात् स्रस्तं शरम्
चापमपि] चापञ्च [नालक्षयत्] न विवेद भीतो मुह्यतीति
भावः ॥ ५१ ॥

निर्वाणिति । [अथ निर्वाणेन] नाशेन [भूयिष्ठम्] [निर्वाण-
भूयिष्ठम्] नष्टप्रायमित्यर्थः [अस्य] स्मरस्य [वीर्यम्] बलम्
[वपुर्गुणेन] सौन्दर्येण [सन्धुक्षयन्तीव] पुनरुज्जीवयन्तीव
स्थिता [वनदेवताभ्याम्] सखीभूताभ्याम् [अनुप्रयाता] अनु-
गता [स्यावरराजकन्या] पार्वती [मदृश्यत] दृष्टा ॥ ५२ ॥

तामेवाह चतुर्भिः,—

अशोकिति । [अशोकपुष्पेण निर्भस्मिताः] तिरस्कृताः [पद्म-
रागाः] येन तथोक्तम् [आकृष्टहेमद्युतीनि] आकृतस्वर्णाभरण-
वर्णानि [कर्णिकाराणि] यस्मिन् तत्तथोक्तम् [सुक्ताकलापी-

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां
 वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
 पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्ना
 सञ्चारिणी पङ्कविनी लतेव ॥ ५४ ॥
 स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
 पुनः पुनः केशरदामकाञ्चौम् ।
 न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण
 मौर्वी' द्वितीयाभिव कार्मुकस्य ॥ ५५ ॥

कृतानि सिन्धुवाराणि] निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन् तत् ।
 "सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि" इत्यमरः । [वस-
 स्तपुष्पाख्येवाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

आवर्जितेति । [स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जिता] ईषदान-
 मितवपुः [तरुणार्कस्य रागः] इव रागी यस्य तत् वालाकां-
 रणमित्यर्थः । उपमानपूर्वपदी बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च (२,
 २, २४ पा० वा०) । [वासो वसाना] आच्छादयन्ती । अतएव
 पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्ना पङ्कविनी] किशलयवती [सञ्चा-
 रिणी लतेव] स्थितेति शेषः ॥ ५४ ॥

स्रस्तामिति । [स्थानविदा] निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना
 [स्मरेण न्यासीकृताम्] निक्षेपीकृताम् । कर्मणि प्रभवतीति
 कार्मुकम्] धनुः । कर्मण उक्तञ् (५, १, १०३ पा०) इत्युक्तञ्-
 प्रत्ययः । तस्य [द्वितीयां मौर्वीमिव] स्थिताम् । अत्र हि न्यस्ता
 मौर्वी उत्तरत्र हरवैरनिर्यातनाय उपयुज्यत इति भावः ।

सुगन्धिनिश्वासाविष्टबृहत्षण्

विम्बाधरासन्नचरं हिरफम् ।

प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टि-

लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां

रतेरपि ह्यौपद्मादधानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः

स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे (स) ॥ ५७ ॥

[नितम्बात् स्रस्ताम्] चलिताम् [केशरदाम वकुलमाला सैव
[काञ्ची] ताम् [पुनःपुनरयलम्बमाना] हस्तेन धारयन्ती ॥५५॥
सुगन्धीति । [सुगन्धिभिर्निश्वासासैर्विष्टबृहत्षण्] विम्बतुष्योऽ-
धरः [विम्बाधरः ।] बृहती मध्यपदलोपः स्यात् इति वा-
मनः । तस्य [आसन्नचरम्] सन्निकृष्टचरम् [हिरफम्] भृङ्गम्
[प्रतिक्षणम्] [संभ्रमेण लोलदृष्टिः] चञ्चलाक्षी सती [लीला-
रविन्देन निवारयन्ती] ॥ ५६ ॥

तामिति । [सर्वावयवेष्चनवद्याम्] अगर्हाम् । अवद्य-
प्रस्थेति (३, १, १०१ पा०) निपातः । रतेः कामकलत्रस्यापि
[ह्यौपद्म्] लज्जानिमित्तम् [आदधानाम्] न्यूनतामावह-
न्तीमित्यर्थः । [ताम्] पार्वतीम् [वीक्ष्य] [पुष्पचापः] कामः
[जितेन्द्रिये] दुर्जयेऽपीत्यर्थः । [शूलिनि] शिवेविषये [स्वकार्य-
सिद्धिम्] [पुनराशशंसे (स)] चकमे । पूर्वं साध्वसन्नहस्त-
इत्यादिना कार्यसिद्धेरशूलितत्वाभिधानादिह पुनरि-
त्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः
 समाससाद् प्रतिहारभूमिम् ।
 योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं
 दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥
 ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रै-
 रधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागः ।
 शनैःकृतप्राणविमुक्तिरौशः
 पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद ॥ ५९ ॥

भविष्यत इति । [उमा च भविष्यतः पत्युः] शम्भोः [प्रति
 हारभूमिम्] द्वारदेशम् [समाससाद् ।] “स्त्री द्वार्द्वारं प्रति
 हारे” इत्यमरः । [स] शम्भुः [च] [अन्तः] [परमात्मा] इति
 [संज्ञा] यस्य तत् [परम्] मुख्यम् । “परं दूरान्यमुख्येषु” इति
 यादवः । [ज्योतिर्दृष्ट्वा] साक्षात्-कृत्य [योगात्] ध्यानात् ।
 “योगः सन्नहनीपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । [उपार-
 राम] उपारतः । व्याङ्परिभ्यो रमः (१,३,८३पा०) इति
 परस्मैपदम् ॥ ५८ ॥

तत इति । [ततो भुजङ्गाधिपतेः] शेषस्य [फणाग्रैः]
 [अधः] भूमेरधः [कथञ्चित्] अतियत्नेन [धृतो भूमिभागः]
 स्त्रीपवेशनभूभागो यस्य सः तन्नोक्तः । वायुधारणाहितला-
 घव निवृत्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । [शनैः] कृता
 प्राणानां प्राङ्निरुद्धानां विमुक्तिः पुनःसञ्चारो येन सः [कृत

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दौ
 शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
 प्रवेशयामास च भर्तुरेनां
 भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
 तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
 सहस्रलूनः शिशिरात्ययस्य ।
 व्यकीर्ष्यत त्यम्बकपादमूले
 पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

प्राणविमुक्तिः] [ईशो निविडम्] दृढम् [पर्यङ्कबन्धम्] वीरा-
 मनम् [विभेद] शिथिलीचकार ॥ ५८ ॥

तस्मा इति । अथ [नन्दीतस्मै] भगवते । क्रियाग्रहणात् (१)
 वतुर्धी । [प्रणिपत्य] नमस्कृत्य [शुश्रूषया] सेवया निमित्तेन
 [उपेताम्] सेवार्थमागतामित्यर्थः । [शैलसुताम् शशंस] निवे-
 शयामास । [भर्तुः] स्वामिनः [भ्रूक्षेपमात्रेण] भ्रूसंज्ञयैव
 अनुमतप्रवेशाम् अङ्गीकृतप्रवेशाम् [एनां] शैलसुताम्
 प्रवेशयामास च ॥ ६० ॥

तस्या इति । [तस्याः] पार्वत्याः [सखीभ्याम्] पूर्वोक्ताभ्याम्
 सहस्रेण लूनः] उपचितः [पल्लवभङ्गभिन्नः] किशलयशकल-
 मेधः [शिशिरात्ययस्य] वसन्तस्य सम्बन्धी [पुष्पोच्चयः] पुष्प-
 कारः । हस्तादाने चिरस्तेय इति (३, ३, ४० पा०) घञ्

(१) कर्मणा यमसिप्रेतीति (१, ४, १२ पा०) सूत्रे कर्मपदेन क्रियदा
 अपि यदृश्यस्य वार्तिककृतोक्तत्वात् क्रियोद्देश्यतया संप्रदानत्वम् ।

उमापि नीलालकमध्यशोभि
 विस्रंसयन्तौ नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
 अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
 सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
 न ह्यैश्वरव्याहृतयः कदाचित्
 पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥

विषयत्वात् कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इति वल्लभः ।

[त्रयम्बकपादमूले] प्रणतिपूर्वकं [व्यकीर्यत] विक्षिप्तः ॥ ६१ ॥

उमापीति । [उमापि नीलालकानां मध्ये शोभते] इति तथोक्तम् अलकन्यस्तमित्यर्थः । [नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती] [कर्णाच्चुरतः पल्लवः] यस्य तेन [मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं चकार ।] क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् ॥ ६२ ॥

अनन्येति । [सा] कृतप्रणामा देवी [भवेन] हरेण अन्यां न भजतीति तम् [अनन्यभाजम् ।] भजो खिरिति (३, २, ६२ पा०) खिप्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंव-
 ज्ञावः । [पतिमाप्नुहीति तथ्यम्] सत्यम् [एवाभिहिता] उक्ता
 उत्तरत्र तथैव सम्भवादिति भावः अभिदधातेर्बुवर्थस्य दुहा-
 दित्वाद्प्रधाने कर्मणि क्तः । तथाहि [ईश्वरव्याहृतयः] महा-
 पुरुषोक्तयः [कदाचित्] अपि [लोके] भुवने । “लोकसु भुवने

कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतङ्गवदङ्गिमुखं विविक्षुः ।
 उमासमक्षं हरबहुलक्ष्यः
 शरासनज्यां मुद्गराममर्थं ॥ ६४ ॥
 अथोपनिव्ये गिरिशाय गौरी
 तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
 विशोषितां भानुमतो मयूखै-
 र्भ्रन्दाकिनीपुष्करवोजमालाम् ॥ ६५ ॥

जने" इत्यमरः । [विपरीतम्] विसंवादिनम् [अर्थम्] अभि-
 धेयम् [न पुष्णन्ति] न बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

कामस्त्विति । [कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य] उमासन्नि-
 धानादयमेव वाणप्रयोगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यम्
 [पतङ्गवत्] शल्लभवत् । "समी पतङ्गशल्लभौ" इत्यमरः । तेन
 तुल्यं क्रिया चेदतिरिति (५, १, ११५ पा०) वतिप्रत्ययः । [व-
 ङ्गिमुखं विविक्षुः] प्रवेष्टुमिच्छुः । विद्यते: सनन्तादुप्रत्ययः ।
 उमायाः समक्षम् [उमासमक्षम्] । अक्षः समीपम् अव्ययी-
 भावे शरप्रभृतिभ्य इति (५, ४, १०७ पा०) समासान्तोऽच्-
 प्रत्ययः । [हरे बहुलक्ष्यः] सन् [शरासनस्य ज्याम्] मीर्वीम्
 [मुद्गराममर्थं] परान्दृष्टवान् ॥ ६४ ॥

अथोपेति । [अथ गौरी] तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । अस्मा-
 या मेधा स्रजोविनिरिति (५, २, १२१ पा०) विनिप्रत्ययः ।
 तस्मै [तपस्विने] [गिरिशाय ताम्ररुचा] रत्नवर्णेन [करेण]

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
 त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
 सम्भोहनं नाम च पुष्पधन्वा
 धनुष्यमोघं समधत्त वायम् ॥ ६६ ॥
 हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्य-
 चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास त्रिलोचनानि ॥ ६७ ॥

[भानु मतः] अंशमतः [मयूखैर्विशोषिताम्] मन्दाकिन्याः
 [पुष्कराणि] पद्मानि तेषाम् [बीजानि] तेषाम् [मालाम्] जप-
 मालिकाम् [उपनिन्दे] समर्पितवती ॥ ६५ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति । [त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात्] अर्थि-
 प्रियत्वात् [ताम्] अक्षमालाम् [प्रतिग्रहीतुम्] स्वीकर्तुम् उप-
 चक्रमे । [पुष्पं धनुर्यस्य सः] [पुष्पधन्वा] कामः [च] । वा
 संज्ञायाम् (५, ४, १३३पा०) इत्यनङ्गदेशः । सम्भोह्यते अने-
 नेति [सम्भोहनं नाम] । नामेति प्रसिद्धौ । [अमोघं वायम्]
 सायकम् [धनुषि समधत्त] संहितवान् ॥ ६६ ॥

हरस्त्विति । [हरस्तु] हरोऽपि [चन्द्रोदयारम्भे] अम्बुराशि-
 रिव [किञ्चित्] ईषत् [परिलुप्तधैर्यः] न तु प्राकृतजनवदत्य-
 त्तुप्तधैर्य इति भावः । [विम्बफलतुष्यः अधरोष्ठः] यस्य
 तस्मिन् [उमामुखे] [त्रिलोचनानि व्यापारयामास] त्रिभि-

विद्वेषती शैलसुतापि भाव-
 मङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
 साचीकृता चारुतरेण तस्यौ
 मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
 पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य ।
 हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्ष-
 दिशाम्पान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

रपि लोचनेः साभिलापमद्राचीदित्यर्थः । एतेन भगवतो
 रतिभावोदय उक्तः ॥ ६७ ॥

विद्वेषतीति । [शैलसुतापि] [स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः] विक-
 मज्जोमलनीपमदृग्नेः पुलकितैरित्यर्थः । ईशदसमाप्ती (५, ३,
 ६७पा०) कल्पप्रत्ययः । [अङ्गेर्भावम्] रत्याख्यम् [विद्वेषती]
 प्रकाशयन्ती [चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन] व्रीडाविभ्रान्त-
 नेत्रेण [मुखेन] असाचि साचि सम्पद्यमाना कृता [साची
 कृता] तिर्यक्कृता । “तिर्यगर्थे साचि तिर” इत्यमरः ।
 [तस्यो] ह्रिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव,
 देव्या अप्युदितो रतिभाव इति भावः ॥ ६८ ॥

अथेति । [अथ] अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः [अयुग्मनेत्रः]
 त्रिनेत्रः [वशित्वात्] जितेन्द्रियत्वात् [इन्द्रियक्षोभम्] पूर्वीक्षमि-
 न्द्रिय विकारम् [पुनः बलवत्] दृढम् [निगृह्य] निवार्य [स्वचे-
 तोविकृतेः] स्वचित्तविकारस्य [हेतुम्] कारणम् [दिदृक्षः]

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
 नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
 प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
 तपः परामर्शविद्वह्मन्व्यो-
 भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्नुदार्च्चिः सहसा तृतीया-
 दक्ष्याः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७१ ॥

द्रष्टुमिच्छुः [दिशामुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज] प्रसारयामास ॥६६॥

स इति । [सः] भगवान् [दक्षिणापाङ्गे निविष्टा] स्थिता
 [मुष्टिः] यस्य तम् [नतांसम्] [आकुञ्चितः सव्यपादः] यस्य
 तम् आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः । [चक्रीकृतचारुचा-
 पम्] मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डम् [प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्]
 मनोभवम् [ददर्श ।] आलीढलक्षणमाह यादवः,—“स्था-
 नानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । वितस्थन्तरगी
 पादौ मण्डलं तोरणाकृती । समानी स्यात्समपदमालीढं पद
 मग्रतः । दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यय इति ॥७०॥

तप इति । [तपः परामर्शेन] तपस आस्त्रन्दनेन [विद्वह-
 मन्व्योः] प्रहृष्टकोपस्य [भ्रूभङ्गेण दुष्प्रेक्ष्यम्] दुर्दर्शम् [मुखम्]
 यस्य [तस्य] हरस्य [तृतीयादक्ष्यः स्फुरन्] उद्दीप्यमानः [उ-
 दार्च्चिः] उद्भूतज्वालः [कृशानुः] अग्निः [सहसा] अतर्कित

क्रोधं प्रभो ! संहर संहरेति
यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वङ्घ्रिर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥
तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मूहृत्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ ७३ ॥

मेव । “अतर्किते तु सहसा” इत्यमरः । (निष्पपात किल)
निश्चक्राम खलु ॥ ७१ ॥

क्रोधमिति । हे [प्रभो !] स्वामिन् ! [क्रोधं संहर संहर]
निवर्त्तय निवर्त्तय । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यमिति (८, १,
१२ पा० सू० स्थेन) वार्त्तिकेन द्वित्वम् । “सम्भ्रमेण वृत्ति-
श्चापलमिति” काशिका । इत्येवम् [मरुतां देवानां गिरः]
वाचः [खे] व्योम्नि [यावत् चरन्ति] प्रवर्त्तन्ते [तावत्] तत्का-
लमेव भवस्य नेत्राज्जन्म यस्य सः [भवनेत्रजन्मा ।] अवर्ज्या
बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । [सः
वङ्घ्रिर्मदनम्] भस्मैवावशेषो यस्य तम् [भस्मावशेषं चकार]
ददाहेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

तीव्रे ति । [तीव्राभिषङ्गप्रभवेण] अतिदुःसहाभिभवसम्भ-
वेन । “अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च” इति
वैजयन्ती । [इन्द्रियाणाम्] चक्षुरादीनाम् [वृत्तिम्] व्यापारम्

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वो

वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्त्तुं मिच्छ-

न्नन्तर्दधे भूतपतिः समूतः ॥ ७४ ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखौ कथञ्चित् ॥ ७५ ॥

[संस्तम्भयता] प्रतिवधता [मोहेन] मूर्च्छया कर्त्ता [रतिः]
मदनभार्या [मुहूर्त्तम्] अज्ञातम् भर्तृव्यसनम् भर्तृनाशो
यया सा तथोक्ता सती [कृतीपकारेव वभूव] सहसा दुःखो-
पनिपातात्सुमूर्च्छेत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्तस्यो-
पकारकत्वोक्तिः ॥ ७३ ॥

तमिति । [तपस्वी] तपोनिष्ठः [भूतपतिः] शिवः [तपसो
विघ्नम्] अन्तरायभूतम् [तम्] कामम् [आशु वज्रः] अशनि
[वनस्पतिम्] वृक्षम् [इव] [अवभज्य] भङ्क्त्वा [स्त्रीसन्निकर्षम्]
स्त्रीसन्निधानम् [परिहर्त्तुमिच्छन्] तस्यानर्थहेतुत्वादिति
भावः । [समूतः] सगणः सन् [अन्तर्दधे] ॥ ७४ ॥

शैलात्मजेति । [शैलात्मजा] पार्वती [अपि] [उच्छिरसः]
उन्नतशिरसो महतः [पितुरभिलाषम्] हरो वरोऽस्त्विति
मनोरथम्, [ललितम्] सुन्दरम् [आत्मनो वपुश्च] [व्यर्थम्] नि-
ष्फलम् [समर्थं] विचार्य [सख्योः समक्षम्] पुरः [इति]

सपदि मुकुलिताचीं रुद्रसंरम्भभौत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीत् वेगदौर्धीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥
इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

सदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

हेतुना [अधिकम् जातलज्जा] समानजन्मसमक्षमवमानस्या-
तिदुःसहत्वादिति भावः । [शून्या] निरुत्साहा सती [कथ-
ञ्चित्] कच्छेण [भवनस्याभिमुखी] जगाम ॥ ७५ ॥

सपदीति । [सपदि अद्रिः] हिमवान् [रुद्रस्य संरम्भात्]
होपात् [भीत्या] । “संरम्भः सम्भ्रमे कोपे” इति विश्वः ।
मुकुलिताचीम् [निमीलितनेत्राम्] । बहुव्रीहौ सकथ्यण्योः
स्वाङ्गात् षच् (५, ४, ११३ पा०) इति षच्प्रत्ययः । षिञ्जीरा-
दिभ्यश्चेति (४, १, ४१ पा०) ङीष् । अनुकम्पितुमर्हाम्
[अनुकम्प्याम्] ऋहलोर्यदिति (३, १, १२४, पा०) ख्यत्-
प्रत्ययः । [दुहितरम् दोर्भ्यामादाय] [दन्तयोर्लग्नाम् पद्मि-
नीम्] नलिनीम् [बिभ्रत्] [सुरगज इव] [वेगेन] रयेण [दी-
र्घीकृताङ्गः] आयतीकृतशरीरः सन् पन्थानम्प्रतिगता प्रति-
पथा मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य सः [प्रतिपथगतिरासीत्]
पन्थानमनुसृत्य जगामेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमन्नहामहोपाध्यायकीलाचलमङ्गिनाथसूरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनी-

समाख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

—.—

अथ मोहपरायणा सती
विषया कामबधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् सम्प्रति तद् वृत्तान्तमेवाह,
अथेति । [अथ] अनन्तरम् मोहो मूर्च्छा परम् अयं
आश्रयो यस्याः सा [मोहपरायणा] मोहैकशरणा [सती
“परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रय” इति यादवः । [विषयः
मूढत्वान्निश्चिष्टा [कामबधूः] रतिः । [असह्या] दुःसहा [विद
यस्मिन् तत्तथोक्तम् । विधवायाः गतभर्तृकायाः भावः वै
नवञ्च तत् वैधव्यञ्चेति [नववैधव्यम्] । नवग्रहणं दुःसहत्वं
तनार्थम् । [प्रतिपादयिष्यता] अनुभावयिष्यता क्रिय
क्रियायां लट् (१) । [विधिना] देवेन । “विधिर्विधाने
च” इत्यमरः । [विबोधिता] वैधव्यानुफलोऽयं विधिर्
भावः । अस्मिन् सर्गे वियोगिनीवृत्तानि । विषमे स
गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनीति लक्षणात् ॥

---

(१) लट् शेषे चेति १, १, ११ सूत्रे लकारात् क्रियायां क्रियाय
स्यात् । लटः सहा १, १, १४ पा० इति लटः शतरि ततः सङ्गात्

अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
 न विवेद तयोरतृप्तयोः
 प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ ! जीवसौ-
 त्वभिधायोत्थितया तया पुरः ।
 दृश्ये पुरुषाकृतिं क्षितौ
 हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अवधानेति । [सा] रतिः [प्रलयान्ते] मूर्च्छावसाने ।
 लयो नष्टचेष्टता” इत्यमरः । [उन्मिषिते] उन्मीलिते [विलो-
 चने] अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते अवधानपरे दिदृक्षया अव-
 ते [चकार ।] द्रष्टव्याभावात्तु न विवेदेत्याह नेति [प्रियम्]
 मम् [अतृप्तयोः] तृप्तिं न गतयोः नित्यदिदृक्षमाणयोरि-
 र्शः [तयोः] लोचनयोः दर्शनक्रियापेक्षया सम्बन्धे षष्ठी ।
 यन्तविलुप्तम् दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य
 त् [अत्यन्तविलुप्तदर्शनम्] सन्तम् [न विवेद] न ज्ञातवती ।
 यनाशापरिज्ञानाद्दिदृक्षाञ्चक्रे इति तात्वर्थ्यार्थः ॥ २ ॥

अयीति । अयीति प्रश्ने । “अयि प्रश्नानुनययोः इति
 श्चः । [अयि जीवितनाथ ! जीवसि] प्राणिषि कञ्चिदिति ?
 [भिधायोत्थितया] [तया] रत्या [पुरः] अग्रे [क्षितौ] पुरुषस्य
 कृतिरिव आकृतिर्यस्य तत् [पुरुषाकृति] [केवलम्] एकम्
 [हरकोपानलभस्म दृश्ये] दृष्टं न तु पुरुष इति भावः ॥३॥

अथ सा पुनरेव विह्वला
 वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णमूर्धजा
 समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभूद्विलासिनां
 करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
 तदिदं गतमौदृशीं दशां
 न विदोष्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

अथेति । [अथ] भस्मदर्शनानन्तरम् [पुनरेव] विह्वला] वि-
 क्त्वा [वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी] वसुधालिङ्गनेन चितिलुण्-
 नेन धूसरी धूसरवर्णी स्तनी कुची यस्याः सा तथोक्ता । स्वा-
 ष्ठाञ्चीपसर्जनादसंयोगोपधादिति (४,१,५४ पा०) जीप् ।
 [विकीर्णमूर्धजा] विकीर्णा विचिप्ताः मूर्धजाः केशा यस्याः सा
 तथोक्ता [सा] रतिः [स्थलीम्] वनभूमिं तत्रत्यान् प्राप्ति-
 इत्यर्थः । जानपदकुण्डगीणस्थलेत्यादिना (४,१,४२ पा०
 ङीप् । [समदुःखाम्] स्वतुल्यशोकाम् [कुर्वतीव] [विललाप
 परिदेवितवती । “विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः ॥ ४ ॥

उपमानमिति । [तव यत्करणम्] गात्रम् । करणं साधव-
 तमचेत्त्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः । [कान्तिमत्तया] सौन्दर्य-
 हेतुना [विलासिनाम्] विलसन्शीलानाम् । वी कषलसेत्वा
 तदिना (३,२,१४पा०) चितुष् प्रत्ययः । उपमीयते येन त-
 [उपमानम्] [अभूत्] [तत्] करणम् [इदमीदृशीं दशांम्] ॥

चतुर्थः सर्गः ।

१२१
१०१८
१०१९
१०२०
१०२१
१०२२
१०२३
१०२४
१०२५
१०२६
१०२७
१०२८
१०२९
१०३०
१०३१
१०३२
१०३३
१०३४
१०३५
१०३६
१०३७
१०३८
१०३९
१०४०
१०४१
१०४२
१०४३
१०४४
१०४५
१०४६
१०४७
१०४८
१०४९
१०५०

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां
विनिकीर्य्यं क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो

जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

वस्थां [गतम्] भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि [न विदीर्य्यं] न
विदीर्णा भवामि । कर्मकर्त्तरि लट् (१) । तस्माद्भि, [स्त्रियः
कठिनाः खलु] कठिनत्वादविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणा-
कार्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः । “धीरसञ्चारिणी दृष्टिर्गति
र्गोवृषभाञ्चिता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास” इति
कीर्त्तितः ॥ ५ ॥

केति । हे प्रिय ! [क्षतसेतुबन्धनः] भग्नसेतुबन्धः [जल-
सङ्घातः] जलोवः [नलिनीमिव] जलैकायत्तजीवितामिति
शेषः । [त्वदधीनजीविताम्] त्वदायत्तप्राणाम् [मां क्व नु वि-
निकीर्य्यं] कुत्र वा निकीर्य्य [क्षणभिन्नसौहृदः] क्षणत्वक-
सौहार्दः सन् [विद्रुतः] पलायितोऽसि । सेतुसौहृदयोः स्थिति-
हितुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् । युवादित्वादर्ण-
प्रत्ययः (२) । हृदयस्य हृत्प्रत्ययदर्णलासेष्विति (६, ३, ५० पा०)
हृदादेशः अणि हृद्भावात् न हृद्गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च
(०, ३, १६ पा०) इत्युभयपददृष्टिः हृद्भूतस्याखिधाने तूभय-
पददृष्टिः स्यात् यथा सुहृदोभावः सौहार्दमिति तदेवाह
भामिनः सौहृददौहृदशब्दौ अनणि हृद्भावादिति ॥ ६ ॥

१) इतिटारणे इत्यस्य सकर्मकतया कर्मणः कर्त्तृत्वविषयायां तथात्वम् ।
२) हायनान्तबयादिभ्योऽण् (५, १, १२० पा०) स्यात्वे च भावार्थोऽण् ।

कृतवानसि विप्रियं न मे
 प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं
 विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ३ ॥
 स्मरसि स्मर ! मेखलागुणै-
 रत गोत्रस्वलितेषु बन्धनम् ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
 न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥
 हृदये वससौति मत्प्रिय'

कृतवानिति । हे प्रिय ! त्वम् [मे] मम [विप्रियम्] अप्रिय
 [कृतवान् नासि] [मया च ते] तव [प्रतिकूलम्] अप्रियम्
 कृतम् [अकारणम्] निष्कारणमेव परस्मैरपकाररूपकार-
 भावेऽपीत्यर्थः । कियविशेषणमेतत् । [विलपन्त्यै] त्वद्दर्श-
 र्थिन्यै अपीति भावः [रतये] [किम्] कथम् [दर्शनं न दीयते]
 कियग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ७ ॥

विप्रियमाशङ्कते, —

स्मरसीति । हे स्मर ! गोत्रस्वलितेषु नामव्यत्यासे
 “गोत्रं नाम्नाचले कुले” इति विश्वः । [मेखलागुणैः ब-
 स्मरस्युत ?] स्मरसि वा । “विकल्पे किं किमुत च” इत्यम
 [च्युतकेशरैः] अष्टकिञ्चल्कैः [दूषिते ईक्षणे] येषु तानि [त-
 संसोत्पलताडनानि] सधूलिचेपताडनानीत्यर्थः । [स्म-
 वा अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः ॥ ८ ॥

यदवोचस्तद्वैमि कैतवम् ।।

उपचारपदं न चेद्विदं

त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

परलोकमवप्रवासिनः

प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चित-

स्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

हृदय इति । [हृदये वससीति] स्मरवाक्यानुवादः । इत्ये-
वंरूपम् [मन्त्रियं यदवोचः] उक्तवानसि । ब्रूषो लुङि वच उम्
(७, ४, २० पा०) इत्युमागतः [तत्कैतवमवैमि] मिथ्येति मन्त्रे
द्वदम् वचनम् [उपचारपदम्] परस्य रञ्जनार्थं यदसत्यभा-
षणं स उपचारस्तस्य पदं स्थानं कैतवस्थानमिति यावत् [न
चेत् त्वमनङ्गः] अशरीरः [कथं रतिः अक्षता] अविनष्टा ।
आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥९॥

न च मे किञ्चिद्विचारः किन्तु लोकाः शोच्यत इत्याह,—
परलोकेति । [परलोकम्] प्रति [नवप्रवासिनः] अचिरप्रो-
षितस्य अनेन अनुगमनकालानतिपातः सृष्यते । [तव पद-
वीम्] मार्गम् [प्रतिपत्स्ये] त्वामनुममिष्यामीत्यर्थः । अतो मे
नास्ति विचार इति भावः । किन्तु [विधिना] दैवेन [एष
जनः] लोकाः [वञ्चितः] प्रतारितः [देहिनाम् सुखम् त्वदधी-
नम्] त्वयि ऋधीनं खलु । अधिशब्दस्य शौण्डादित्वात् सप्तमी
शौण्डैरिति (२, १, ४० पा०) समासः । अधुत्तरपदादिति

रजनीतिमिरामगुच्छिते
 पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।
 वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रिया-
 स्त्वद्वृत्ते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥
 नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
 वचनानि स्वल्पयन् पदे पदे ।
 अस्सति त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

(५, ४, ७ पा०) स्वप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि । सुखप्रदाभावे कुतः
 सुखमिति भावः ॥ १० ॥

तदेवाह,— रजनीति । हे [प्रिय ! रजनीतिमिराम] [अव-
 गुच्छिते] आह्वते [पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः] गर्जितभीताः
 [प्रियाः] कामिनाम् वसतिम् प्रापयितुम् [त्वद्वृत्ते] त्वां विना ।
 अन्यारादितरर्त्ते इत्यादिना (२, ३, २८ पा०) षष्ठमी । [क
 ईश्वरः] शक्तः न कश्चिदित्यर्थः । न हि कामान्भानां भीति
 रस्तीति भावः ॥ ११ ॥

नयनानीति । [अरुणानि । नयनानि घूर्णयन्] भ्रमयन्
 तथा [पदे पदे] प्रतिपदम् । वीष्वासां द्विरक्तिः (१) [वच
 नानि स्वल्पयन्] विपर्ययासयन् [प्रमदानाम् वारुणीमदः
 मयमदः] [अधुना त्वयि अस्सति विडम्बना] अतुल्यतिमात्रम्

(१) सर्वत्र हे (८, १, १ पा०) रत्नाधिकृत्य निम्बवीष्वासाः (८, १,
 पा०) अत्रैव वीष्वासां द्विरक्तिः । सर्वत्र प्रकृतिसम्भवसङ्घादस्योत्पत्तेः ।

अवगम्य कथीकृतं वपुः

प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकर

स्तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्ष्यति ॥ १३ ॥

हरितारुणचारुबन्धनः

कल्पुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद् सम्प्रति कस्य वाणतां

नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

मदनाभावे मदस्य निष्फलत्वादिति भावः । तथा च शिशु-
पालवधे "तं मदी दयितसङ्गमभूष" इति ॥ १२ ॥

अवगम्येति । हे [अनङ्ग !] अशरीर ! [प्रियबन्धोः] प्रिय-
सखस्य । [तव वपुः] शरीरम् [कथीकृतम्] अकथा कथा सम्प-
द्यमानं कृतं शब्दमात्रविशिष्टम् [अवगम्य] ज्ञात्वा [निष्फलो-
दयः] उद्दीप्याभावात् उद्दीपनवैफल्यमिति भावः । [निशा-
करः] चन्द्रः [बहुले] कृष्णपक्षे [गतेऽपि तनुताम्] कार्श्यम्
[दुःखम्] यथा तथा कञ्छात् [मोक्ष्यति] इथा इदिरिति
दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

हरितेति । हरितञ्च अरुणञ्च । वर्णोवर्णेनेति (२, १,
६८ पा०) तत्पुरुषः । [हरितारुणम् चारु बन्धनम्] इन्त-
पुङ्गव यस्य स तथोक्तः [कलेन] मधुरेण [पुंस्कोकिलशब्देन]
पुरुषकोकिलवादेन [सूचितः] अनुभाषितः चूतचर्वणकार्य-
त्वात्कलशब्दस्येति भावः । [नवचूतप्रसवः] नवचूतकुसुजम्

अलिपङ्क्तिरनेकशस्वथा

गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतेः करुणस्वनैरियं

गुरुशोकामनुरोदितौव माम् ॥ १५ ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः

पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां

मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

[सम्प्रति कस्य वाणताम्] शरत्वम् [गमिष्यति वद ॥

अन्यस्य पुष्यवाणस्याभावादिति भावः ॥ १४ ॥

अलीति । [त्वया अनेकशः] बहुशः [धनुषः] कार्मुकस्य
[गुणकृत्ये] भीर्वीकार्ये गुणवत्कर्मणि च [नियोजिता] अधि-
कृता [इयम् अलिपङ्क्तिः करुणस्वनैः] दीमस्वनैः [विरुतेः]
कूजितैः [गुरुशोकाम्] दुर्भरदुःखाम् । “गुरुस्तु गीष्पती
श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भर” इति शब्दार्णवः । [माम् अनुरोदि-
तौव] उपसर्गात्कर्मकत्वम् । तदादिभ्यः सार्वधातुके (७
२, ७६ पा०) इति इडागमः ॥ १५ ॥

प्रतिपद्येति । [तावत्] पुनरपि [मनोहरम् वपुः] शरी-
रम् [प्रतिपद्य] प्राप्य [उत्थितः] सन् [मधुरालापेषु] प्रियौ
क्तिषु [निसर्गपण्डिताम्] स्वभावप्रगल्भाम् [कोकिलाम्]
रतिदूतिपदेषु सुरतदृतीस्थानेषु [आदिश] आज्ञापय प्र-
क्षान्तानीव दौल्याधिकार इति भावः । जीवन्तस्यापि कूर्त

शिरसा प्रणिपत्य वाचिता-

शुभ्रपगूढानि सवेपथुनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः

आर ! संसृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

रचितं रतिप्रण्डित ! त्वया

स्वयमङ्गेषु ममदन्तात्कम ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं

तव तञ्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

एवस्य हृन्दीभङ्गभयाद्भ्रमः । "प्रपि मायं मघं कुर्याच्छन्दो-
ङ्गे त्यजेद्विरम्" इति कीर्तिः । उणादयो बहुलग्रहणार्त्
स्व इति वक्ष्यः ॥ १६ ॥

शिरसेति । हे [शिरसा] शिरसा प्रणिपत्य वाचितानि
सवेपथूनि सकम्पानि । द्वितोऽथुच् (३,३,८९ पा०) इति
थुच्प्रत्ययः । सात्विकतन्त्रोपलक्षणमेतत् । "स्तम्भप्रलय-
ोमाञ्चाः स्वे दी वैखरीवपथु । प्रभुवैखर्यमित्यष्टौ सात्विकाः
रिक्तीर्त्विता" इति । [उपगूढानि] आलिङ्गनानि च ।
थुंसके भावे क्तः । [तानि] अनुभूतप्रकाराणि [रहः]
कान्तं [सुरतानि च संसृत्य मे शान्तिर्नास्ति ।] अत्र समा-
कर्तृकत्वं दुर्घटं समानक्रियापेक्षास्तीति केचित् ॥ १७ ॥

रचितमिति । हे [रतिप्रण्डित !] रतिकुमल ! [त्वया
मे अङ्गेषु] अथयवेत्तु [स्वयम् रचितम्] ऋतुरस्त्वं प्राणः
पार्श्वे वासनात् । ऋतुरण् (५,१,१०५ पा०) इति-

विबुधैरसि यस्य दारुणै-
 रसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
 तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
 पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।
 चतुरैः सुरकामिनीजनैः
 प्रिय ! यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

प्रत्ययः । [कुसुमप्रसाधनम्] पुष्पाभरणम् [इदम्] भ्रियते] अ-
 तिष्ठते । धृञ् अवस्थान इति धातोस्त्वौदादिकात्कर्त्ता
 लट् । [तव] [तत्] प्रसाधकम् [चारु] सुन्दरम् [वपुस्] ।
 दृश्यते ॥ १८ ॥

विबुधैरिति । [दारुणैः] क्रूरैः प्राणान्तिके कर्मणि निर-
 गादिति भावः । [विबुधैः] देवैः अनभिन्नत्वञ्च ध्वन्या
 [यस्य] मञ्चरणस्य [परिकर्मणि] प्रसाधने । “परिकर्म प्र-
 धनम्” इत्यमरः । [असमाप्ते] सति [स्मृतोऽसि] [तमि-
 दक्षिणेतरम्] वामम् [मे] चरणम् [निर्मितरागम्] रचित
 चारागम् [कुरु] [एहि] आगच्छ ॥ १९ ॥

अहमिति । [अहम् पतङ्गवर्त्मना] शलभमार्गेषु आ-
 प्रवेशनेत्यर्थः । “पतङ्गः शलभे चान्नी माज्जारेऽर्के शरे ह
 इति वैजयन्ती । [एत्य] आगत्य [पुनस्ते अङ्गाश्रयणी] उ-
 वर्त्तिनी [भवामि] सम्प्रत्येव भविष्यामि । वर्त्तमानसम्

मदनेन विनाश्रुता रतिः
 क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
 वचनोर्यामिदं व्यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥
 क्रियतां कथमन्धमण्डनं
 परलोकान्तरितस्य ते मया ।
 सममेव गतोऽस्यतर्कितां
 गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

वर्त्तमानवहेति (३,३,१३१ पा०) लट् । हे [प्रिय ! दिवि]
 क्षणे [चतुरैः सुरकामिनीजनैः] अक्षरीगणैः [यावन्न विलो-
 यसे] विलोभयिष्यसे । यावत्पु,रानिपातयोर्लट् (३, ३, ४
 १०) इति लट् ॥ २० ॥

मदनेनेति । हे [रमण ! त्वाम् अनुयामि यद्यपि] अनु-
 णिष्वाभ्येव । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवहेति (३, ३,
 १३१ पा०) लट् । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । किन्तु
 रतिः मदनेन विनाश्रुता] वियोजिता सतीत्यर्थः । सुप्
 उपेति समासः । [क्षणमात्रं जीविता किल] इति [इदम्]
 वचनीयम्] निन्दा [मि] मम [व्यवस्थितम्] स्थिरमभूत् ॥२१॥

क्रियतामिति । [परलोके अन्तरितस्य] व्यवहितस्य
 सतस्येत्यर्थः । [ते] तव [मया अन्धमण्डनं कथम् ?] केन
 प्रकारेण ? [क्रियताम् ।] क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट् ।
 इतदन्धस्य ते यद्येच्छमण्डनमपि न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते
 शरसुत्यङ्गनिषन्नधन्वनः ।
 मधुना सह सस्मितां कथां
 नयनोपान्तविलोकितञ्च यत् ॥ २३ ॥
 क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा
 कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
 न खलुग्ररूपा पिनाकिना
 गमितः सोऽपि सुहृद्भृतां गतिम् ॥ २४ ॥

[अङ्गिन च जीवितेन च समम्] सहैव [अतर्किताम्] अवि-
 चारिताम् [गतिं गतोऽसि ।] इह ऋतशरीरमपि नास्ति
 कस्य मण्डनमिति भावः ॥ २२ ॥

ऋजुतामिति । [शरम् ऋजुताम्] आर्जवम् [नयतः
 उक्तङ्गे निषन्नम्] अङ्गगतं धनुर्यस्य तस्य । धनुषश्च (५, ४
 १३२ पा०) इत्यमडादेशः [ते] तव [मधुना] वसन्तेन [सह]
 'मधुदैत्ये वसन्ते च चैत्रे चैति' विश्वः । [सस्मितां कथां
 आलापं तथा [नयनोपान्तविलोकितम्] अपाङ्गवीक्षणं
 इत्यनुषङ्गः । तच्च [स्मरामि] ॥ २३ ॥

क्व ? न्विति । हृदयं गच्छतीति [हृदयङ्गमः] हृदयः । स्या
 प्रकारेण गमिः सुप्युपसंख्यानमिति (३, २, ३८पा० वा०) ख
 प्रत्ययः । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् (६, ३, ६७पा०) इति मु
 गमः । [ते] तव [सखा कुसुमैरायोजितम्] आरचितम् [क्वा
 कम्] येन कार्मुकनिर्मात्रा [मधु] वसन्तः, [क्व ? नु] वा

अथ तैः परिदेविताक्षरै-
हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां
मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥
तमवेक्ष्य करोद् सा भृशं
स्तनसम्बाधसुरो जघान च ।
खजनस्य हि दुःखमग्रतो
विद्वत्तद्वारमिबोपजायते ॥ २६ ॥

इति शेषः । अथ वा [सोऽपि उग्ररूपा] तीव्रकोपिण [पिना-
किना] ईश्वरेण [सुहृदा] मदनेन [गताम्] प्राप्ताम् [गतिम्]
भङ्गतामित्यर्थः । [न गमितः खलु] न प्रापितः किम् ? ।
'जिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः ॥ २४ ॥

अथेति । [अथ तैः परिदेविताक्षरैः] विलापवचनैः [हृदये
दिग्धशरैः] विषलितमुखशरैः [इवाहतः] सन् । "विषाक्ते दिग्ध
लितकौ" इत्यमरः । [मधुः] वसन्तः [आतुराम्] आपन्नाम्
[रतिम् अभ्युपपत्तुम्] अनुग्रहीतुम् आश्वासयितुमित्यर्थः ।
अभ्युपपत्तिरनुग्रहः" इत्यमरः । [आत्मानं पुरः अदर्शयत्]
आविरभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

त्ममिति । [सा] रतिः [तम्] मधुम् [अवेक्ष्य] दृष्ट्वा [भृशं
करोद्] स्तनी सम्बाध्य [स्तनसम्बाधम्] । [परिक्लिश्यमानं
चेति (३, ४, ५५ पा०) (१) खलु] । [उरो जघान] ताडितवती

(१) प्रसृतः पीडयमाने साङ्गे द्वितीयान्ते उपपदे खलु स्यात् ।

इति चैनमुवाच दुःखिता
 सुहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम् ।
 तदिदं कणयो विकीर्यते
 प्रवनेभ्यश्च कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 अयि सम्प्रति देहि दर्शनं
 स्मर ! पर्युत्सुक एष माधवः ।
 दयितास्वनवस्थितं सृणां
 न खलु प्रेम चलं सुहृद्वजने ॥ २८ ॥

[च । तथाहि [स्वजनस्य अप्रतः दुःखं विवृतम्] अपसारितम्
 [द्वारम्] कपाटं यस्य तदिव [उपजायते आविर्भवति उच्छृ-
 ङ्खलं प्रवर्त्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥ २६ ॥

इतीति । दुःखमस्याः सञ्जातम् [दुःखिता] सञ्जातदुःखे-
 त्यर्थः । (५,२,३६पा०) तारकादित्वादितच् । सा रतिः [ए-
 नम्] वसन्तम् [इत्युवाच च ।] चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः ।
 हे [वसन्त ! पश्य] [सुहृदः] त्वत्सखस्य [किं स्थितम्] किमुप-
 स्थितम् [तदिदं कपोतकर्बुरम्] पारावतशवलम् [कणशः
 चूर्णीभूतम् (५,४,४२पा०) अल्पार्थाच्छस्त्रत्ययः । [भस्म प्रवनेः
 विकीर्यते, पश्य भस्मीभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥ २७ ॥

अयीति । [अयि स्मर !] [सम्प्रति दर्शनं देहि एष माधवः
 वसन्तः [पर्युत्सुकः] त्वद्दर्शनील्लिखितः । त्वामप्यनादृतवतीऽस्य
 क्री माधव इत्याशङ्कग्राह । [कृषाम्] पुरुषाणाम् [दयितासु प्रेम

असुना ननु पार्श्ववर्तिना

जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विसतन्तुगुणस्य कारितं

धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २६ ॥

गत एव न ते निवर्त्तते

स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशैव पश्य मा-

मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

अनवस्थितम् अस्थिरं चलमित्यर्थः । [सुहृज्जने प्रेम तु न
बलं खलु] ॥ २८ ॥

दृष्टशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह,—

अमुजेति । [ननु] मदन ! [पार्श्ववर्तिना] सहचरेण [अ-
सुना] वसन्तेन [ससुरासुरम्] सुरासुरसहितम् [जगत्] [विस-
तन्तुगुणस्य] मृणालसूत्रमौर्वीकस्य [पिलवानि] कोमलानि
पुष्पाणि एव [पत्रिणः] वाणा यस्य तस्य [तव धनुषः] आज्ञां
कारितम् जगताज्ञा कारितेत्यर्थः । हृक्रोरन्यतरस्यामिति
(१,४,५३पा०) जगतः कर्मत्वम् ॥ २६ ॥

गत इति । [स ते सखा अनिलाहतः] वायुताडितः [दीप
इव गत एव न निवर्त्तते] [अहमस्य] दीपायमानस्य [दशा]
वर्तिः [इव] तिष्ठामीति शेषः । “दशा वर्त्ताववस्थायां व-
स्त्वान्ते स्युर्दशा अपि” इति विश्वः । कुतः [अविसह्यव्यसनेन]
मोदुमशक्यदुःखप्रकर्षेण [धूमिताम्] सज्जातधूमाम् [मां पश्य]

विधिना ह्यतमर्हवैशसं

ननु मां कामबधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्भु

गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

तद्विदं क्रियतामनन्तरं

भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

धूमवत्त्वान्नष्टदीपदशासाम्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

विधिनेति [ननु] वसन्त ! [कामबधे] मदनबधे [म
विमुञ्चता] वर्जयता अमारयतेत्यर्थः । [विधिना] दैवेन वि
सति हिमस्तीति विशसो घातुकः पचाद्यच् । विशसस्य क
वैशसम् (५, १, १३० पा०) युवादित्वाद्दण्प्रत्ययः । [अर्धवैशसा
अर्धबधः] [कृतम्] “अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी” इ
श्रुतेः । पत्युःस्वस्य च आश्रयाश्रयिभूतयोरेकपदार्थत्वाभिप
येणार्धोक्तिः । तथा च एकदेशबधे देगान्तरस्यापि बधनि
मनास्यामपि विधिरघ्नन्नेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदे
मपादयति [अनपायिनि] अनपायित्वेन विश्वस्ते [संश्रयद्भु
आश्रयवृत्ते] [गजभग्ने] सति [वल्लरी] लता [पतनाय] ३
सीति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच्च भागवच्च
दिति (२, ३, १५ पा०) चतुर्थी ॥ ३१ ॥

सम्प्रति अनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते,—

तद्विति । [तत्] तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण अन्यथ
परस्वस्वावस्थभावादित्यर्थः । [अनन्तरं भवता इदम्] ३

विधुरां ज्वलनातिसर्जना-

ननु मां प्रापय पत्यु रन्तिकम् ॥ ३२ ॥

शशिना सह याति कौमुदी

सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

अमुनैव कषायितस्तनौ

प्राणम् [बन्धुजनप्रयोजनम्] बन्धुकृत्यम् [क्रियताम् ।] प्रार्थ-
नायां खीट् । तदेवोपदिशति [ननु] वतस्त ! [विधुराम्]
वेवशाम् [मां ज्वलनातिसर्जनात्] अग्निदानात् [पत्युर-
न्तिकं प्रापय] अग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कर्त्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह,—

शशिनेति । [कौमुदी] चन्द्रिका [शशिना सह याति]
शशिनि अस्तमिते स्वयं नश्यतीत्यर्थः । [तडित्] सौदामनी
मेघेन सह प्रलीयते] प्रणश्यति । कर्त्तरि खट् । [प्रमदाः]
स्त्रियः पतिवर्त्म गच्छन्तीति [पतिवर्त्मगाः] पतिमार्गानुगा-
मिन्यः [इति] एतत् [विचेतनैः] अल्पचेतनैरविवेकिभिरपी-
त्यर्थः । [प्रतिपन्नम्] ज्ञातम् अलवणम् यवागूः अमुद्रा क-
षयितवत् अल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति निर्देशः । नाद्यस्तु
[यग्ननैरिति] पपाठ । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः । “आ-
र्त्तार्त्तं मुद्दिते हृष्टा प्रीषिते मलिना क्षया । मृते म्रियेत या
खी सा खी ज्ञेया पतिव्रता” इति ॥ ३३ ॥

अमुनैवेति । [अमुना] पुरोवर्तिना [सुमनीम्] श्रीभनेन

सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा

रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां

बहुशः सौम्य ! गतस्त्वमावयोः ।

कुरु सम्प्रति तावदाशु मे

प्रणिपाताञ्जलियाचितञ्चिताम् ॥ ३५ ॥

तदनु ज्वलनं मदर्पितं

त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ।

[प्रियगात्रभस्मनैव] एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । [कषयितस्तनी] रञ्जितस्तनी । रागे काथे कषायोऽस्त्री निर्यासौरभे रसे" इति वैजयन्ती । [नवपल्लवसंस्तरे यथा] नवपवतल्प इव [विभावसौ] वङ्गी [तनुम्] शरीरम् [रचयिष्यामि] निधास्यामीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुसुमेति । हे [सौम्य !] साधो ! [त्वम् आवयोः] रपञ्चवाणयोः [बहुशः] बहुवारम् [कुसुमास्तरणे] पुष्पशः [सहायतां गतः ।] [सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचिञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः सन्नित्यर्थः । [आशु मे चितकाष्ठचयम् [कुरु] कुरुष्व । यथेह तवामुत्पीपकर्त्तव्यं मिषेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदिति । [तत्] चिताकरणम् [अनु] अनन्तरं मध्यतम् [मदर्पितं ज्वलनम्] अग्निम् [दक्षिणवातवीजनैः] म

विदितं खलु ते यथा स्मरः
 क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥
 इति चापि विधाय दौयतां
 सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
 अविभज्य परत्र तं मया
 सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥
 परलोकविधौ च माधव !
 स्मरमुद्दिश्य विलोलपङ्कवाः ।
 निवपेः सहकारमञ्जुरीः
 प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

मदरुतसञ्चालनैः [त्वरयेः] त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः । त्वराहंतु-
 माह,—[ति] तव [विदितम् खलु] मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति
 ३,२,१८८पा०) वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी ।
 [यथा] येन प्रकारेण [स्मरः मां विना क्षणमपि नोत्सहते
 न हृष्यति तथा त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतीति । [अपि च] [इति] एवम् [विधाय] कृत्वा [नौ]
 धावाभ्याम् [एक एव सलिलस्याञ्जलिर्दीयताम्] । तम् [अञ्ज-
 निम्] [स ते बान्धवः] सखा स्मरः [परत्र परलोके] [मया
 सहितोऽविभज्य पास्यति] ॥ ३७ ॥

परलोकेति । किञ्च हि [माधव !] वसन्त ! [परलोक-
 विधौ] किञ्चोद्कादिकर्मणि [स्मरमुद्दिश्य विलोलाः पङ्कवाः]

इति देहविसुक्तये स्थितां
 रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
 शफरीं ऋदशोषविल्लवां
 प्रथमा वृष्टिर्वात्वकम्पयत् ॥ ३६ ॥
 कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
 स्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।
 शृणु येन स कर्मणा गतः
 शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

यासु ताः [सहकारमञ्जरीः] चूतवल्गरीः [निवपेः देहि [हिं
 यस्माकारणात् [ति सखा] स्मरः [प्रियाः चूतप्रसवाः] यस्य स
 तथोक्तः ॥ ३८ ॥

इतीति । [इति देहस्य विसुक्तये] शरीरस्य विसर्गाय
 [स्थिताम्] कृतनिश्चयामिति यावत् [रतिम्] आकाशभवा
 [सरस्वती] अशरीरा वाक् [ऋदशोषविल्लवाम्] ऋदस्य जला
 धारस्य शोषेण विल्लवाम् [शफरीम्] प्रीष्टीम् । “प्रीष्टी त
 शफरी इयोः” इत्यमरः । [प्रथमा वृष्टिः] वर्षम् [इव] अन्व
 कम्पयत्] अनुकम्पितवती सदयमुवाचेत्यर्थः “क्षपा दद्यात्
 कम्पा स्यात्” इत्यमरः ॥ ३९ ॥

कुसुमेति । हे [कुसुमायुधपत्नि !] रते ! [तव भर्ता] [चि
 रात्] चिरम् [दुर्लभो न भविष्यति] किन्त्वचिरमेव सुलभं
 भविष्यति इत्यर्थः । किञ्च, [शृणु] तत्कर्मेति शेषः [येन कर्मण
 [सः] ते भर्ता [हरलोचनस्यार्चिः] ज्ञाता । “ज्वाला भा

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः

स्वसुतायामकरोत् प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रिया-

मभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

परिशेष्यति पार्वतीं यदा

तपसा तत्प्रवर्णीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं

वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः

स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

नपुंस्यच्चिः” इत्यमरः तस्मिन् । [शलभत्वम्] पतङ्गत्वम्
[गतः] । “समी पतङ्गश्लभौ” इत्यमरः ॥ ४० ॥

तदेव कर्मापाचष्टे,—

अभिलाषमिति । [उदीरितेन्द्रियः] प्रेरितेन्द्रियः स्मरश्लेष-
शेषः । [प्रजापतिः] ब्रह्मा [स्वसुतायाम्] सरस्वत्याम् [अभि-
लाषम्] अनुरागम् [अकरोत्] । [अथ तेन] प्रजापतिना
[विक्रियाम्] इन्द्रियविकारम् [निगृह्य] निरुध्य [अभिशप्तः]
सन् [एतत् फलम्] दाहात्मकं स्वकर्मफलम् [अन्वभूत्] ॥४१॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन,—

परिशेष्यतीत्यादिना । [धर्मेण] धर्माख्यप्रजापतिना [या-
चितः] प्रार्थितः [सः] भगवान् ब्रह्मा, [तपसा] कारणेन [त-
स्याम्] पार्वत्याम् [प्रवर्णीकृतः] अभिमुखीकृतः [हरः] शिवः

अशनेरमृतस्य चोभयो-
 वैशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥४३॥ युग्मकम् ।
 तद्वितं परिरक्ष शोभने !
 भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।
 रविपीतजला तपात्यये
 पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥
 इत्यं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
 मन्दौचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

[यदा पार्वतीम् परिणेषति] उद्वच्यति [तदा उपलब्धसुखः
 प्राप्तानन्दः सन् स्मरम्] कामम् [स्नेन वपुषा नियोजयिष्यति
 सङ्गमयिष्यति,— इति] एवम् [स्मरशापस्यावधिदाम्] अव-
 सानदायिनीम् [सरस्वतीम्] वाचञ्च [आह] एवं शापावधि-
 मप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा क्रुद्धस्य कथमीदृशी शान्तिर-
 आह,—[वशिनः] जितेन्द्रियाश्च [अम्बुधराश्च] [अशनेरमृतस-
 च] इति [उभयोर्योनयः] प्रभवाः । वशिपत्ने अशन्यमृतशब्दं
 कोपप्रसादपरी अन्यत्र वैद्युताग्न्युदकपरी युग्मकम् ॥४२॥४

तद्विति । हे [शोभने !] [तत्] तस्मात् कारणात् [भवि-
 तव्यः] भविष्यन् [प्रियसङ्गमः] यस्य तर्थाक्तम् [इदम् वपुः] परि-
 रक्ष । [तथाहि] [रविपीतजला नदी] [तपात्यये] प्राहृषि
 “प्राहृट् तपात्यय” इति हलायुधः । [पुनरोधेन] प्रवाहे
 [युज्यते] सङ्गच्छते [हि] ॥ ४४ ॥

इत्यमिति । [इत्यम्] अनेन प्रकारेण [अदृश्यरूपम्] किम

तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धु रेना-
 माश्लासयत् सुचरितार्थपटैर्वचोभिः ॥४५॥
 अथ मदनबधूरुपप्लवान्तं
 व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ।
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा
 किरणपरिच्छयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

भूतम्] कश्चित्प्राणी । “युक्ते क्षमादाहते भूतं प्राण्यतीते समे
 त्रिषु” इत्यमरः । रतिः] मदनदाराणाम् मरणव्यवसाय-
 बुद्धिम् मरणोद्योगबुद्धिम् [मन्दीचकार' निवारयामासित्यर्थः ।
 “मूढास्यापटुनिर्भाग्यामन्दा” इत्यमरः । अथ [कुसुमायुधबन्धुः]
 वमन्तश्च [तत्प्रत्ययात्] तस्मिन् भूते विश्वासात् । “प्रत्ययो
 ऽधीनशपथज्ञानविश्वास हेतुषु” इत्यमरः । [एनाम्] रतिम्
 [सुष्ठु चरितार्थानि पदानि] येषां तैः [वचोभिः] वाक्यैः [आ-
 श्लासयत् ।] सर्वथा ते देवताप्रमादात् प्रियसङ्गमी भविष्यती-
 त्यादिवचनैः अस्याः दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरम् [व्यसनेन] दुःखेन [कृशा मदन-
 बधूः] रतिः [उपप्लवान्तम्] विपदवधिं [किरणपरिच्छयेण
 धूसरा] मलिना [दिवातनस्य] दिनभवस्य । सायञ्चिर-
 मित्यादिना (४,३,२३पा०) व्युत्पत्त्यः । [शशिनः] चन्द्रस्य
 [लेखा] [प्रदोषम् ।] रात्रिमिव [परिपालयाम्बभूव] प्रती-
 चाक्षणे । पुष्पिताग्राहत्तम् “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
 युजि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—००—

तथा समक्षं दृष्ट्वा मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सहस्रनाम्नोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरि-
विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनी-
समाख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

—

तथेति । पर्वतस्यापत्यं स्त्री [पार्वती तथा] तेन प्रकारेण
अच्छः समीपे [समक्षम्] पुरतः । अव्ययं विभक्तिसमीपसदृशी-
त्यादिना (२, १, ६ पा०) अव्ययीभावः । [मनोभवम्] मन्मथम्
[दृष्ट्वा] भस्मीकुर्वता [पिनाकिना] ईश्वरेण [भग्नः] खण्डितः
[मनोरथः] अभिलाषी यस्याः सा तथोक्ता सती [हृदयेन] म-
नसा [रूपम्] सौन्दर्यम् [निनिन्द] धिक् मे रूपं, यत् हर-
मनोहरणाय नालम् इति गर्हितवतीत्यर्थः । युक्तञ्चेतिदि

इयेष सा कर्तुं लवभ्यरूपतां
समाधिमास्याथ तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा इयं
तथाविधं प्रेम पतिञ्च तादृशः ॥ २ ॥

त्याह,—तथा हि, [चारुता] सौन्दर्यम् [प्रियेषु] पतिषु वि-
षये [सौभाग्यम्] प्रियवाङ्मयम् [फलम्] यस्याः सा तथोक्ता ।
सौन्दर्यस्य तदेव फलं, यद्गर्तृसौभाग्यं लभ्यते; नो चेत् वि-
फलं तत् इति भावः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । “जतौ
तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

इयेषेति । [सा] पार्वती [समाधिम्] एकाग्रताम् [आ-
स्याथ] अवलम्ब्य [तपोभिः] वक्ष्यमाणनियमैः करणभूतैः
[आत्मनः] स्वस्य [अवभ्यरूपताम्] सफलसौन्दर्यम् [कर्तुम्
इयेष] इच्छति स्म, तपसा शिवं वशीकर्तुमुद्युक्तोत्थः । [अ-
न्यथा] ततोऽन्यप्रकारेण [कथं ? वा] तत् [इयमवाप्यते ।]
किं ? तदइयम् तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत् [तथाविधं
प्रेम] स्नेहः, येनार्द्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । [तादृशः
पतिञ्च] यो मृत्युञ्जय इति भावः । इयमेव खलु स्त्रीषाम-
पेक्षितं, यद्गर्तृवाङ्मयं जीवद्गर्तृकत्वञ्चेति, तच्च तपस्यर्थैक-
साध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः,—“ब्रह्म स्कारं ब्रह्म-
रापं यद्गुणं यच्च दुस्तरम् । तत् सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि
दुरतिक्रमम्” इति (अ०११श्लो० १३८) ॥ २ ॥

निश्चयं चैनां तपसे कृतोद्यमां
 सुतां गिरौशप्रतिसक्तमानसाम् ।
 उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
 निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
 मनोषिताः सन्ति गृहेषु देवता-
 स्तपः क्व वत्से ! क्व च तावकं वपुः ।

निश्चयेति । [मेना] मेनका [च] [गिरौशप्रतिसक्तमान-
 साम्] हरासक्तचित्ताम् [तपसे] तपस्वरणाय [कृतोद्यमाम्]
 कृतोद्योगाम् [सुतां निश्चयं] श्रुत्वा [एनाम्] पार्वतीम् [व-
 क्षसा परिरभ्य] आलिङ्ग्य [महतो मुनिव्रतात्] तपसः [नि-
 वारयन्ती उवाच] । मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य
 मेनकाया अनीषितत्वात्, वारणार्थानामीषितः (१,४,२०
 पा०) इति नापादानत्वं, तथापि कृतोद्यमामिति मानस
 प्रवेशोक्तत्वात् ध्रुवमपायोऽपादानमिति (१,४,२४पा०) अप-
 दानत्वमेव स्यात् ; यथाह भाष्यकारः,—“यच्च मिथ्या सम्प्रा-
 निवर्त्तते तच्च ध्रुवमपायोऽपादानमिति प्रसिद्धम्” ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह,—

मनीषिता । इति हे वक्षे !] मनस ईषिताः इष्टाः [म-
 नोषिताः ।] शकन्ध्वादित्वात्साधुः । [देवताः] शच्याद-
 [गृहेषु सन्ति] त्वं ता आराधयेति शेषः । [तपः क्व] तव इव
 [तावकम् ।] युष्मदस्मदीरन्वतरस्वाम् खण्ड च (४,३,१,प
 इत्यश्प्रत्ययः तवकममकावेकवचने इति (४,३,३,पा०) ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पलं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्त्रिषः ॥ ४ ॥
 इति भ्रुवेच्छामनुशासती सुतां
 शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
 क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
 पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
 मनोरथस्य पितरं मनस्विनी ।

।।देशः । [वपुश्च क] तथाहि [पेलवम्] मृदुलम् [शिरीष-
 पं भ्रमरस्य] मृदुस्य [पदम्] पदस्थितिम् [सहेत ।] [प-
 क्षिणः पुनः] पक्षिणस्तु [पदं न सहेत] अतिसौकुमार्याहि-
 तीपभोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः । अत्र
 शान्तालङ्कारः ॥ ४ ॥

इतीति । [इति] एवम् [अनुशासती] उपदिशन्ती [मेना
 वेच्छाम्] स्थिरव्यवसायाम् [सुताम्] पार्वतीम् [उद्यमात्]
 योगान्तपोलक्षणात् [नियन्तुम्] निवारयितुम् [न शशाक]
 मर्धा नाभूत् । तथाहि [ईप्सितार्थे] इष्टार्थे [स्थिरनिश्चयं
 नः] निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत् प्रतीकूलयेत् प्रति-
 नेवर्त्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इव इष्टार्थाभिनिक्षिप्तं
 त्नी दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राप्तिसौख्यान्तर-
 षालङ्कारः ॥ ५ ॥

कदाचिदिति । अथ [कदाचित् मनस्विनी] स्मिन्निष्ठा

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः

फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा

कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया

जगाम गौरौ शिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥

[सा] पार्वती [मनोरथञ्चम्] अभिलाषाभिन्नम् [पितरम्] हिम-
वन्तम् [आसन्नसखी] आसन्नसखी सैव [मुखम्] उपायः । “मुखं
निःसरणे वल्लो प्रारम्भीपाययोरपि” इति विश्वः । तेन
[फलोदयः] फलोत्पत्तिः [अन्तः] अवधिर्यस्य तस्मै [तपःसमा-
धये] तपोनियमार्थम् [आत्मनः] स्वस्य [अरण्यनिवासम्]
वनवासम् [अयाचत] दुह्याचित्यादिना (१) (१,४,५१ पा०
सू० भा०) द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥

अथेति । [अथ गौरी] [अनुरूपेण] योग्येन [अभिनिवे-
शेन] आग्रहेण तुष्यतीति तद्योक्तेन [गरीयसा] पूज्यतमेः
[गुरुणा] पिता [कृताभ्यनुज्ञा] तपः कुरु इति कृतानुमति
सती [पश्चात्] तपसिद्ध्युत्तरकालम् [प्रजासु] जनेषु [तदा-
ख्यया] तस्याः गौर्याः संज्ञया [प्रथितम्] गौरीशिखरमिति
प्रसिद्धमित्यर्थः । [शिखण्डिमत्] न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति
भावः । [शिखरम्] शृङ्गम् [जगाम] गयी ॥ ७ ॥

(१) उशाच् पच् दृष्ट्वा रधि-प्रच्छि-चि-न्नू-यासि-लि सन्त् सुपाश्
कर्मयुक्त-सुपाश्च-तं तथा सासो-ह-कम् वृष्टाम् ॥ भाष्यदा०

विमुच्य सा हारमहार्थनिश्चया
 विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 बबन्ध बालारुणबन्धु बल्लकलं
 पयोधरोत्स्रधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
 यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
 र्जटाभिरप्यवमभूत्तदाननम् ।
 न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

विमुच्येति । [अहार्थनिश्चया] अनिवार्यनिश्चया [सा] गौरी [विलोलाभिः] चलाभिः [यष्टिभिः] प्रतिसरैः [प्रविलुप्तम्] प्रकृष्टम् [चन्दनम्] स्तनान्तरगतं येन तं तथोक्तम् [हारम्] मुक्तावलीम् [विमुच्य] विहाय [बालारुणबन्धु] बालाकपिङ्गलम् [पयोधरोः] स्तनयोः [उत्स्रधेन] उच्छ्रायेण [विशीर्णा] विघटिता [संहतिः] अवयवसंस्पर्शी यस्य तत्तथोक्तम् [बल्लकलम्] कण्ठलम्बि स्तनीत्तरीयभूतम् [बबन्ध] धारया-
 मास इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यथेति । तस्याः देव्याः आननम् [तदाननं प्रसिद्धैः] भूषितैः । “प्रसिद्धी ख्यातभूषितौ” इत्यमरः । रोहन्तीति रुहाः । इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः क इति (३, १, १३५ पा०) कप्रत्ययः । शिरसि रुहाः तैः [शिरोरुहैः] मूर्धजैः [यथा मधुरम्] प्रियम् [अभूत् ।] “स्वादुप्रियौ तु मधुरौ” इत्यमरः । [जटाभिरप्यवम्] [मधुरम् अभूत् ।] तद्वाहि [पङ्कजम्] पद्मम् [षट्-

प्रतिक्षणं सा हतरोमविक्रियां
 व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबन्धया तथा
 सरागमस्या रघनागुणास्रदम् ॥ १० ॥
 विस्मृष्टरागादधरान्निवर्तितः
 स्तनाङ्गरागावणिताच्च कन्दुकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिच्यताङ्गुलिः
 हततोऽक्षसूत्रप्रणयौ तथा करः ॥ ११ ॥

पदत्रयेभिः] भ्रमरपङ्क्तिभिरेव [न] किन्तु सह शैवल
 सङ्गेन [सशैवलासङ्गमपि ।] तेन सहिति तुल्ययोगे (२,
 २८पा०) बहुव्रीहिः । [प्रकाशते] शैवलेनापि शोभत एं
 त्वर्थः ॥ ८ ॥

प्रतिक्षणमिति । [सा] देवी [प्रतिक्षणम्] क्षणे क्षणे [ह
 रोमविक्रियाम्] पारुष्यात्कृतरोमाञ्चाम् [त्रिगुणाम्] त्रि
 हत्ताम् [यां मौञ्जीम्] मुञ्जमयीं मेखलाम् [व्रताय] तप
 [बभार ।] तदेव पूर्वं प्रथमं यस्य [तत्पूर्वम्] यथा त
 [निबन्धया तथा] मौञ्जग [अस्याः] देव्याः [रघनागुणास
 स्रदम्] स्थानं जघनम् सह रागिण [सरागम्] सलोहित
 [अकारि] हतम् सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥ १० ॥

विस्मृष्टेति । [तया] देव्या [विस्मृष्टरामात्] त्यक्तलाक्षार
 रञ्जनात् निस्मृष्टेति पाठे नितरां त्यक्तलाक्षारागात् । [ह
 रात्] अधरोष्ठात् [निवर्तितः] रामत्यागेन निष्प्रयोजन

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
 स्वकेशपुष्परपि या स्म दूयते ।
 अशेत सा बाहुलतोपधायिनौ
 निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
 पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा
 द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

दिति भावः तथा [स्तनाङ्गरागेण] [अरुणितात्] अरुणीकृतात्
 पतनसमये तस्य स्तनयोरुपरीधादिति भावः । [कन्दुकाञ्च
 निवर्त्तितः] । [कुशाङ्कुराणाम्] [आदानेन] लवनेन [परिच्यताः
 वणिताः] [अङ्गुलयः] यस्य स तथोक्तः [करः] पाणिः [अक्षसूत्र-
 प्रणयी] अक्षमालासहचरः [कृतः] ॥ ११ ॥

महार्हेति । महानर्हे मूल्यं यस्याः सा [महार्ही] श्रेष्ठा
 या [शय्या] तस्याम् [परिवर्त्तनेन] लुण्ठनेन [च्युतैः] अष्टैः
 [स्वकेशपुष्परपि] [या] देवी [दूयते स्म] क्लिश्यति स्म पुंष्याधि-
 कसीकुमार्यादिति भावः । [सा] देवी बाहुलतामुपधत्ते
 उपधानीकरोतीति [बाहुलतोपधायिनी] सती [केवले]
 संस्तरणरहिते [स्थण्डिले] भूमौ [एव अशेत] शयितवती ।
 तथा [निषेदुषी] उपविष्टा च कसुञ्चेति (३, २, १०७पा०)
 कसुः उगितञ्चेति (४, १, ६पा०) ङीप् । भूमावेव ययनादि-
 व्यवहारो न जातूपरीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरिति । [नियमस्थया] व्रतस्थया [तया] देव्या [द्वयेऽपि
 द्वयं पुनः ग्रहीतुम्] पुनरानेतुम् [निक्षेपः] अर्पितमित्यत्र निक्षे-
 पत्वेन अर्पितं किम् । कश्चित् द्वयीषु इति प्रामाणिकः पाठः ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोबदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवहृत्यत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमासजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यवीजाञ्जलिदानलालिता

स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

कुत्र ह्ये किं ह्यमर्पितम्, इत्याह,—[तन्वीषु लतासु] वि-
लास एव चेष्टितम् [विलासचेष्टितम्] [हरिणाङ्गनासु विलो-
दृष्टम्] चञ्चलावंलीकितम् [च] । व्रतस्थायां तस्यां तयो
दर्शनाङ्गतादिसु दर्शनाच्च अर्पितमिवेत्युक्तेषां न तु वस्तुत-
र्पणमस्तीति भावः ॥ १३ ॥

अतन्द्रितेति । [सा] देवी [स्वयमेव अतन्द्रिता] असञ्जा-
तम्ना सती तारकादित्वात् (५, २, ३६ पा०) इतच्प्रत्यय-
[वृक्षकान्] स्वल्पवृक्षान् । अल्पे (५, ३, ८५ पा०) इत्यल्पार्थे व-
त्ययः । [घटाः] एव [स्तनी] तयोः [प्रस्रवणैः] प्रसृतपयो-
[व्यवहृत्यत्] । [गुहः] कुमारः [अपि] [प्रथमासजन्मनाम्]
थमलब्धजन्मनाम् अथजातानामित्यर्थः [येषाम्] वृक्षकाण-
सम्बन्धि [पुत्रवात्सल्यम्] सुतप्रेम [नापाकरिष्यति] उर-
कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्त्तिष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्येति । [अरण्यवीजानाम्] नीवारादीनाम् [ि-
लथः] तेषाम् [दानेन] लालिताः [हरिणाश्च तस्याम्] दे-

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
 पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
 कृताभिषेकां कृतजातवेदसं
 त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
 द्दिट्क्षवस्तामृषयोऽभ्युपागम-
 न्न धर्मदृष्टेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

[तथा, विश्वसुः] विस्त्रम्भं जग्मुः । “समी विस्त्रम्भविश्वासी”
 इत्यमरः । [यथा कुतूहलात्] श्रीलुक्त्वात् [तदीयैः] हरिण-
 सम्बन्धिभिः [नयनैः] नेत्रैः करणैः स्खकीये [लोचने सखीनां
 पुरः] पुरतः अनेन तेषां सम्यन्वसहत्वमुक्तम् । [अमिमीत] अ-
 क्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानायमानं चकारित्वर्थः । केचित्तु सा
 पार्वती तदीयैर्नेत्रैः कुतूहलात् पुरोऽग्रे वर्त्तमानानां सखीनां
 लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वान्नात्मन इत्याहुः । माङ्गानि इत्य-
 स्माद्वातीर्लङ् । इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षि-
 पीङ्गनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

तपःप्रभावमाह,—

कृतति । [कृताभिकाम्] कृतस्नानाम् [कृतजातवेदसम्]
 हुताग्निकां कृतहोमामित्यर्थः । त्वचा वल्कलेन उत्तरासङ्ग-
 वतीम् उत्तरीयवतीम् [त्वगुत्तरासङ्गवतीम्] अधीतमस्याः अ-
 स्तीति [अधीतिनीम्] सुतिपाठादि कुर्वतीम् । इष्टादिभ्यश्च
 (५, २, ८८ पा० ।) इतीनिः [ताम्] देवीम् [द्दिट्क्षवः] द्रष्टुमि-
 ष्चवः [ऋषयः] मुनयः [अभ्युपायमन्] समुपागताः । न चात्र
 कनिष्ठसेवादोष इत्याह,—[धर्मदृष्टेषु वयो न समीक्ष्यते] न

विरोधिसत्वोज्झितपूर्वमत्सरं
 द्रुमैरभीष्टप्रसवाच्चितातिथि ।
 नवोटजाभ्यन्तरसन्धृतानलं
 तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
 यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
 न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
 तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्येष्ठे वयोज्येष्ठे न प्रयोजकति
 त्यर्थः । तथाच मनुः,—“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पति
 शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः,” इ
 (अ० २ स्त्री० १५६) ॥ १६ ॥

विरोधीति । [विरोधिभिः सत्वैः] गोव्याघ्रादिभिः [उः
 भितपूर्वमत्सरम्] त्यक्तपूर्ववैरम् हिंसारहितमित्यर्थः । [द्रु
 अभीष्टप्रसवेन] इष्टफलेन [अर्चिताः] पूजिताः [अतिष्ठ
 यस्मिन् तत्तथोक्तम् [नवानामुटजानाम्] पर्णशालान
 [अभ्यन्तरेषु सम्भृताः] सञ्चिताः [अनलाः] अग्नयो यस्मि
 तत्तथोक्तम् [तच्च तपोवनम्] पावयतीति [पावनम् बभूव
 अहिंसातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभू
 त्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेति । [सा] देवी [यदा] यस्मिन् काले [तावता] ता
 अमाशेन [पूर्वतपःसमाधिना] पूर्वेषामुष्ठीयमानप्रका

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि वा
 तथा सुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
 भ्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥
 शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
 शुचिश्चिता मध्यगता सुमध्यमा ।
 विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभा-
 मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

तपोनियमेन [काङ्क्षितम् फलम् लभ्यम्] लब्धुं शक्यम् [ना-
 मंस्त] अशक्यममंस्तेत्यर्थः । [तदा] तत्काले अविलम्बेनेत्यर्थः
 [स्वयरीरस्य मार्दवम्] मृदुत्वं सौकुमार्यम् [अनपेक्ष] अवि-
 गण्य [महत्] दुश्चरम् [तपश्चरितम्] साधयितुम् [प्रचक्रमे]
 उपचक्रमे ॥ १८ ॥

क्लममिति । [या] देवी [कन्दुकलीलया] कन्दुकक्रीडयापि
 [क्लमम् ययौ] स्वानि प्राप [तया] देव्या [सुनीनाम् चरितम्]
 तीव्रं तपः [व्यगाह्यत] प्रविष्टम् । अत्रोच्छेत्ते,—[ध्रुवम्]
 अस्याः [वपुःकाञ्चनपद्मेन] सुवर्णकमलेन [निर्मितम्] घटि-
 तम् अतएव [प्रकृत्या] पद्मस्वभावेन [मृदु च] सुकुमारमपि
 काञ्चनस्वभावेन [ससारञ्च] कठिनम् [एव] तथा च तदुपा-
 दानकत्वाद्देव्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वनित्य-
 त्प्रेक्षार्थः ॥ १९ ॥

शुचाविति । [शुचौ] गीष्ठी [शुचिश्चिता] विशदमन्दहासा
 [सुमध्यमा] पार्वती [ज्वलताम्] दीप्तिमताम् [चतुर्णां] हवि-

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-

मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

शनैःशनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अथाचितोपस्थितमम्बु केवलं

रसात्मकस्योऽुपतेश्च रञ्जयः ।

भुञ्जाम् अग्नीनाम् [मध्यगता] सती नेत्रे प्रतिहन्तीति
ताम् [नेत्रप्रतिघातिनीम् प्रभाम्] सावित्तं तेजः [विजित्]
न विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा [अनन्यदृष्टिः] सती [सविता-
रम्] सूर्यम् [ऐक्षत] ददर्श । “गीष्णे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु
स्थण्डिलेशयः” इति स्मरणात् ; पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारित्यर्थः
तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः “अग्निः सविता सवितैवाग्निः”
इति श्रौतलिङ्गात् ॥ २० ॥

तथेति । [सवितुः] सूर्यस्य [गभस्तिभिः] किरणैः [तथा
पूर्वोक्तप्रकारेण [अतितप्तम्] सन्तप्तं तस्याः इदम् [तदीयं
मुखम् कमलश्रियम्] कमलस्य शोभाम् [दधौ] प्राप । यथा
रवितापात् कमलं न न्हायति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं
मुखमासीदिति भावः । किन्तु [अस्य] मुखस्य [दीर्घयोः
ङ्गयोः केवलम्] नेत्रान्तयोरेव [शनैः शनैः] मन्दं मन्दं
[श्यामिकया] कालिम्ना [पदम्] स्थानम् [कृतम्] तयो
सौकुमार्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अथाचितेति । [अथाचितोपस्थितम्] अप्राथितीपनत
[केवलम् अम्बु] उदकम् [रसात्मकस्य] अमृतमयस्य [उडूना

बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

निकामतप्ता विविधेन वङ्किना
नभश्चरेखेन्धनसम्भृतेन सा ।

तपाख्ये वारिभिरुक्षिता नवै-

र्भुवा सहोष्माणममुच्चदूर्द्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पञ्चसु ताडिताधराः

पत्राणां [पतिः चन्द्रस्तस्य [रश्मयश्च] [तस्याः । पार्वत्याः
पारणाविधिः] अभ्यवहारकर्म [बभूव] तावन्मात्रसाधनकी-
भूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तर-
प्राप्त्यर्थः । [किल] इति प्रसिद्धौ । वृक्षाणाम् या [वृत्तिः]
जीवनोपायः [तद्व्यतिरिक्तम्] [साधनम्] उपायो यस्य स
योक्तः पारणाविधिः [न बभूव] । वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थि-
तेन मेघोदकेन इन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् अम्बिकापि
तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

निकामेति । [विविधेन] पञ्चविधेनेत्यर्थः [नभश्चरेण] खेच-
रेण आदित्यरूपेणेत्यर्थः । [इन्धनसम्भृतेन] काष्ठसमिधेन
वङ्किना [निकामम्] अत्यन्तम् [तप्ता सा] अम्बिका [तपा-
ख्ये] ग्रीष्मान्ते प्रावृषीत्यर्थः [नवैर्वारिभिः उक्षिता] सिक्ता
मती [भुवा] पञ्चाग्नितप्तया [सह ऊर्द्ध्वगम्] ऊर्द्ध्वप्रवृत्तम्
उष्माणम् वाष्पम् [अमुच्चत् ।] “ग्रीष्मोष्वाष्प उष्माण”
इति यादवः ॥ २३ ॥

स्थिता इति । उदकस्य विन्दवः [उदविन्दवः] मन्मोदने-

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
 चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः ॥ २१ ॥
 शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
 निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

त्वादिना (६, ३, ६० पा) उदकप्रत्ययस्य उदादेशः । [प्रथमे] [उद-
 विन्द्वः] प्रथमविशेषणात् विन्दूनां विरलत्वं बहुवचनात्वात् ।
 विरलत्वञ्च गम्यते तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः ।
 [तस्याः] पार्वत्याः [पद्मसु] नेत्रलोमसु [क्षणम्] [स्थिताः]
 स्थितिं गताः स्थिता इत्यनेन प्रक्षणां सान्द्रत्वं क्षणमिति
 श्लेष्मश्च गम्यते । अनन्तरम् [ताडितः] व्यथितः [अधरः]
 ओष्ठो यैस्ते तथोक्ताः एतेनाधरस्य मारद्वं गम्यते । तत
 [पयोधरयोः] स्तनयोः [उत्सेधे] उपरिभागे [निपातेन] पत-
 नेन [चूर्णिताः] जर्जरिताः कुचकाठिन्यादिति भावः । तद-
 [वलीषु] उदररेखासु [स्खलिताः] निम्नोन्नतत्वादिति भावः
 इत्थं [चिरेण] न तु शीघ्रं प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः [ना-
 भिम] [प्रपेदिरे] प्रविष्टाः न तु निर्जग्मुः एतेन नाभेः गाभ्री
 गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवस्वात्परिकरालङ्कारः ॥ २४ ॥

शिलेति । [निरन्तरासु] नीरन्त्रासु अन्तरे मध्ये वात-
 यासां तादृश्यो या वृष्टयस्तासु [अन्तरवातवृष्टिषु] न निके-
 वृष्टे वसतीति [अनिकेतवासिनीम्] अनाहतदेशवासिनीं

व्यलोकयन्मुनिविराजितौः

महातपः सायन् प्रकृत्याः समाः ॥ २५ ॥

निनाय सायन्निहृष्टोऽपिः

सहस्ररात्रौऽदबासततः

परस्यराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः

पुरो वियुक्ते निधुने त्रपावतो ॥ २६ ॥

[मत्यर्थः] शिलायां शेत इति [शिलाशयाम्] शिलातले-
पायिनीम् । अधिकरणे शेतैरिति (३, २, १५ पा०) अच्-
त्त्ययः । [ताम्] पार्वतीं साक्षाद्द्रष्टुं साची । साक्षाद्द्रष्टुं
संज्ञायाम् (१) (५, २, ६१ पा०) इतीनिप्रत्ययः । तस्य कर्म
सायन् [महातपसः सायन् स्थिताः क्षपाः] [तडिकयेः]
वेद्यद्रूपैः [उन्मिषितैः] अवलीकनैः [व्यलोकयन्निधु] इवेति
पञ्चषा विलोकनमेव उत्प्रेष्यते सायन्तु “आदित्य चन्द्राव-
निलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापीहृदयम् यमश्च । अहश्च रात्रिश्च
उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्त” मिति प्रमा-
सिद्धत्वात् नोत्प्रेष्यमित्यनुसन्धेयम् ॥ २५ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्तं तप-
धरणप्रकारमाह, —

निनायेति । [सा] पार्वती उज्जिरन्ति क्षिपन्तीत्युज्जिराः ।

एगुपधनेत्यादिना (३, १, १३५ पा०) कः । [अत्यन्तं हिमा-

नामुज्जिराः अनिलाः] यासु ताः [सहस्ररात्रीः] दीपरात्रीः ।

१) साक्षाद्द्रष्टुं इति मन्त्रादिना न त्वात् अच्प्रत्ययः ।

मुखेन सायन्निशान्तिनिधि

प्रवेपमानः कम्पमानः

तुषारदृष्टिस्तपसा

सरोजसन्धानमिवाकरोह्वाम् ॥ २७ ॥

“पीपेतैषसहस्री ही” इत्यमरः । उदके यासः [उदवासः
पेषं वासैव हि तदिति] (१) (५, ४, ५ पृष्ठा०) इत्युदादेशः
[उदवासे तत्परा] आसक्ता तथा [परस्परमाक्रन्दति
अन्धीन्यमाक्रोशति] [पुरः] अग्रे [वियुक्ते] विरहिणि वियो
ग्राम् इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तं
[चक्रवाकयोर्मियुने] इन्दे [कृपावती] सती [निनाय
दुःखिषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाकमियुने क
न तु कामितयेति वाचानवकाशः । “असु वाससु हेम
क्रमशो वर्षवेत्तप” इति मनुः (अ० ६ श्लो० २३) ॥ २६ ॥

मुखेनेति । [सा] पार्वती [निधि] रात्री [पद्मवत्सुगन्धि
सुरभिषा मन्त्रस्येदित्यादिना (५, ४, १३ पृष्ठा०) (२) इका
[प्रवेपमानः] कम्पमानः [अधरः] श्रोष्ठ एव [पद्मम्] दलं
[शीभते] इति तथोक्तेन [मुखेन] [तुषारदृष्ट्या] तुहिनव
[क्षताः] नाशिताः [पद्मसम्पदः] यासाम् तासाम् [अ
सरोजसन्धानम्] पद्मसङ्घटनम् [अकरोदिव] इत्युत्प्रे
सङ्कारः । पद्मान्तरन्तुहिनेनीप्रहन्वते तत्सुखपद्मन्तु न तां
व्यतिरेकात्तद्व्यती व्यन्त इत्युभयोः सङ्करः ॥ २७ ॥

(१) पेषनादिषु परेषु उदकस्य उदः स्थाव ।

(२) उदप्रतिष्ठ सुरभिपूर्वकगन्धान्तरन्तुहिनेनी इति स्थाव ।

स्वयं विप्रोर्षं दुःखमुत्सृज्यति ॥
 परा हि काष्ठा तपसूक्तया मुमुक्षुः
 तदृष्यपाकौर्षमतः प्रियंवदं
 वदन्यपर्षति त्वां पुराविदः ॥ २८ ॥
 ऋष्यालिकापेलवमेवमादिभि-

स्वयमिति । [स्वयम् विप्रोर्षाणि] स्वतयुग्मवि [दुः-
 प्रर्षानि] एव [वृत्तिः] जीवनं यस्व तस्य भावस्तत्ता [तपसः
 परा काष्ठा] परमुत्कर्षो हि । “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ विप्रि”
 [त्यमरः । [तया] देव्या [पुनः तत्] पर्षवर्त्तनम् [अपि] अपु-
 क्षीर्षम्] अपाकृतम् । [अतः] पर्षापकरणाच्चेतोः प्रियं वदती
 ति [प्रियंवदा] प्रियवशे वदः स्वच् इति (३, २, ३८पा०) स्वच्-
 [त्ययः] अर्द्धिषदजन्तस्य मुम् इति (६, २, ६७पा०) मुमाकृतम् ।
 [ताम्] पार्वतीम् [पुराविदः] पुराणज्ञाः तपःकरणसङ्घये
 प्रविद्यमानं पर्षाभक्षणं यस्याः सा [अपर्षा] इति [वदन्ति]
 नामान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । स्वयं प्रियं वदाः परेषामपि
 प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः । अत्रापर्षामित्यप-
 पाठः इति शब्दाभिहिते द्वितीयाहुपपत्तेः । यथाह वामनः
 ‘निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य (१)
 प्रयिकत्वान्’ इति ॥ २८ ॥

ऋष्यालिकेति । [ऋष्यालिकापेलवम्] पश्चिमीकण्डकोत्सृज्य

(१) अभिहिते प्रथमेति वातिके अभिधानञ्च मायञ्च तिङ्शित्वित्तम-
 नादिति वदन्ति चेत्ते मायैवेत्युक्तेः पिबेत्तथापि अभिधानप्रयोजकत्वं
 अस्ति चेत्तत्र काष्ठाः ।

ततः समस्तं शरीरं तपसा तपस्विना ।
 तपः शरीरैः कठिनैः उपार्जितम्
 तपस्विनां दूरं भयश्चकारे सा ॥ २६ ॥
 अजीविनाषाढावरः प्रणाल्यावाक्
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विविद्य कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
 शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

[स्वम्] स्वकीयेन [अङ्गम्] शरीरम् [एवम्] उक्तप्रकारतोय
 मिमध्यवासव्रतम् [आदिः] येषां तैः [व्रतैः] अहस्य निशा
 [अहर्निशम्] ।] समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे नि
 तीया । [स्तपयन्ती] कर्षयन्ती [सा] पार्वती [कठिनैः] क्ले
 सहैरित्यर्थः । [शरीरैः उपार्जितम्] सम्पादितम् तपस्विना
 ऋषीणाम् [तपः] [दूरम्] अत्यन्तम् [अधश्चकार] तिरश्चक
 अतिशिश्न इत्यर्थः तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं न शक्य
 इति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥

अस्मिन् । [अथ] अनन्तरम् [अजिनम्] कृष्णसृगल
 [आषाढः] प्रयीजनमस्येति [आषाढः] पालाशदण्ड
 "पालाशदण्ड आषाढ" इत्यमरः । विशाखाषाढादण्ड म
 दण्डयोः (५, १, ११० पा०) । इत्यणप्रत्ययः । तयोः [ध
 तधीक्तः [प्रणाल्यावाक्] प्रौढवचनः [ब्रह्ममयेन] वैदिकेन
 जसा] ब्रह्मवर्षवेनेत्यर्थः । [ज्वलन्निव] स्थितः इवशब्दो निर्ब
 रणार्थः [कश्चित्] अनिर्दिष्टः [जटिलः] कट्टमान् वा
 चारीति शेषः । (५, २, १०० पा०) पिच्छादित्वादिनात्प्रत्यय

तमादिभ्यो ऋत्विज्यपूर्वकः ।
 सपर्यायः ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ।
 भवति ऋत्विज्योऽपि ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ।
 वपुर्विशेषेऽपि ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ॥
 विधिप्रयुक्तं ऋत्विज्यं ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ।
 ऋत्विज्यं ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ॥

शरीरवचः बहयं दीर्घः शरीरवचस्त्वयं । ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ।
 (२, २, २७ पा०) पाठास्माहः । [ऋत्विज्यः] ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः ।
 अत्र इव यथाशब्द इवार्थे [तपोवनम्] देव्या इति शेषः ।
 विवेक्ये प्रविष्टवान् ॥ ३० ॥

तमिति । अतिश्रिषु साध्वी [आतिथेयी] पश्यति ऋत्विज्यः ।
 (४, ४, १०४ पा०) डच् प्रत्ययः । टिड्हायणित्वादिभिः (४, १, १५ पा०) डीप् । [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [तम्] ब्रह्मचरिणम् [ब्रह्मचरिण-
 पूर्वया] ब्रह्मचरिणः पूर्वा यस्यास्तया गौरवपूर्वयेत्यर्थः [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]
 चर्चया । "सपर्यायार्त्तः समाः" इत्यमरः । [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]
 प्रत्युत्सगाम । अयं समानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रतिश्रित्त
 आह । [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]
 नाम [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः अतिश्रित्तं गौरव
 ताः [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] ।
 [भवति] प्रवर्षन्त इत्यर्थः । ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः न साध्वीभिर्गौरवित्त
 इति भावः ॥ ३१ ॥

विधीति । [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]
 ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]
 ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]
 ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः] [ऋत्विज्योऽनुसार्त्तः]

उमां च उमात्प्रवृत्तयुक्तं चक्षुषा
 प्रचक्रमे [विष्णु] ननु विष्णुतत्त्वः ॥ ३२ ॥
 अपि त्रिधाप्ये शुभं चक्षुष्युत्तं
 ज्ञानविधिमादि-ते ।
 अपि विष्णुत्वात् तपसि प्रवर्त्तसे
 शरीरविष्णुं जल धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि स्वदावर्जितवारिचन्द्रं

परिष्कृतम्] विष्णुमन्त्र [विनीय नाम] नामित्यपरमार्थे । अथ
 [उमां चक्षुष्युत्तं] विष्णुसंरहितेनैव [चक्षुषा] पश्यन् [अनुज-
 भितक्रमः] अत्युत्तचितपरिपाटीकः सन् [वस्तुं प्रचक्रमे]
 प्रारभे ॥ ३२ ॥

अपि त्रिधाप्ये शुभं चक्षुष्युत्तं । [त्रिधाप्यम्] हीमादि-
 कर्मीशुद्धीनाथं समिधस्य कुम्भस्य [समित्कुम्भम्] । जातिर-
 प्राणिनामिति (२, ४, ३ पा०) इत्येकवक्त्रावः । [कुलभमपि ?]
 सुलभं चक्षुष्युत्तं ? [अस्त्वानि ते] तव [ज्ञानविधिमादि]
 ज्ञानविधायोग्यानि [अपि ?] ? चक्षुष्युत्तं [स्वशक्त्या]
 निर्जसामर्थ्यानुसारेण [तपसि प्रवर्त्तसे अपि ?] देहमपीह-
 यित्वा तपश्चरसि चक्षुष्युत्तं ? इत्यर्थः । कुलभं नामैतत् [कुल]
 यस्मात् [शरीरम् आयम्] [धर्मसाधनम्] । धर्मसु कारयेन
 वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च बपुरेव
 मुख्यं साधनं सति देहे धर्मार्थकाममोक्षसत्त्वपातुर्वर्गाः
 साध्यन्ते । अतएव "सततमात्मनि च जीयतीत" इति
 युक्तिः ॥ ३३ ॥

प्रवालमासासकृन्धि वीरुधाम् ।

चिरोज्जितासक्तकपाटलेन ते ।

तुलां यद्वारोहति दन्तावाससा ॥ ३४ ॥

अधि प्रसन्नं हरियोषु ते मनः

करस्यदर्भप्रसवापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि ! प्रचलैर्विलोचनै-

स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

अपि त्वेति । त्वया [आवर्जितेन] सिक्तेन [वारिणा
तन्मृतम्] जनितम् [आसाम वीरुधाम्] सतानाम् [प्रवालम्]
प्रसवम् [अनुबन्ध्यपि ?] अनुस्यूतं किं ? यत् प्रवालं चिरोज्-
जितखिरकालत्वक्तः साधारणो येन तत्तथापि पाटलं
वभावरक्तमित्यर्थः तेन [चिरोज्जितासक्तकपाटलेन ते] तव
दन्त वाससा अधरेण । “ओष्ठाधरी तु रदनच्छदो दग्ध-
पाससी” इत्यमरः । [तुलाम्] साम्यम् [आरोहति] गच्छती-
त्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्सद्योगेऽपि तुल्यार्थ-
[तुलोपमाभ्यामिति (२,३,७२पा०) न तृतीयाप्रतिषेधः
तत्र सूत्रे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणादिति ॥ ३४ ॥

अपीति ? [अस्वान् दर्भान् प्रषयेन] स्नेहेन [अपहरन्ति]
इति ते तज्जोक्तम् सापराधेय्येति भावः । अपराधिव्यति
गठे दर्भान् प्रषयेन प्रार्थनया अपराधिषु [हरिषु] वि-
श्वे [ते मनः] [प्रसन्नमपि ?] न शुभितं किं सापराधेय्यपि न
सोपितम् तपस्विभिरिति भावः । हे [उत्पलाक्षि !] ये ह-
रेषाः [प्रचलैः] चक्षुषैः [विलोचनैः] नेत्रैः [तव अक्षि-

यदुच्यते; नार्थः । नार्थः । नार्थः ।
 न रूपमित्यर्थः । न रूपमित्यर्थः ।
 तस्य हि । तस्य हि । तस्य हि ।
 तपस्विनाम् । तपस्विनाम् । तपस्विनाम् ।
 विकीर्णसप्तर्षिकल्पिताः । विकीर्णसप्तर्षिकल्पिताः ।
 स्तथा न मर्हः । स्तथा न मर्हः । स्तथा न मर्हः ।

सादृश्यम् प्रयुञ्जते इव] अभिनयन्तीव प्रसन्नत्वात् समनेत्वात्
 त्वनयनेः साम्यमुपयान्तीति भावः । उत्पलक्षेपचलैरिति
 पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः “भावानयने ह्यव्यानमनम्” इति
 व्याख्येयं क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदिति । हे [पार्वति !] [रूपम्] सौम्याकृतिः [पाप
 वृत्तये] पापचरणाय [न] भवतीति [यदुच्यते] । व्योक्तैरिति
 शेषः । [तद्वचः] न व्यभिचरति न खल्वतीति [अस्य भिन्ना
 सत्वम् । 'वत्काकृतिस्तत्र गुणाः' 'न सुरुपाः; पापसमाचारा
 भङ्गनिष्ठ' इत्यादयो लोकवादा न विसंभवात्सामान्यवर्त
 त्वर्थः । किमिति ज्ञायते [तथाहि] हे [उत्पलचलैः] । प्रा
 तर्हि । सुरुपे इत्यर्थः । अथवा उच्यते । [विकीर्णवर्त
 त्वर्थः] । [ते] तव [श्रीसुम] सुरुपे 'श्रीसुम' इत्यादि सुरुपे
 इत्यमरः । [तपस्विनामपि] सप्तर्षिसुते इत्येतेषु सुरुपे; स
 र्वकं प्रमाणं तज्ज्ञाम् [उपदेशदानं सुखम्] प्राप्तम् । सुखं
 इति त्वां वीक्ष्य खल्वस्ये इत्यर्थः इति भावः ॥ ३६ ॥
 विकीर्णैति । एषः [सहीधरः] हिमवान् सख्यं च ते

यथा त्वदीयेऽपरितोऽर्थोऽर्थः-
 र्महीधरः पावितः सवेऽसाव्ययः ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मः सविद्योऽप्यसुमे
 त्रिवर्गसाहः प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया ज्ञानोऽर्जुन विविधयाऽर्थात्तया
 यदेक एव प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

यश्च सप्तषयः । द्विकक्षेत्रं संज्ञायाम्- (१) (२, १, ५० पर०) इति
 समासः । [बिकीर्णैः] पर्यस्यैः [सप्तर्षीषाम्] सप्तभिभिः
 [बलिभिः] पुण्योपहारैः [प्रहसन्ति] ये तद्योतैः [दिवः] अन्त-
 रिक्षात् [च्युतैः] गात्रैः ससिलैः तथा न [पावितः] [अना-
 विलैः] अकलुषैः [त्वदीयैः चरितैः] [यथा साव्ययः] सपुन-
 पीतः पावितः पवित्रीकृतः ॥ ३७ ॥

अनेनेति । हे [भाविनि !] प्रयस्तानि प्राये ! [अनेन] आर-
 णेन [धर्मः सविद्येण] सातिशयम् [अथ न] ज्ञानार्था धर्म-
 ज्ञानार्थाणां धर्मः [त्रिवर्गः] । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः
 समीक्षकैः” इत्यमरः । तत्र [आरः] श्रेष्ठः [प्रतिभाति] ।
 [यत्] यथात् आरथात् [अनेन] निर्विषयी धर्मकामी
 यस्यास्तथा [त्वया एकः] धर्म एव [प्रतिपद्यते] लीकृत्य [वि-
 श्वते] । यथा धर्मकामी विशाव धर्म एवावस्यतिः स-
 र्वेषां नः स वैदाभिर्ति प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(१)-संज्ञायामिव दिव्यः पदसंज्ञायामिव को वचकोते च तद्गुणः । अर्थ-
 ज्ञानार्था इति ।

प्रयुक्तसत्-
 नः मां परं-
 यतः सतां-
 मनो विभिः-
 अतोऽत्र-
 द्विजातिभा-
 अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने !
 न चेद्दृश्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

सम्प्रति मनीरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति,—

प्रयुक्तेति । [आत्मना] त्वया [प्रयुक्तः] कृतः [सत्कार-
 विशेषः] पूजातिशयो यस्य तम् [मम] [परम्] अन्यम् [स-
 म्प्रतिपत्तुम्] अवगन्तुम् [नार्हसि] हे [सन्नतगात्रि !] सव-
 ताहि ! । अत्रगात्रकण्ठेभ्यः (१) इति (४, १, ५५ पा० वा०
 वक्तव्यात् इीप् [यत्] कारणात् मनस ईषिभिः [मनीषिभिः
 विद्भिः] शुकनादिकासाधः [सतां] सङ्गतम् सख्यं सप्तभि-
 पदैरप्यस्यत इति [सासपत्नीयम्] समप्रदीचारवसाध्य
 [उच्यते] । तत्रावरोक्तात्कवसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः
 सासपत्नीयं सख्यसिद्धि (५, ३, २३ पा०) निपादनात्साध ॥३॥

अत्र इति । हे [तपोधने] [पुत्रः] [सन्तानेभ्यः] अत्र प्र-
 स्तावे [बहुसंख्यम्] [सन्तानेभ्यः] [सन्तानेभ्यः] भवतीम-
 त्वाम् [द्विजातिभावात्] ब्राह्मणत्वात् [उपपन्नचापलाः] सुख-

(१) अत्रादिभ्य उपवर्जनेभ्यः साङ्गर्वादिभ्योः कौमुदी ३.१.३०

कुले प्रसूतिः प्रयत्नः किञ्चित्प्रष्टुः

स्त्रिलोकसौन्दर्यमिदं उदितं वदतु ।

अमृत्युमैश्वर्यं सुखं मन्त्रं च यत्

स्तपःफलं स्यात् किञ्चित्प्रष्टुः ॥ ४१ ॥

भवत्यनिष्टादपि मानदुःखं च

मनस्विनीनां प्रतिप्रक्षिप्तौघौ

धाद्यः [अयम् जनः] स्वयमित्यर्थः । किञ्चित्प्रष्टुः मनो यस्य
सः [किञ्चित्प्रष्टुमनाः] प्रष्टुकामः तुम्काममनसोरपीति (६, ३,
१०८ पा० वा०) (१) मकारलोपः । रहसि भवम् [रहस्यम्]
गोप्यम् [न चेत्] प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

प्रष्टव्यमाह,—

कुल इति । [प्रथमस्य वेधसः] हिरण्यगर्भस्य [कुले] अन्व-
वाये [प्रसूतिः] उत्पत्तिः । “यन्नार्थं हि मया सृष्टौ हिमवान-
चलेखरः” इति ब्रह्मपुराणवचनात् । [वपुः] शरीरम् [वर्षाणां
लोकानां] सौन्दर्यमिव उदितम् एकत्र समाहृतम् [ऐश्वर्य-
सुखम्] सम्पत्सुखम् [अमृत्युम्] अन्वेषणीयं न भवति किन्तु
सिद्धमेवेत्यर्थः । [वयः नवम्] धीवनमित्यर्थः । [अतः परम्]
अतीत्यत् [किं तपःफलं स्यात् ?] [वद] अस्ति चेदिति
शेषः न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भवतीति । [दुःसहात्] सीदुमशक्वात् [अनिष्टात्] भर्त्रा-
दिकृतादपि [मनस्विनीनाम्] धीरस्त्रीणाम् [दृष्टी] तपस-

(१) सुखं इत्ययम् : अत्रोदितं वाच्यमस्तीति चेत्तत्रोदितं ।

विचारमार्गं चित्तोच्चेतसी

न दृश्यते तत्र क्षयोदरि ! त्वयि ॥ ४२ ॥

अलभ्य योऽस्मान्मिह वेदनाद्यति-

विमानना सुभु ! कुतः पितृगृहे ।

पराभिमर्शं न तमास्ति कः करं

प्रसारयेत् यन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

रणलक्षणा [प्रतिपत्तिः] प्रहृत्तिः । “प्रतिपत्तिस्तु गौरवे प्राप्ते प्रहृत्ती प्रागल्भ्ये” इति केशवः । [भवति] [नाम] । नामेति सभावनायाम् । [विचारमार्गं] प्रहितेन चेतसा चित्तेन [तत्] अनिष्टम् [च] हे [क्षयोदरि ! त्वयि] [न दृश्यते] । विचार्यमाणे तदपि नास्ति असम्भावितत्वादि त्वर्थः ॥ ४२ ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपद्यति,—

अलभ्येति । हे [सुभु !] इयं त्वदीया [आकृतिः] मूर्ति [अलभ्यः] लब्धुमनर्हः [श्रीकेन] भर्तायवमानजेन दुःखे [अभिभवः] तिरस्करो यस्याः सा तथोक्ता दृश्यत इति शेषः असम्भावितत्रायमर्थ इत्याह [पितृगृहे विमानना] अवमा [कुतः] न सम्भाव्यत एवेत्यर्थः । न चाप्यन्यस्माद्भावीत्याह [पराभिमर्शः] परधर्षणम् [तव नास्ति] [पद्मरत्नसूचये] फण्डिरीमणिशलाकां ग्रहीतमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्वानिनः (२, ३, १४ पा०) इति चतुर्थी । [करम्] स्तम् [कः?] [प्रसारयेत् ।] सुभु ! इत्यत्र भूशब्दस्वीकृत्य नीयत्वात्तद्विषयव्युत्थानावलीति (१, ४, ४ पा०) नदीतिः

क्वमित्यपास्याभरणानि यौवने.

धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद् प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरौ यद्युत्थायौ कल्पते ॥ ४४ ॥

प्रतिषेधात् अम्बार्धनद्योर्झस्वः (७,१,१०७पा०) इति ङ्रस्वत्वं नास्ति तेन ङ्रस्वः प्रामादिक इति केचित् अन्ये तु अप्राणि-
जातिश्चारज्वादीनाम् (४,१,६६पा० वा०) इत्यत्र अलाभूः
कर्कभूरि त्यूकारान्तादप्युङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः।
एतस्मादेव ज्ञापकात् क्वचिदूकारान्तस्याप्युङ्प्रत्ययत्वाद्दीर्घे
ङ्रस्वमित्याहुः । अतएवाह वामनः ऊकारादप्युङ् प्रकृते-
रिति । सुभूः कुतस्तातृहेऽवमाननमिति पाठान्तरकरणम्
साध्वसमेव उक्तोपपत्तिसम्भवात् । अन्यत्रापि “सुभु ! त्वं
कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्त्वा कथा योषिता” मित्वादिप्रयोग-
दर्शनात् वंशस्थवृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यलं
गोष्ठीभिः ॥ ४३ ॥

क्वमिति । हे गौरि ! [क्वमिति ?] केन हेतुना [यौवने]
[त्वया] [आभरणान्यपास्य] विहाय वृद्धस्य भावो वार्धकम्
(५,१,१३३पा०) मनोज्ञादित्वादुवृत्प्रत्ययः । “वार्धकं वृद्ध-
सङ्गते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणी” इति विश्वः । तत्र शोभत इति
[वार्धकशोभि वल्कलं धृतम्] [प्रदोषे] रजनीमुखे स्फुटाः
प्रकटाचन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा [स्फुटचन्द्रतारका विभावरौ]
रात्रिः [अरुणाय] सूर्यसूताय [कल्पते यदि ?] अरुणं कल्पं
कल्पते क्वम् ? [वद्] ब्रूहि । क्रियाधीपपदस्येत्यादिना (२,३,

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः

पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमत्वं समाधिना

न रत्नमन्विष्यति ऋग्यवे हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निश्वसितेन सोष्मया

सनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

१४पा०) चतुर्थी । दीप्यमानशशाङ्कतारके प्रदीपे यद्यरु
छेदति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं सङ्गच्छ
इति भावः ॥ ४४ ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह,—

दिवमिति । [दिवम्] स्वर्गम् [प्रार्थयसे] कामयसे [या
वर्हि [श्रमः] तपश्चरणप्रयासः [वृथा] निष्फलः यदि स्वर्ग
तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः ? [तव पितुः] हिमव
[प्रदेशाः देवभूमयः] स्वर्गपदार्याः तद्वत्या इत्यर्थः । [अ
उपयन्तारम्] वरं प्रार्थयसे तर्हि [समाधिना] तपसा [त
सम्] न कर्त्तव्य इत्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्व
स्मृतीया । तथाहि [रत्नम्] कर्त्तुं [नान्विष्यति] न मुनय
ग्रहीत्तरमिति शेषः किन्तु [तद्रत्नं] ऋग्यवे [ग्रहीत्वमिति
शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपसि वर्त्तितव्यम् किन्तु तं
त्वदर्शमिति भावः ॥ ४५ ॥

वाराहकृतचरित्रवर्णनान्तरमेव देव्या उष्णीष्वासमाह
अनेषु च प्रत्युत्तरमनुपलक्ष्य स्वयमेवाशङ्कग्राह,—

निवेदितमिति । [सोष्मया निश्वसितेन] निष्वासवाड

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो बुधा
 चिराय कर्षोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनौर्जटाः
 कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमावर्षितां

निवेदितम् चिन्तानुभावेन उष्णीच्छासेन ते वरार्थित्वं
 सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्रयसनेनेत्याह प्रमन इति ।
 [अनसु] तथापि [मे संश्रयमेव प्राप्नुते] प्रोक्षितम् [कुम्भ] [सि]
 तव सत्यानां, कर्षोत्पला (१, ३, ७२ पाठ) इति चोदीनां [प्रार्थ-
 यितव्यः] प्रार्थयितुमर्हः [एष] [न दृश्यते] प्रार्थितदुर्लभः
 प्रार्थितो दुर्लभः सः [कथम् भविष्यति] नान्येवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत् क्त्वाह,

अहो इति [अहो] चित्रम् [तव इक्षितः] आसुमिष्टः [बुधा
 कोऽपि स्थिरः] कठिनः वर्त्तत इति शेषः । कुतः ? [यः] बुधा
 चिराय चिरात्प्रभृति [कर्षोत्पलशून्यतां गते] प्राप्ते [कपोल-
 देशे] गण्डस्थले श्रथाः शिशिलवन्धनाः अतएव सन्निवृत्ताः
 श्लथलम्बिनीः [कलमाः] शालिविषेकाः दीपाम् [अप्राप्ति]
 तद्वत् [पिङ्गलाः] [जटाः उपेक्षते] ब्रह्माभीष्टवर्ति मृगानां
 व्यथते स नूनं वञ्चयत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैरिति । [मुनिव्रतैः] चान्द्रायणादिभिः [पति-

दिवाकराङ्गुष्टविभूषणास्पृष्टाम् ।

श्याङ्गुलेखामिव पश्यतो दिवा

सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं

तव प्रियं चतुरावलीकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो

न वक्त्रमात्मीयमरालपङ्कजाः ॥ ४९ ॥

क्वियच्चिरं श्याम्यसि गौरि ! विद्यते

मात्म] अत्यन्तम् [कर्षिताम्] लक्ष्मीकृताम् [दिवाकरं
सृष्ट्वे] [आङ्गुष्ठानि] इत्यानि वातातपसंस्पर्शाद्भृदुल
लक्ष्मीकृतानि [विभूषणास्पृष्टानि] भूषणस्थानानि यस्या
तदीकृतम् अतएव [दिवा] अहनि [श्याङ्गुलेखामिव] लि
ताम् [पश्यतः सचेतसः] जीवतः [कस्य] पुंसः [मनः न दू
न परितप्यते अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अवैमीति । [तव प्रियम्] वक्त्रम् [सौभाग्यमदेन] सौन्द
र्येण कर्त्रा [वञ्चितम्] विप्रलम्बम् [अवैमि] वेद्मि । [प्र
मियः चतुरं बहुरम् अवलीकृत इति [चतुरावलीकिनः] [प्र
लपङ्कजः] कुटिलरोम् चः “अरालं वृजिनं जिह्वाम्” इ
तरः [अस्य] त्वदीयस्य [चक्षुषः] [आत्मीयम् वक्त्रम्] सु
[प्रियम् लक्ष्यम्] विषयम् [न करोति] दृष्टिपथं न गच्छ
त्यर्थः । तद्वयं नर्वेण हतः निष्कलाजलाभी जात
भावाः ॥ ४९ ॥

ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।

तद्रह्णभागेन लभस्व काङ्क्षितं ।

वरं तन्निच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना

मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।

अथो वयस्यां परिपार्श्वं वृत्तिर्नी

विवर्त्तितानञ्जननेत्रमेक्षत ॥ ५१ ॥

क्रियदिति । हे गौरि !] [क्रियत्] किञ्चिन्माणकं किम-
वधिकमित्यर्थः [चिरम् आस्यसि] तपस्यसि अत्यन्तसंयोगी
(२,३,५ पा० सू०) द्वितीया । [ममापि] [पूर्वाश्रमः] प्रथ-
माश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः तत्र [सञ्चितम्] सम्पादितम् [तपः
विदाते] अर्द्धशतौ भागश्च तेन [तस्य] तपसः [अर्धभागेन]
एकदेशेन [काङ्क्षितम्] इष्टम् [वरम्] उपयन्तारम् [लभस्व]
तम् वरम् साधु सम्यक् [वेदितुम्] ज्ञातुम् [इच्छामि]
यत्रसौ योग्यी भवति तदा ममापि सन्धतिरिति भावः ॥५०॥

इतीति । [इति] इत्यम् [द्विजन्मना] द्विजेन [प्रविश्या]
अन्तर्गत्वा आप्तवद्रहस्यमुद्गाव्येत्यर्थः । [अभिहिता] उक्ता सा
पार्वती [मनोगतम्] हृदिस्थम् वरम् [शंसितुम्] वक्तुं [न
शशाक] समर्था नाभूत् लज्जयेति शेषः । [वृत्ती] अनन्तरम्
परिपार्श्ववृत्तिर्नी [वयस्याम्] सखीम् [विवर्त्तितम्] विधा-
नितम् [अनञ्जनम्] व्रतवशाद्दर्जितकञ्जसं [निजम्] यस्मिन्
कर्मणि तत्तथा [एक्षत] निजसंघ्नयैव प्रत्युत्तरं वाचवाचकारे-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वरिष्ठं
 निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ।
 यदर्धमन्भोजमिवोष्णवारणं
 कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिष्ठिय-
 चतुर्दिगीशानवसत्य मानिनी ।

सखीति । तस्याः पार्वत्याः इयम् [तदीया सखी] वयस्य
 [तम्] वर्षः प्रशस्तिरिति चीरस्वामी । सोऽस्यास्तीति [वर्णि
 नम्] ब्रह्मचारिणं वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति (५, २, १३४ पा०
 इनिप्रत्ययः । [उवाच] ब्रूतस्म । किमिति । हे [साधो]
 विद्वन् ! [तव कुतूहलञ्चेत्] आंतुमस्तीति शेषः तर्हि [नि
 बोध] अवगच्छ आकर्णयेत्यर्थः । बुध अवगमन इति धातो
 भौवादिकाङ्गोत् श्रोतव्यं किन्तदाह,—यस्मै लाभाय इद
 [यदर्धम्] अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्य
 मिति (२, १, ३६ पा० स्थ) वार्त्तिकनियमात् क्रियाविशेषण
 [एतया] पार्वत्या [अन्भोजम्] पद्मम् [उष्णवारणम्] आ
 पवमिव [वपुः] शरीरम् [तपः साधनम्] [कृतम्] तप
 प्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

“दृक्मनः सङ्गसङ्ख्यो जागरः कर्मताऽरतिः । स्त्रीत्यागोष्मा
 मूर्च्छान्ता इत्यनङ्गद्वयः दय” इति । तत्रास्याः काश्चिद्दश
 कर्ममनादृत्वैव यो जवति इयमित्यादिभिः षड्भिः स्त्रीकैः
 इयमिति । [मानिनी] इन्द्रापीप्रभृतीरतिशय्य वर्त्ति

अरूपहार्थं मदनस्य निग्रहात्
 पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥
 असह्यङ्गकारनिवर्त्तितः पुरा
 पुरारिमप्राप्तसुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणो-
 द्विशोर्णमूर्त्तरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

यमित्यभिमानवती [इयम्] पार्वती [अधिश्रियः] अधिकैश्व-
 र्यान् [महेन्द्रप्रभृतीन्] इन्द्रादीन् [चतस्रणाम् दिशामीशान्] ।
 इन्द्रवरुणयमकुबेरान् । तद्वितार्थेत्यादिना (२, १, ५१ पा०)
 उत्तरपदसमासः । [अवमत्यं अवधूय [मदनस्य निग्रहात्]
 निवर्हणाद्वितीः अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण
 हार्थ्यो वशीकरणीयो न भवतीति [अरूपहार्थ्यम्] पिनाकः
 पाणौ यस्य तम् [पिनाकपाणिम्] हरम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे
 निष्ठासप्तम्यौ भवत इति (२, २, ३७ पा० वा०) साधु । [पतिम्]
 भर्तारम् [आप्तुमिच्छति] । एतेन सङ्ख्यावस्था सूचिता ॥ ५३ ॥

असह्येति । [पुरा] पूर्वम् [असह्येन] सोढुमशक्येन
 [हृद्कारेण] रीद्रेण [निवर्त्तितः] अतएव [पुरारिम्] हरम्
 [अप्राप्तसुखः] अप्राप्तफलः [विशीर्णमूर्त्तेः] नष्टशरीरस्य [अपि]
 [पुष्पधन्वनः] कामस्य [शिलीमुखः] वाणः [इमाम्] पार्वतीम्
 [हृदि] [व्यायत.] सुदूरावगाढ इति यावत् तादृक् [पातः]
 प्रहारो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा [अक्षिणीत्] अक्षयत् दग्ध-
 रहस्यापि मार्गशीलम्, "मृदुः सर्वत्र बाध्यते" इति भावः ।

तदा प्रभृत्य उन्मदना पितुर्गृहे
 ललाटिका नन्दनधूसरालका ।
 न जातु बाला लभते अ निर्वृतिं
 तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
 उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिनः
 सवाग्म्यकण्डल्लालितैः पदैरियम् ।

अनेन विवृण्वती शैलसुतापि भावमित्यत्रोक्तं (३स० ६८श्लोः
 चक्षुःप्रीतिमनः सङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगितः
 अनूद्य काश्यावस्था सूचिता ॥ ५४ ॥

तदेति । तदेति क्रोधः [तदा प्रभृति] तत आरभ्येत्यः
 सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतिर्योगे प
 मीनियमात् । [पितुर्गृहे उन्मदना] उत्कटमन्मथा, लला
 स्यालङ्कारः [ललाटिका] तिलकः । कर्णललाटात् कन् अ
 द्वारं (४, ३, ६५ पा०) इति कन्प्रत्ययः । तस्याः [चन्द
 धूसराः] धूसरवर्णा [अलकाः] चूर्णकुन्तलाः यस्याः सा
 श्लोका [बाला] पार्वती [जातु] कदाचिदपि [तुषारसङ्घात
 तरारघनास्त एव [शिलाः] तासाम् [तलेषु] उपरिभागेषु
 [निर्वृतिम्] सुखम् [न लभते स्म] । [एतेनारत्नपरसंघा
 सविधेधावस्था द्वादशावस्थापक्षे संस्वरस्य व्यज्यते ॥ ५५ ॥

उपात्तेति । [पिनाकिनः] शम्भोः [चरिते] त्रिपुरवि
 यादिकेष्टिते [उपात्तवर्णं] शारदातीतवर्णं । “श्रीतक्रमे स
 वेदे त्र्यम्बकः प्रमुञ्चते” इति इलासुभः । [सवाग्म्ये] य

अनेकशः किन्नरराजकन्धका
वनान्तसङ्घोतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च चरणं
निमौल्य नेत्रे सहसा व्यवध्यत ।
क नीलकण्ठ ! व्रजसौत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितवाङ्मन्यना ॥ ५७ ॥

[कण्ठे] [खलितैः] पिशीरैः [पदैः] सुप्तिङन्तरूपैः करचैः
[वनान्ते सङ्घोतेन] निमित्ते न [सखीः] वयस्याः [किन्नरराज-
कन्धकाः] [अनेकशः] बहुशः [अरोदयत्] अनुमोचमकार-
यत् । हरचरितगानजनितमदनवेदनामिनां वीक्ष्य किञ्चर्यो-
ऽपि बहदुरिति भावः । अत्र वर्णखलनलक्ष्यकार्योक्त्या
पुनः पुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुर्भावी व्यज्यते अन्यथा
सखीरोदनानुपपत्ते रिति । द्वादशावस्थापत्ते तु प्रलापावस्था
च व्यज्यते । “प्रलापो गुणकीर्तनम्” इत्यालङ्कारिकाः ॥५६॥

त्रिभागेति । किञ्चेति चार्थः शिष्यत इति शेषः कर्मणि
वञ् । [त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासु] अवशिष्टासु । यद्वा रात्रे-
स्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य
वृत्तिविषये पूरुषार्थत्वमिष्यते यथा यतांशः सहस्रांश इति
[त्रिभागः शेषः] यासां तासु [निशासु चरणम्] चरणमात्रम्
[नेत्रे निमौल्य] नीलयित्वा [सहसा] सद्यः हे [नीलकण्ठ !]
क ? व्रजसि] कुत्र ? गच्छसीति [अलक्ष्या] निर्विषया वाग्
मचनं यस्याः सा तद्योक्ता तेषा [असत्वे] मिथ्याभूते [कण्ठे-

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वसुच्यसे
 न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
 इति स्वहस्तोऽङ्घ्रितश्च मुग्धया
 रहस्यपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
 रपश्यदन्त्यं न विधिं विचिन्वती ।

ऽर्पितं बाहुवन्धनम्] यस्याः सा तथा सती [व्यबुध्यत] वि-
 ह्वती । एतेन जायरोन्मादी सूचिती ॥ ५७ ॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गसृष्टसर्गाख्याप्तत्वारो वि-
 हिष्यां चिबोदाः तत्र स्वप्नसन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह

यदेति । [यदा] यत इत्यर्थः । यदेति हेतावित्युक्त्वा ग-
 व्याख्याने अस्योदाहृतत्वात् । [त्वम् बुधैः] मनीषिभिः [स-
 गतः] सर्वव्यापीति [उच्यसे] तत इत्यध्याहारः । भावे
 त्याख्ये तिष्ठतीति । [भावस्थम्] त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः [इ-
 जनम्] इममित्यात्मनिर्देशः । कथं ? न वेत्सि] न जा-
 सीति [मुग्धया] मूढया अकिञ्चित्करश्चित्तगतोपालश्च इ-
 जानानयेत्यर्थः । तथा [स्वहस्तेन] उङ्घ्रितः चित्रे [उ-
 ष्रितः] [चन्द्रशेखरः रहसि] एकान्ते सखीमात्रसमन्व-
 त्यर्थः । [उपालभ्यत] साधिक्षेपमुक्तञ्च । उक्तसमुच्चयार्थ-
 कारः । यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सखीसमन्वकारणात्
 त्यागो व्यज्यत एव ॥ ५८ ॥

यदेति । [जगत्पतेस्तस्य] ईश्वरस्य [अधिगमे] प्र

पञ्चमः सर्गः ।

तदा सहास्राभिरनुज्ञया सुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५६ ॥
द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च पराहाभिसुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्त्राः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्त्रात्तरमौक्षितामिमाम् ।

अन्यं विधिम् उपायम् । [विचिन्वती] मृगयमाणा [यदा
तस्मिन् तदा इयम्] पार्वती [सुरोः] पितुः [अनुज्ञया अ-
प्राभिः सह तपसे] तपश्चरितुम् [तपोवनं प्रपन्ना] प्राप्ता ॥५६॥

द्रुमेष्विति । [सख्या] पार्वत्या [स्वयं कृतं जन्म] येषां तेषु
प्रयं रोपितेष्वित्यर्थः [तपसः साक्षिषु] साक्षाद् द्रष्टृषु [एषु-
मेषु अपि] [फलं दृष्टम्] लब्धं जनितमित्यर्थः । [अस्याः]
पार्वत्याः [शशिमौलिसंश्रयः] चन्द्रशेखरविषयः [मनोरथसु
रोहाभिसुखः] अङ्गुरीमुखोऽपि [न दृश्यते] “प्ररोहस्वङ्गुर”
इति वैजयन्ती । स्वयं रोपितवृक्षफलकालेऽपि अस्याः मनो-
रथस्य नाङ्गुरीदयोऽप्यस्ति फलाशा तु दूरापास्तेत्यर्थः ॥६०॥

न वेद्मीति । प्रार्थितः सन् दुर्लभः [प्रार्थितदुर्लभः] [सः]
[तपःकथाम्] तपसा कथां क्षीयाम् अतएव [सखीभिः
स्त्रीत्तरम्] अनुप्रधानं यथा भवति तथा [इक्षिताम् इजाम्]
[सखीम्] [तस्य] इन्द्रस्य [अवपश्य] अनाह्वया [वतम्]

तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखी
 वृषेव सौतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसङ्गावमितौङ्कितज्ञया
 निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
 अयौट्मेवं परिहास इत्यमा-
 मष्टुच्छद्व्यङ्गितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

पोङ्किताम् । “वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहो समौ” इति
 मरः । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । [सीताम्] कष्टभुवम्
 “सीता साङ्गलपद्धतिः” इत्यमरः । [वृषा] वासवः [इव] “
 सखी वृषश्च वृषा” इत्यमरः । [कदा अभ्युपपत्स्यते] अनुया-
 यति [न वेक्षि] अत्र वाक्यार्थः कर्म । तदवग्रहक्षतामित-
 अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः त-
 ति भिन्नं पदं वेक्षीत्वस्य कर्म इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ६१

अगूढेति । [इङ्कितज्ञया] पार्वतीहृदयाभिज्ञया “इति
 हृदतो भाव” इति सञ्जनः । [तया] गौरीसख्या [इति] ए-
 [अगूढसङ्गावम्] प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा [निवेदि-
 त्नापितः] निष्ठाभरणमवधिर्यस्य स [नैष्ठिकः] यावज्जीव-
 चारी [सुन्दरः] विलासी नैष्ठिकश्चासी सुन्दरश्चेति तर्ष-
 इयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः ।
 नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः अथवा देवस्य अली-
 कर्महिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः । [अर्था-
 हर्षलक्षणम्] मुखरानादि हर्षलिङ्गं यस्य तदामृतः

अथाग्रहस्ते सुकुलीकृताङ्गुली
 समर्पयन्ती स्फटिकानाममालिकाम् ।
 कथञ्चिद्वद्रे स्तनया मितोत्तरं
 चिरव्यवस्थापितवाग्भाषित ॥ ६३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां वर ! त्वथा
 जनोऽयमुच्चैः पटलङ्कनोत्सुकः ।

अयि गौरि ! अयीति कीमलामन्त्रणे [इदम्] त्वक्षखी-
 भाषितम् [एवम्] सत्यं किमित्यर्थः । [परिहासः] केलिर्वा ।
 'द्रवकेलिपरिहासाः' इत्यमरः । [इत्येवमुमामपृच्छत्] पृष्ट-
 तान् ॥ ६२ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरम् [अद्रेस्तनया] पार्वती [सुकुली-
 कृताङ्गुली] सम्पृटीकृताङ्गुली अग्रहासी हस्तयेति सम्माना-
 धकरण समासः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदादिति
 तामनः । तस्मिन् [अग्रहस्ते] [स्फटिकानामममालिकाम्]
 [ममालिकाम्] [अर्पयन्ती] आमुच्यन्ती [कथञ्चित्] महता
 ष्टेन [चिरव्यवस्थापितवाक्] चिरेण स्वीकृतवाक् एतेन
 ज्योपरोधो व्यन्धते । [मितोत्तरम्] परिमितवर्षं यथा
 यथा [अभाषत] वभाषे ॥ ६३ ॥

किमुवाचेत्याह,—

यथेति । हे [वेदविदां वर !] वैदिकयेष्ट ! [त्वथा यथा
 तम् ।] सम्यक् श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह [अयं जनः] स्वयमि-
 र्धः [उच्चैःपदस्य] शिवस्ताभरूपोन्नतस्त्वामस्य [उच्चैः] आक-
 षे [उत्सुकः] । किमत्रायुजमित्यत्राह [इदम्पः] तद्वधापिः

तपः विद्येदं तदप्राप्तिसाधनं
 मनोरथामासगतित्वं विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्षी विदितो महेश्वरः
 स्तदर्षिणी त्वं पुनरेव वर्त्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
 तवानुवृत्तिं न च कर्तुं सुत्सहे ॥ ६५ ॥
 अवस्तुनिर्वन्धपरे ! कथं नु ते

तस्य उच्चैः पदस्य [अवाप्तेः] प्राप्तेः, [साधनं किल] । किले-
 त्यलीके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यतामि-
 त्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेमाह [मनोरथानाम्
 कामानाम् [अगतिः] अविषयाः [न विद्यते] न हि स्वशक्ति-
 पर्यालोचनया कामाः प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ६४ ॥

अथेति । [अथ वर्षी] ब्रह्मचारी । “वर्षिणी ब्रह्मचारिण-
 इत्यमरः । [आह] उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगं
 भ्रान्तिमूल इत्याह वामनः । किमित्याह [महेश्वरः] मह-
 देवः [विदितः] स्वया ज्ञायत इत्यर्थः बुद्धार्थत्वाद्दर्त्तमाने न
 प्रत्ययः । येन त्वं प्राक् भग्नमनोरथा कृतंति भावः । [पुन-
 र्त्तम्] तमीश्वरमर्थयते [तदर्षिन्येव] तत्कामैव प्रवर्त्तसे त-
 प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्रा-
 [अमङ्गलाभ्यासे] अमङ्गलाचारे रतिर्यस्य [तम्] तद्यो-
 रेश्वरम् [विचिन्त्य] विचार्य [तव] [अनुवृत्तिम्] अनुसरण-
 [कर्त्तुं, नोत्सहे] नानुमन्तुं शक्तीमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

करोऽवमासुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण न्यस्योर्ध्वतलबौद्धताहिना
 सच्चिद्यत्ते तत्रयत्रात्रलज्जयम् ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
 कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 बधूदुक्कलं कलहंसलक्ष्यं
 गजाजिनं शोणितविन्द वर्षि च ॥ ६७ ॥

अवस्त्विति । अवसुनि तुच्छवसुनि निर्वन्धः अमिनिवेशः
 परं प्रधानं यस्याः तस्याः सन्धुचिः [अवसुनिर्वन्धपरः] वा-
 र्वति ! [आमुक्तम्] आसञ्चितम् [विवाहे] यत् [कौतुकम्]
 हस्तसूत्रं तथैव सः [ते अयं वारः] । “कौतुकं मङ्गलैः हर्षं
 हस्तसूत्रं कुतूहलं” इति शाश्वतः । [वलयीकृताहिना]
 भूषणीकृतैर्लेपैश्च [शोभोः] महादेवस्य [करिणः] कारुण्यभूतिन
 तत् एव प्रथमं [तत्रयत्रम्] अपरिचितत्वादतिभयहर्षमिति
 भावः । तच्च तत् [अवलम्बनम्] ग्रहणमिति [अयं ? सु] सचि-
 यते न कथञ्चिदपि ? सच्चिद्यत् इत्यर्थः । अथतो यन्नापि
 तददूरं ऽवतिष्ठतां प्रथमं करणहः एव दुःसह इति भावः ॥ ६६ ॥
 त्वमेवेति । हे भीर्षि ! [त्वमेव स्वयम्] आत्मना [तत्रयत्रम्]
 इति मानार्थः । [वावकारं] विचारणीयं तावत्तावत्प्रियवर्षः ।
 इदमेवोदाहृतं च [मेवैवावस्थाने] [अपरिचितम्] पथोपनीयम् ।
 किमिति ? [कलहंसलक्ष्यम्] कलहंसलक्ष्यम् । किल्लः लक्ष्य
 च लक्ष्यम् इत्यमरः । बध्याः नवीडार्याः दुक्कलम् [बधूदु-

वपुर्विरूपान्नमलव्यजन्मता ।

दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालवृणाक्षि ! वृण्यते

तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

“कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्ध-
वाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः” इति लोकानामा-
भाषणम् । तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह,—

वपुरिति । [वपुः] तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाणि
अक्षीषि नेत्राणि यस्य तत् [विरूपाक्षम्] । बहुव्रीहौ सक्-
थच्छोः स्वाङ्गात् षच् (५, ४, ११३ पा०) इति षच्प्रत्ययः ।
वैरूप्यञ्च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी । अतो न सौन्दर्यवा-
र्त्तापीत्यर्थः । [अलक्ष्यम्] अज्ञातं [जन्म] यस्य तस्य भाव-
स्तप्ता कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । अलक्षिता जनिरिति
पाठे जनिः उत्पत्तिः अलक्षिता न ज्ञाता । “जनिरुत्पत्ति-
रुद्भव” इत्यमरः । [वसु] वित्तम् [दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम्]
नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं
दिगम्बरो भवति अतो ज्ञेयं निर्द्वन्द्वमिति । किं बहुना
हे [बालवृणाक्षि !] पार्वति ! [वरेषु] वीरुषु । “वरो जामा-
तबोढारौ” इति विश्वः । [वत्] रूपवित्तादिकम् [वृण्यते]
कन्यातद्वन्मुभिरविवृण्यते [तत् त्रिलोचने] त्रयम्बको [व्यस्तम्]
एकमपि समस्यं मा भूदिति भावः [अस्ति किम् ?] नास्ती-
वेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान् मनः
 क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
 श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
 प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चितभूलतमाहिते तथा
 विलोचने तिथ्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

निवर्त्तयेति । [अस्मादसदीप्सितात्] अनिष्टमनोरथात्
 [मनः निवर्त्तय] निवारय [सा] पूर्वोक्ता [विधा] प्रकारो यस्य
 तथोक्तः अमङ्गलशील इत्यर्थः [क्व ?] महदन्तरमित्यर्थः [पुण्य-
 लक्षणा] प्रशस्तभाग्यचिह्ना [त्वञ्च क्व ?] अतो न तवायमर्ह
 इत्यर्थः । तथाहि [साधुजनेन] “साधुर्वार्हुषिके चारौ स-
 ज्जनं चाभिधेययत्” इति विश्वः । [श्मशानशूलस्य] श्मशा-
 नभूमिनिखातस्य बध्यशङ्कीः [वैदिकी] वेदीक्ता यूपो नाम
 पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषः । तस्य [सत्क्रिया]
 प्राञ्जणाभ्युक्षणादिसंस्कारः [यूपसत्क्रिया] [नापेक्ष्यते] निश्चत ।
 यथा श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि
 तस्मै न घटसे इति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

इतीति । [इति] एवंप्रकारेण [द्विजातौ] द्विज [प्रतिकू-
 लवादिनि] सति [प्रवेपमानेन] चञ्चलेन [अधरेण] अध-
 रोष्ठेन [लक्ष्यः] अनुमेयः [कोपः] क्रोधः यस्याः तथोक्तया

अयुक्तरूपं किमतः परं वद

त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे

पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६६ ॥

इयञ्च तेऽन्या पुरतोविडम्बना

यदूढया वारणराजहार्याया ।

तुरपि [को ? नाम अनुमन्यते] न कोऽपीत्यर्थः । नामेति
 स्त्रायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसञ्चारि-
 न साहचर्यात्तवापि तत्र सञ्चारोऽवश्यभावीति भावः ॥ ६५ ॥
 अयुक्तेति । [त्रिनेत्रवक्षः] त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । [तव]
 त्र्यम्बक्यतया [सुलभमपि] सुप्रापञ्च भवतीति शेषः । त-
 ति शेषे षष्ठी । न लोकाव्ययेत्यादिना क्वयौगलक्षणषष्ठ्या
 त्रिषेधात् (१) । [अतःपरम्] अस्मात्त्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यत्
 प्रयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तम् [किं ? वद] न किञ्चिदित्यर्थः ।
 शंसायां रूपविति (५, ३, ६६ पा०) रूपप्रत्ययः । कुतः ?
 तत् यस्मात्कारणात् [हरिचन्दनास्पदे] हरिचन्दनस्य आस्पदे
 मानभूते [अस्मिन् स्तनद्वये] [चिता भस्म] श्मशानभस्म त-
 व [रजः] चूर्णं कर्तृ [पदं करिष्यति] पदं निधास्यति भर्तुः-
 वस्य भस्माङ्गरागादिति भावः ॥ ६६ ॥

इयमिति । [इयञ्च ते] तव [पुरतः] आदावेव [अन्या
 विडम्बना] परिहास इत्यर्थः का सेत्यत्राह,—[जद्वया] परि-

(१) यत्र सूत्रे खलपयोगे षष्ठीनिषेधात् ।

विलोक्य वृद्धो जन्मभिष्टितं त्वया
 महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
 समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमतौ कलावत-
 स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

णीतया । वृद्धेः कर्मणि क्तः । वारणराजहार्यया [गजे-
 वाहया त्वया अधिष्ठितम्] आरूढं वृद्धमुच्चारणम् [वृद्धो जन्म-
 अचतुरेत्यादिना (५, ४, ७७ पा०) निपातः । [विलोक्य मह-
 जनः] साधुजनः [स्मेरमुखः] क्लितमुखः [भविष्यति] उपर्हा-
 थ्यति यत्, इयमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । स्मेरेति नमिकमिष-
 जषेत्यादिना (३, २, १६७ पा०) रप्रत्ययः ॥ ७० ॥

इयमिति । [पिनाकिनः] ईश्वरस्य [समागमप्रार्थनया
 प्राप्ति कामनया क्रियमाणयेति शेषः । [सम्प्रति ह्यं शोच-
 नीयताम्] शोच्यत्वम् [गतम्] ।] क्लितदाह,—[सा] प्राक्
 हरशिरोक्षता । अत अतिप्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दापेक्षा तदा
 काव्यप्रकाशे । “प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दी यदा
 पादानं नापेक्षते” इति । [कान्तिमतः] नित्ययोगे मतम् ।
 [कलावतः] चन्द्रस्य [कला] षोडशो भागश्च [अस्य लोक-
 नेत्रकौमुदी] नेत्रानन्दिनीत्यर्थः [त्वञ्च] । कान्तिमस्वनेत्रकौ-
 मुदीत्वविशेषणयोस्तु भयत्वाप्यन्वयः । प्रागेकैव शोचन्त्या सम्प्रति
 द्वे अपीत्यर्थः शोच्यत्वञ्च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥ ७१ ॥

उवाच चैनं परमार्यतोहरं ।

न वेत्सि नूनं यतः एवमात्यं स्वम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विषन्ति मन्दाचरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

विपत्प्रतीकारपरेण सङ्कलं

निषेव्यसे भूतिसप्तशुकेन वा ।

[तया] पार्वत्या [उपान्तलोहिते] प्रान्तरत्ने [विलोचने]
[विकुञ्चिते] कुटिलिते [भूलते] यस्मिन् तत्तथा सम्भ्रमभ्रमि-
त्यर्थः । [तिर्यक्] साधि [आहिते] निहिते अनादरासिद्धि-
गैर्यतेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

उवाचेति । अथ [एवम्] अस्मन्नपरिणामं [उवाच च ।]
किमिति ? [परमार्यतः] तत्त्वतः [हरं न वेत्सि] न जाबर्जसि
[नूनम्] । कुतः ? [यतः माम् एवम्] उक्तया रीत्या [आत्यं]
ब्रवीषि । कुतः पञ्चानामादितः (३, ४, ८४ या०) इति रूप-
सिद्धिः । अज्ञानादेवार्यं शिवशेषस्वबेदाशयेनाह,—[मन्दाः]
मूढाः । “मूढाव्यापटुविर्भाष्या मन्दा” इत्यमरः । अलोकसा-
मान्यम् इतरजनसाधारणं न भवतीति [अलोकसामान्यम्]
[अचिन्त्यहेतुकम्] दुर्बोधकारणम् [महात्मनाचरितम्] [द्विष-
न्ति] हेत्वपरिज्ञानात् दूषयन्ति । विद्यांसु कोऽप्यत्र हेतुर-
सीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अस्मन्नपरिणामाख्यातइतिमित्याद्युक्तं (३५ श्लोकाद्विषु) दू-
षयन्त्यातं विपदित्वादिभिः सङ्गमिः शीघ्रैः परिकल्पितकारभते,
विपदिति । [विपत्प्रतीकारपरेण] अनर्घपरिहारार्थ-

जगच्छरणास्य निराशिषः सतः
 किमेभिराघोपहतात्महृत्तिभिः ॥ ७६ ॥
 अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्यदां
 विलोकनात्तः पितृसङ्गणेचरः ॥
 स भौमरूपः शिव इत्युदौर्ध्वते
 न सन्ति याथाार्थ्यं विदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

नेत्वर्थः । उपसर्गस्य घञमनुष्येषु बहुलमिति (६,३,१२ः
 पा०) दीर्घः । [भूतिसमुत्सुकेन] ऐश्वर्यकामेन [वा मङ्गल
 मन्वमाख्यादिकम् [निषेव्यते ।] शरणे रक्षणे साधुः शरणः
 तत्र साधुरिति (४,४,६८ पा०) यत्प्रत्ययः । “शरणं गृह
 चित्तोः” इत्यमरः । जगतः शरणः तस्य [जगच्छरणा
 निराशिषः] निरभिलाषस्य [सतः] शिवस्य । “आशीरुग
 द्रायां विप्रवाक्याभिलाषयो” इति शाखतः । [आशया]
 णया [उपहृता] दूषिता [आत्महृत्तिः] अन्तःकरणहर्
 येषां तैः [एभिः] मङ्गलैः किम् ?] इत्येत्वर्थः । पूर्वं मङ्ग
 लित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन प
 मर्शो न विरुध्यते । इष्टावात्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि म
 लाचारनिर्वन्धः तदुभयासंघट्टस्य तु यथाकथञ्चिदास्तां
 दीव ? इत्यर्थः । एतेनामङ्गलाभ्यासरतिमित्युक्तं (६५ श्र
 प्रत्युक्तम् ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन इति । [सः] हरः न विद्यते किञ्चन इत्यं
 सः [अकिञ्चनः] हरिद्रः [सन् सम्यदाम्] प्रभवत्यस्मादि
 [प्रभवः] कारणम् [पितृसङ्गणेचरः] ज्ञानान्त्रयः सन्

विभूषणोद्भासि पिनङ्गभोगि वा
 गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा सादृष वेन्दुशेखरं
 न विश्वमूर्त्तैरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

पाशां लोकाणां नाथः] तद्वितार्थेत्यादिना (२,१,५१ पा०)
 उत्तरपदसमासः । [सः] देवः [भीमरूपः] भयङ्कराकारः
 तन् [शिवः] सौम्यरूपः [इत्युदीर्यते] उच्यते । अतः [पिना-
 केनः] हरस्य यथाभूतोऽर्थः यथार्थः तस्य भावः [याथार्थम्]
 तत्त्वं तस्य [विदः न सन्ति ।] लोकोत्तरमहिम्नो निर्लेपस्य
 यथा कथञ्चिदवस्थानं न दोषायेति भावः । एतेन अवस्तु-
 निर्बन्धपरे इति (६६) श्लोकोक्तं परिहृतं वेदितव्यम् ॥ ७७ ॥
 देवस्य लौकिकमलौकिकञ्च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह,-

विभूषणेति । विश्वं मूर्त्तिर्यस्येति [विश्वमूर्त्तैः] अष्ट-
 मूर्त्तैः शिवस्य [वपुः] शरीरं भूषणैरुद्भासत इति [भूषणो-
 दासि स्यात्] [पिनङ्गभोगि] आसुक्तभुजङ्गमम् [वा स्यात्] ।
 पिनङ्गेति नङ्गतेरपिपूर्वात्कर्मणि क्तः “वष्टि भागुरिरङ्गोपम-
 भाष्योरुपसर्गयोः” इति अकारलोपः । [गजाजिनालम्बि]
 स्यात् अथ [वा दुकूलधारि] स्यात् । कपालमत्रास्तीति [क-
 पालि] ब्रह्मशिरःकपालशेखरम् । [वा स्यात्] [इन्दुशेखरम्]
 वा स्यात् [नावधार्यते] सर्वं सम्भवतीत्यर्थः । एतेन त्वमेव
 भावदिति (६७) श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
 ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
 तथाहि नृत्यमभिनयक्रियाच्च तं
 विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७६ ॥
 असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
 प्रभिन्नदिम्बारणवाहनो वृषा ।

अयुक्तरूपं किमतः परं वदेति ६६ श्लोकोक्तं प्रत्याह,—
 तदङ्गेति । [तस्य] शिवस्य [अङ्गम्] तस्य [संसर्गम् अवा-
 प्य] आसाद्य [चिता भस्मैव रजः विशुद्धये] [कल्पते] अतं
 पर्याप्नोतीत्यर्थः । अलमर्थयोगात्मनःस्वस्तिस्वाहेत्यादिना (२,
 ३, १६ पा०) चतुर्थी । ध्रुवम्] शोधकत्वं प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ।
 प्रमाणमेवाह,—[तथा हि] प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । [नृत्ये] ताण्ड-
 वे यः [अभिनयः] अर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव [क्रियां]
 तथा निमित्तेन [च्युतम्] पतितं चिताभस्मरज इति शेषः
 [अम्बरौकसाम्] देवानाम् [मौलिभिः विलिप्यते] ध्रियते ।
 अशुद्धं चेत् कथमिन्द्रादिभिर्ध्रियेतेत्यर्थापत्तिरनुमानं वा
 प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

यदुक्तं दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु (२७ श्लो०) इत्यङ्गते-
 ऽन्या पुरतो विदुष्वनेत्यादि (७० श्लो०) च तन्नोत्तरमाह—
 असम्पद इति । [प्रभिन्नः] मदस्त्रापी [दिम्बारणः] दि-
 म्बजः [वाहनम्] यस्य सः ऐरावतीनीठ इत्यर्थः । [वृषा] दे-
 वेन्द्रः [असम्पदः] दरिद्रस्व [वृषेण गच्छतः] वृषभारुहस्य

करोति पादावुपगम्य मौलिनाः
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
 त्वयैकमौशं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभवोऽपि कारणं
 कथं सलक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया

नस्य] ईश्वरस्य [पादौ मौलिना] मुकुटेन [उपगम्य] प्रणम्ये-
 ष्यः । [विनिद्राणाम्] विकसितानाम् [मन्दाराणाम्] कल्प-
 रकुसुमानाम् [रजोभिः] परागैः [अरुणाः अङ्गुलयः]
 योस्ती तथोक्ती [करोति] । दिग्गजारोहिणाम् इन्द्रादीना-
 पि वन्द्यस्य इन्दुमौलिः किं ? सम्पदा, वृषारोहणे वा की ?
 दोष इत्यर्थः ॥ ८० ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मतेति (७२ श्लो०) तत्रोत्तरमाह,—
 विवक्षतेति । [च्युतात्मना] नष्टस्वभावेन अतएव [दोषम्]
 षण्णम् [विवक्षता] वक्तुमिच्छतापि [त्वया ईशं प्रति एकम्]
 लक्ष्यजन्मतेत्येतदेकं वच इत्यर्थः । [साधु भाषितम्] सम्य-
 क्तं कुतः ? [यम्] ईश्वरम् [आत्मभवोऽपि] ब्रह्मणोऽपि ।
 ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ' इत्यमरः । [कारणमामनन्ति] उदा-
 रन्ति विद्वांस इति शेषः । पाप्माभास्यान्नादाणित्यादिना
 १,३,७८पा०) मनादेशः । [सः] ईश्वरः कथम् ? [लक्ष्यप्रभवः]
 लक्ष्यजन्मा [भविष्यति] । अनादिनिधनस्य भूगवतः कारण-
 ङ्गाकलङ्कस्य नान्विध्यत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
 न कामवृत्तिर्वचनीयमौचते ॥ ८२ ॥
 निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते
 शृणोति लज्जादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

अलमिति । अथ वा [विवादेन] कलहेन [अलम् त्वया
 यथा] येन प्रकारेण [सः] ईश्वरः [श्रुतः] [अशेषम्] कात्स्न्येन
 [तथाविधः] तावत्प्रकार एव [अस्तु] । [मम मनः] तु [अत्र
 ईश्वरे भावः] शृङ्गारः [एकः] अद्वितीयः [रसः] आस्वाद्य
 यस्य तत् [तथा स्थितम्] । तथाहि [कामवृत्तिः] स्वेच्छाया
 वहारी [वचनीयम्] अस्थानसङ्गापवादम् [नेचते] न विचार
 रयति । न हि स्वेच्छासञ्चारिणी लोकापवादादुबिभ्यतीति
 भावः ॥ ८२ ॥

निवार्यतामिति । हे [आलि !] सखि ! “आलिः सर्वो
 वयस्या च” इत्यमरः । [स्फुरितोत्तराधरः] स्फुरणभूयिष्ठोऽः
 [अयं वटुः] माणवकः [पुनः] [किमपि विवक्षुः] वक्तुमिच्छुः ।
 ब्रुवः सनस्तादुप्रत्ययः । [निवार्यताम्] । तर्हि वक्तुमेव कर्त्तव्यं
 न ददासीत्याह,—तथाहि [यो महतः] पूज्यान् [अपभाषते]
 अपवदति [न केवलम्] [स पापभाक्] भवतीति शेषः । अत्र
 स्मृतिः । गुरोः द्वाप्तः परीवादी न श्रोतव्यः कथञ्चन । कर्त्तव्यं
 तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यत इति किन्तु [तस्मात्]

इतो गमिष्याम्यथ वेति वादिनी
 चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
 समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
 तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
 निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
 मार्गाच्चलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

महतामपवादकात् [यः शृणोति] महदपवादकवाक्यमिति
 शेषः [सः अपि] पापभागित्यनुषज्यते ॥ ८३ ॥

सम्प्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते,—

इत इति । [अथ वा इतः] अन्यत्र [गमिष्यामीति वादिनी]
 वदन्ती [स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला] रयवशात् कुचस्त्रस्तचीरा
 बाला] पार्वती [चचाल] । [वृषराजकेतनः] वृषभध्वजश्च
 स्वरूपमास्थाय] निजरूपमाश्रित्य [कृतस्मितः] सन् [ताम्]
 पार्वतीम् [समाललम्बे] जग्राह ॥ ८४ ॥

तमिति [तम्] देवम् [वीक्ष्य वेपथुमती] काम्यवती [सर-
 साङ्गयष्टिः] खिन्नगात्री महादेवदर्शनेन देव्याः सात्त्विकभा-
 वोदय उक्तः [निक्षेपणाय] अन्यत्र विन्यासाय [उद्धृतम्] उत्-
 क्षिप्तम् [पदम्] अङ्घ्रिम् [उद्वहन्ती] [शैलाधिराजतनया]
 पार्वती [मार्गे] अचलः] तस्य [व्यतिकरेण] समाहृत्या अव-
 रोधनेनेति यावत् । [आकुलिता] सम्भ्रमिता [सिन्धुः] नदी

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रौतस्सपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अज्ञाय सा नियमजं क्लमसुम्भसर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्यं

तपःफलोद्घो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[इव] । “देये नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्”
इत्यसरः । [न ययौ न तस्थौ] कञ्जयेति भवः । वसन्वतिल-
कावृत्तमेतत् ॥ ८५ ॥

अयेति । [चन्द्रमौलौ] शिवे हि [अवनताङ्गि !] पार्वति !
[अद्य प्रभृति] अस्माद्दिनादारभ्येत्यर्थः । प्रभृतिस्त्रेगादयेति
सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थी लक्षते । [तत्र] [तपोभिः]
[क्रीतः] । दासञ्च दाने दासते आत्मानं ददातीति [दासः
अस्मि] [इति] [वादिनि] वदति सति । [सा] देवी [अज्ञाय]
सपदि । “भटित्यञ्जसाङ्गाय द्राङ्गङ्गु सपदि द्रुतम्” इत्य-
सरः । [नियमजम्] तपोजन्यम् [क्लमम्] क्लेशम् [उत्ससर्ज]
फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मादेत्यर्थः तथा [हि] क्लेशः [फलेन]
फलसिद्ध्या [पुनर्नवतां विधत्ते] पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादय-
तीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमन्नृशामहोपाध्यायकीलाचलमन्त्रिनाथसूरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सप्तम्यां

समाख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

—००—

अथ विश्वात्मने गौरौ सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
 दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥१॥
 तथा व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
 चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥२॥

अथेति । [अथ] देवदेवानुग्रहानन्तरम् [गौरी] पार्वती विश्वम् आत्मा स्वरूपं यस्येति विश्वस्य आत्मेति वा [विश्वात्मने] शिवाय [मिथः] रहसि । “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः । [सखीं सन्दिदेश] अतिससर्ज । क्रियामात्रप्रयोगेऽपि (१) सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी किमिति [भूभृतां नाथः] हिमवान् [मे] मम [दाता] सन् [प्रमाणीक्रियताम्] दाहत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । पित्रा दीयमानायाः परिग्रही मम महाननुग्रह इति भावः ॥ १ ॥

तथेति । [तथा] सख्या सखीमुखेनेत्यर्थः [व्याहृतसन्देशा] उक्तवाचिका [प्रिये] हरविषये [निभृता] निश्चला परमासक्त्यर्थः [सा] गौरी [मधौ] वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोकिलया उन्मुखी मुखरा [परभृतोन्मुखी ।] मुखशब्देन

(१) कर्मणा यन्निभ्रैतीति (१,४,१२पा०) कर्मणे कर्मशब्देन क्रियाया अपि पृथक्त्वात् क्रियया यन्निभ्रैतीति तत्र कर्मणस्त्वार्त्तिके क्रियाशब्दस्य स चादुपपत्त्याच्च सम्प्रदानसंज्ञा ।

स तथेति प्रतिज्ञाय विस्तृत्य कथमप्युमाम् ।
 ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्वार स्वरशासनः॥
 ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
 सारन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ॥१॥

अभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याह-
 रन्तीत्यर्थः परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायां जातेरस्तीति
 (४,१,६३पा०) ङीप्प्रत्ययो न भवति । तथेत्युपमेयस्य व्यस्त-
 त्वादुपमानस्य परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथ वा
 भृङ्गरणं (३,३,१०८पा० वा०) सम्पदादित्वात् क्विप् । परै-
 र्भृत् यस्यास्तया परभृता इति व्यासेन व्याख्येयम् । पदम-
 स्तरीकारस्तु परैर्भ्रियत इति कर्मणि क्विपमाह । [चूतयष्टिः
 चूतशाखेव [अभ्यासे] अन्तिके [बभौ] । “सदेशाभ्याससविध-
 समर्थ्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अत्यभितोः
 व्ययम्” इत्यमरः ॥ २ ॥

स इति । [स] प्रकृतः । शास्तीति शासनः । (१) बहुल
 ग्रहणात् कर्त्तरि ल्युट् । [स्वरस्य शासनः] ईश्वरः [तथेति
 प्रतिज्ञाय] तथा करिष्यामीत्युक्तेत्यर्थः । [उमाम् कथमपि
 कच्छेण [विस्तृत्य] तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । [ज्योति-
 र्मयान्] तैजोरूपान् [सप्तर्षीन्] अङ्गिरःप्रभृतीन् [सस्वार
 स्मृतवान् ॥ ३ ॥

तइति । [ति] तप एव धनं येषान्ते [तपोधनाः] सप्तर्षय
 [प्रभामण्डलैः] तैजःपुञ्जैः [व्योम] आकाशम् [द्योतयन्त

(१) कल्पलुटोबल्लभम् (३,३,११३पा०) इति सूत्रे इति शेषः ।

आप्तुतास्तौरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।
व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमद्गन्धिषु ॥५॥
सुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।
रत्नाक्षसूत्रा प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥६॥

प्रकाशयन्तः अरुन्धत्या सह वर्तन्त इति [सारुन्धतीकाः]
सन्तः । नच्युतयेति (५, ४, १५३ पा०) कप् । [सपदि प्रभोः]
ईश्वरस्य [पुरः] पुरोभागे [प्रादुरासन्] प्रत्यक्षा बभूवुः ॥४॥

इतः परं षड्भिः श्लोकैस्तानिव सुनीन् वर्णयति, — आप्तुता
इत्यादिभिः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः इगुपधेत्या-
दिना (३, १, १३५ पा०) कप्रत्ययः । [तीरे] ये [मन्दाराः]
कल्पवृक्षाः तेषाम् [कुसुमानाम् उत्किराः वीचयः] तरङ्गाः
येषां तेषु [दिङ्नागानाम्] दिग्गजानाम् [मद्गन्धः] येष्विति
तथोक्तेषु [व्योमगङ्गाप्रवाहेषु] आकाश गङ्गास्रोतःसु [आप्तु-
ताः] स्नाताः ॥ ५ ॥

सुक्तेति । [सुक्तानाम्] मीत्तिकानाम् [यज्ञोपवीतानि]
सुक्ताभयानि तानीत्यर्थः [बिभ्रतः] दधानाः हेममयानि
वल्कलानि येषां ते [हैमवल्कलाः] । रत्नमयानि अक्षसूत्राणि
येषान्ते [रत्नाक्षसूत्राः] । [प्रव्रज्याम्] प्रव्रजनम् । व्रजयजीर्भावे
क्यविति (३, ३, ८८ पा०) क्यप् । [आश्रिताः कल्पवृक्षा इव]
स्थिताः । अत्र चतुर्थीश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्था-
श्रमो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहं ब्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विन”
इति (६स० ३४ श्लोके) सपत्नीकत्वाभिधानात् “सुतविन्द्यस्त-

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
 सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणाममुदीक्षिताः ॥७॥
 आसक्तबाहुलतया सार्द्धं सुदृतया भुवा ।
 महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥८॥
 सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।
 पुरातनाः पुराविद्धिर्धातार इति कीर्त्तिताः ॥९॥

पत्नीकस्तया वानुगतीऽपि सन्" इति वानप्रस्थस्त्रीभयशा
 स्मरणात् ॥ ६ ॥

अध इति । [अधः प्रस्थापिताश्वेन] सूर्यमण्डलोपरिव-
 र्त्तित्वात् सप्तर्षिमण्डलस्येति भावः । [समावर्जितकेतुना]
 तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन [सहस्ररश्मिना] सूर्येण
 [साक्षात् स्वयमेव [सप्रणामम् उदीक्षिताः] गमनाभ्यनुज्ञा-
 दानपर्यन्तमित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥

आसक्तेति । पुनः किंविधाः [प्रलयापदि] कल्पान्तसङ्घटे
 [आसक्तबाहुलतया] दंष्ट्रायामिति शेषः । [उदृतया] दंष्ट-
 येतिशेषः । [भुवा सार्द्धम्] धरण्या सह [महावराह दंष्ट्रायां
 विश्रान्ताः] । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्गशेषेति । [विश्वयोनिः] ब्रह्मणः [अनन्तरम्] सर्गशे-
 षस्य प्रणयनात् ब्रह्मसृष्टावशिष्टसृष्टेः कारणाद्धेतोरित्यर्थः
 [पुराविद्धिः] पुराणवेदिभिः व्यासादिभिः [पुरातनाः धातार
 इति कीर्त्तिताः] । विश्वयोनेरिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी तस्या-
 नन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्वविवक्षायां तु

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकसुयुषेष्णाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥१०॥

कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरन्ध्रतौ ॥११॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदौश्वरः ।

पञ्चमी । अयमदः शब्दीयथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति शाव-
रभाष्ये दर्शनात् । “तथा अथातो धर्मजिज्ञासा वेदाध्यय-
नादनन्तरम्” इत्याचार्याः । कविश्च “पुराणपत्रापगमाद-
नन्तरम्” इति । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

प्राक्तनानामिति । [प्राक्तनानाम्] जन्मान्तरभवानाम्

[विशुद्धानाम्] निर्मलानाम् [परिपाकम्] फलदानोन्मुख-
त्वम् [उपेयुषाम्] गतानाम् [तपसां फलानि उपभुञ्जाना
अपि] [तपस्विनः] तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहा-
स्वेति भावः ॥ कुलकम् ॥ १० ॥

तेषामिति । [तेषाम्] ऋषीणाम् [मध्यगता साध्वी]
पतिव्रता अतएव [पत्युः] वसिष्ठस्य [पादयोः अर्पितेक्षणा]
निविष्टदृष्टिः [अरन्ध्रतौ] [साक्षात्] प्रत्यक्षा [तपःसिद्धिरिव]
तेषामेवेति शेषः । तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्या-
दियमुपमा । [बहु] भूयिष्ठम् [बभासे] भाति स्म ॥ ११ ॥

तामिति । [श्वरः] भगवान् [ताम्] अरन्ध्रतीम् [मुनींश्च]
[अगौरवभेदेन] समानप्रतिपत्त्या [अपश्यत्] दृष्टवान् । नचाय-

स्त्री पुमानित्यनास्यै षा वृत्तं हि महितं सताम् १२
 तद्दर्शनादभूत् शम्भो भूयान् दारार्थमादरः ।
 क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्यत्वो मूलकारणम् १३
 धर्मेणापि पदं शर्वं कारिते पार्वतीं प्रति ।
 पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छसितं मनः ॥ १४ ॥

मविवेक इत्याह,—[हि] यस्मात् [स्त्री पुमांश्चैत्येषा] [अनासा
 स्त्रीपुंसभेदी न विवक्षितः किन्तु [सताम्] साधूनाम् [वृ-
 त्तम्] चरित्रमेव [महितम्] पूज्यम् । “गुणाः पूजास्तान्
 गुणिषु न च लिङ्गं न च वय” इति ॥ १२ ॥

तदिति । [तद्दर्शनात्] अरुन्धतीदर्शनात् [शम्भोः दार-
 र्थम्] दारपरिग्रहार्थम् [आदरो भूयान्] बहुतरः [अभूत्
 ननु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह,—[धर्म्याणाम्] धर्मात्
 नपितानाम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते (४,४,८२पा०) इति
 यत्प्रत्ययः । [क्रियाणाम्] इज्यादीनां सत्यः पतिव्रताः पत्न-
 [सत्यत्वः] पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४,१,३३पा०) इति ऊ-
 नकारश्च । [मूलकारणं खलु] ॥ १३ ॥

धर्मेणेति । [धर्मेण] दारसञ्चिष्टञ्चालक्षणेनापि क-
 [शर्वे] ईश्वरे [पार्वतीम्] [प्रति] [पदं कारिते] सति । इ-
 रन्यतरस्यामिति (१,४,५३पा०) शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वः
 [पूर्वापराधभीतस्य कामस्य] [मनः उच्छसितम्] पुनरुर्ज-
 नावकाशो भवतीति सप्रत्याशमभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद् गुरुम् ।
 इदमचरन् नूचानाः प्रौतिककण्टकितत्वचः ॥१५॥
 यद्ब्रह्म सम्यगान्नातं यद्ग्नौ विधिना हुतम् ।
 यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥१६॥

अथेति । [अथ] [अनूचानाः] साङ्ख्यवेदप्रवक्तारः । 'अनू-
 चानः, प्रवचने साङ्ख्येऽधीती गुरोस्तु यः" इत्यमरः । उपेयि-
 वाननाभ्वा ननूचानश्चेति (३, २, १०८ पा०) निपातः । [प्रीत्या
 कण्टकिताः] पुलकिताः [त्वचः] येषाम्ते तथोक्ताः । [ते सर्वे]
 मुनयः [जगद्गुरुम्] हरम् [मानयित्वा] पूजयित्वा [इदम्]
 वक्ष्यमाणम् [जुचुः] ॥ १५ ॥

यदिति । [ब्रह्म] वेदः । "वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म" इत्यमरः ।
 [सम्यक्] नियमपूर्वकम् [आन्नातम्] अधीतमिति [यत्]
 [अग्नी विधिना हुतम्] इति [यत्,] [तपः] चान्द्रायणादि-
 कम् [तप्तम्] इति च [यत्,] [तस्य] अध्ययनेन्यातपोरूपस्य
 आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुदाया-
 भिप्रायकमेकवचनम् अन्यथा आठ्व्यान्वयप्रसङ्गात् । न च
 नपुंसकैकवद्भावः अनपुंसकेनेति नियमात् (१) । [फलम्]
 कार्यम् [अथ] [नः] अस्माकम् [विपक्वम्] सुनिष्पन्नमित्यर्थः ।
 कर्मणि क्तः पचीवः (८, २, ५२ पा०) इति, निष्ठा तस्य वत्वम् ॥१६॥

(१) नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्वयतरस्याम् (१, २, ६८ पा०) इति सूत्रे
 अनपुंसकेनैव सङ्गोक्तौ नपुंसकं शिष्यते विभाषया एकवचनस्यैवत्वर्थके
 अनपुंसकेनेत्युक्तेः इह तु ब्रह्मादीनां सर्वेषां नपुंसकत्वाच्चेकवचनसम्भवः ।

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वधा ।
 मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥१७॥
 यस्य चेतसि वर्त्तथाः स तावत् कृतिनां वरः ।
 किं पुनर्ब्रह्मोनेर्यस्तव चेतसि वर्त्तते ॥ १८ ॥
 सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यस्महे पदम् ।
 अद्य तृच्चै स्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥१९॥

तदेव फलमाह,—

यदिति । [यत्] यस्मात् कारणात् [जगतामध्यक्षेण]
 अधिपेन [त्वया वयम्] [मनोरथस्य] अभिलाषस्य [अविष-
 यम्] अगोचरम् [आत्मनः] स्वस्य [मनोविषयम्] मनोदेशम्
 [आरोपिताः] प्रापिताः । तस्माद्विपक्वं फलमिति पूर्वेषु
 सम्बन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्टा
 भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥ १७ ॥

तदेवोपपादयति,—

यस्येति । [यस्य] जनस्य [चेतसि वर्त्तथाः] येन स्मर्यते
 इत्यर्थः । [स तावत्] स एव [कृतिनां वरः] श्रेष्ठः । [ब्रह्मणः]
 वेदस्य वेधसो वा [योनिः] कारणस्य यदा वेदप्रमाणकस्य
 [तव चेतसि यो वर्त्तते] त्वया स्मर्यते इत्यर्थः । [किमुनः] स
 कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्यमिति । [अर्कात्] सूर्यात् [सोमात्] चन्द्राच्च [परम]
 उच्चैः [पदम्] स्थानम् [अध्यास्महे] तिष्ठामः वयमिति शेषः
 [सत्यम्] । अधिष्ठीङ्क्षासां कर्मेति (१, ४, ४६ पा०) कर्मत्वम् ।

त्वत्सम्भावितस्य त्वत्कृतं कृत्वा मन्यामहे प्रवृत्तम् ।
 प्रायः प्रत्ययकाधत्ते स्वगुणेषु साक्षात्कृतम् ॥ १९ ॥
 या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुध्यानसम्भवाः ।
 सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

अथ तु [तव कर्तुः [स्मरणम्] एव [अनुग्रहः] प्रसादः
 तस्माद्धृतीः [ताभ्याम्] अकेन्दुभ्याम् [उच्चैस्तरम्] अत्युच्चं
 प्रदम् अर्ध्यासहे इति सम्बन्धः । उच्चैस्तरमिति (१) द्रव्यप्र-
 कर्षत्वात्प्रत्ययः ॥ १९ ॥

त्वदिति । [वयम्] त्वया सम्भावितं सत्कृतम् [त्वत्सम्भा-
 वितम्] [आत्मानम्] आत्मस्वरूपम् [बहु] अधिकं यथा तथा
 मन्यामहे । तथाहि [उत्तमादरः] सत्परुषकर्तृकः सत्कारः
 स्वगुणेषु विषये [प्रायेण] भूम्ना [प्रत्ययम्] विश्वासम्
 आधत्ते] जनयति । सर्वस्यापि महाजनपरिग्रह एव पृथ्य-
 ताहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

येति । हे [विरूपाक्ष !] [त्वदनुध्यानसम्भवा] त्वत्कर्तृ-
 तस्मरणजन्या [नः] अस्माकम् [या प्रीतिः] [सा] प्रीतिः
 तुभ्यं किम् ? आवेद्यते] किमर्थं ? निवेद्यते तथाहि, [देहि-
 ताम्] प्राणिनाम् [अन्तरात्मा] अन्तर्यामी [असि] । सर्वसा-
 क्षिणा न त्वया अस्मत्प्रीतिरनावेदिताऽपि ज्ञायत एव यतः,
 ततो न बुद्धबोधनं सम्भवतीति भावः ॥ २१ ॥

(१) किमेति उच्यते यथा तस्मिन् द्रव्यप्रकर्षे (१, ४, ११ पा०) किमादिभ्यः घसं
 क्तप्रत्ययाच्चुः स्याच्च त्वं द्रव्यप्रकर्षे इति द्रव्यप्रकर्षे तर्जनेभात् नासुः ।

साक्षाद् दृष्टोऽपि न ह्यनर्बिहमस्त्वां वयमञ्जसा
 प्रसीद् कथवात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे ॥२२॥
 किं येन ह्यनपि व्यक्तसुत येन विभर्षिं तत् ।
 अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥२३॥
 अथ वा सुमहत्येषा प्रार्थना देव ! तिष्ठतु ।

साक्षादिति । हे देव ! [साक्षात्] प्रत्यक्षेण [दृष्टोऽपि
 [अञ्जसा पुनः] तत्त्वतस्तु [त्वां वयं न विद्मः] । दृश्यमानस्य
 रूपस्यातात्त्विकत्वादिति भावः । अतः [प्रसीद्] अनुगृह्य
 [आत्मानम्] निजस्वरूपं [कथय] । न चाकथितं तत्सुबोध-
 मित्याह, [धियाम्] बुद्धीनाम् [पथि न वर्त्तसे] अतः त्वयैव
 त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतां
 रूपयितुं शक्यमित्याह,—

किमिति । हे देव ! [एषः] दृश्यमानः [ते भागः] मूर्तिः
 [किम् ?] [येन] भागेन [व्यक्तम्] प्रपञ्चम् [सृजसि] सः ।
 यत्तदीर्नित्यसम्बन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः । [उत ? येन]
 भागेन [तत्] व्यक्तम् [विभर्षिं] पालयसि स वा । [अथ ?]
 यः [भागः] तस्य [विश्वस्य संहर्ता] स वा । किमादयः स-
 न्देहे । [कतमः ?] ब्रह्मविष्णुमहेश्वरिषु अयं कतमः ? भागः
 तदुच्यतामित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात् कथमयं संशयस्तथाह,—
 अथ वेति । [अथ वा] हे [देव !] [सुमहती] गुह्यतमत्वात्

न्तितोपस्थितास्तावत् शाधि नः करवाम किम् २४

प्रथ मौलिगतस्येन्दोर्विश्वदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काञ्चित् प्रवृत्तयः ।

तनु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यभूतोऽपि सूचितः ॥ २६ ॥

इतिदुर्लभेत्यर्थः । [एषा] [प्रार्थना] निजरूपनिरूपणप्रार्थना
तिष्ठतु ।] किन्तु चिन्तितेन चिन्तिता वा उपस्थिताः [चि-
न्तितोपस्थिताः] तान् [नः] अस्मान् [तावत् शाधि] आश्ना-
य [किं ? करवाम] प्रार्थनायां लोट् । अलमप्रस्तुतेन,
स्तुते तावन्नियुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथेति । [अथ] [परमेश्वरः] [मौलिगतस्य इन्दोः] [त-
न्वीम्] अस्यां कलामात्रत्वादिति भावः । [प्रभाम्] कान्तिम्
विश्वदैः] शुभैः [दशनांशुभिः] [उपचिन्वन्] वर्धयन् [प्रत्याह]
प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ २५ ॥

विदितमिति । हे मुनयः ! [काञ्चित्] अपि [मे प्रवृ-
त्तयः] व्यापाराः [स्वार्था न] भवन्ति [यथा] तथा [वः]
शुभाकम् [विदितम्] वाक्यार्थः कर्म बुद्ध्यर्थत्वाद्दर्शमाने ज्ञाः
तद्योगात् षष्ठी (१) । प्रवृत्तिपारार्थं प्रमाणमाह, [अष्टाभिः
मूर्तिभिः] [इत्यभूतः] इमं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः ।

(१) मनिमुनिपुत्रार्थेभ्यश्च (३२, १८८ पा०) इति वर्त्तमाने ज्ञाः क्लृप्त च
वर्त्तमाने (२, २, ६७ पा०) वर्त्तमानार्थकज्ञाद्योगे वर्त्तारि षष्ठी ।

सोऽहं तृष्णातुरैर्दृष्टिं विदुस्त्वानिव चातकैः ।
 अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥२७॥
 अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
 उत्पत्तये हविर्भीक्तु र्यजमान इवारणम् ॥२८॥
 तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

भू प्राप्ताविति धातोः कर्त्तरि क्तः । [सूचितः] ज्ञापितः
 [अस्मि] । मत्स्वमूर्त्तिचेष्टया पारार्थमनुमेयमित्यर्थः ॥२६॥

स इति । [सः] परार्थप्रवृत्तिः [अहम्] [तृष्णातुरैः चा-
 तकैः] [दृष्टिं विदुस्त्वान्] मेघः [इव] [अरिविप्रकृतैः] शत्रु-
 पीडितैः [देवैः] [प्रसूतिम्] पुत्रीत्वादनम् [प्रतियाचितः]
 याचतेर्दुहादित्वात् अप्रधाने (१) कर्मणि क्तः ॥ २७ ॥

अत इति । [अतः] सुरप्रार्थितत्वाद्धेतोः [आत्मजन्मने
 पुत्राय पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना
 (२,३,१४पा०) चतुर्थी । [पार्वतीम् यजमानः] यथा पूज्यजो-
 शानन् (३,२,१२८पा०) इति शानन्प्रत्ययः । [हविर्भीक्तुः]
 अग्नेः [उत्पत्तये] [अरणम्] अग्निमन्यनदारुविशेषम् [इव]
 “निर्मन्यदारुणि त्वरणिद्वयोः” इत्यमरः । [आहर्तुम्] सङ्-
 हीतुम् [इच्छामि] ॥ २८ ॥

तामिति । [अस्मदर्थे] अस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति
 [युष्माभिः] [ताम्] पार्वतीम् [हिमालयः] हिमवान् [याचि-

(१) “नेत्रे कर्मणि दुहादेः प्रधाने नीचकृत् बहाम्” इति
 भाष्यवचनादिति शेषः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सङ्गुठिताः॥२६
उन्नतेन स्थितिमता धुरसुद्वहता भुवः ।
तेन योजितसम्बन्धं विस्रामाप्यवञ्चितम् ५०॥
एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

[व्यः] । याचेदुं हादित्वादप्रधाने कर्मणि (१) तव्यप्रत्ययः ।
प्रावश्यकञ्चेतदित्याह, [सङ्गिः] सत्पुरुषैः [अनुठिताः]
सङ्गुठिताः [सम्बन्धाः] यीनादयः [विक्रियायै] वैकल्योत्पा-
दनाय [न कल्पन्ते] न पर्याप्तुवन्ति न समर्था इत्यर्थः ।
(३, २, १६ पा०) अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ २६ ॥

न चाहं लौल्यात् स्त्रियमिच्छामि किन्तु देवीपकाराय
द्येवं निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य
न्या परिणयेच्छा क्रथमित्युक्ते स एव मे श्लाघ्यसम्बन्धोऽत्र-
वान् हिमवानित्याह, =

उन्नतेनिति । [उन्नतेन] प्रांशुना प्रसिद्धेन च [स्थितिमता]
तिष्ठावता [भुवः धुरम्] भारम् [उद्वहता] निर्वाहकेषे-
र्यः [तेन] हिमवता [योजितः] सङ्गुठितः [सम्बन्धः] यीन-
बन्धी यस्य तम् [मामप्यवञ्चितम्] अव्याप्तोहितम् [विस्र-
मानीत । विद् ज्ञाने इति धातोर्लोट् ॥ ३० ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह, —

एवमिति । कन्यार्थं कन्याप्रदानाय [सः] हिमवान् [एवं

(१) प्रधानकर्मण्यस्य ये हादीनाल्लङ्घि कर्मणाम् । अप्रधाने इहा-
नां ग्यन्ते कर्त्तुञ्च कर्मण्य इति भाष्यवचनादिति शेषः ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥३१॥
 आर्याथरुन्धतौ तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
 प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्धीणां प्रगल्भता ॥३२॥
 तत् प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
 महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गमः पुनरेव नः ॥३३॥

वाच्य इति वः] युष्मभ्यम् [नोपदिश्यते] । कुतः [हि-
 यस्मात् [साधवः] विद्वांसः [भवद्भिः प्रणीतम्] स्मृतिरूपेण
 निबद्धम् [आचारम्] आमनन्ति उपदिशन्ति । न हि सय-
 मुपदेशारः परोपदेशमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आर्येति । [आर्या] पूज्या [अरुन्धत्यपि तत्र] विवाह-
 काल्ये [व्यापारम्] साहाय्यम् [कर्तुम् अर्हति] । तथाहि
 [प्रायेण] प्राचुर्येण [एवंविधे कार्ये] विवाहादिकार्ये दुर्घट-
 इत्यर्थः [पुरन्धीणाम्] कुटुम्बिनीनाम् । 'स्यात्तु कुटुम्बिनी
 पुरन्धिः' इत्यमरः । [प्रगल्भता] चातुर्यम् । स्त्रीप्रधानम्
 स्त्रीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥ ३२ ॥

तदिति । [तत्] तस्मात्कारणात् [औषधिप्रस्थम्] नाम
 [हिमवत्पुरम्] हिमवन्नगरम् [सिद्धये] कार्यसिद्धार्थम् [प्र-
 यात] गच्छत । [अस्मिन्] पुरोवर्तिनि [महाकोशी] ना-
 तत्रत्या काञ्चिन्दी तस्याः [प्रपाते] भृगावेव सा नदी य-
 पतति तस्मिन्निर्ध्वजः । "प्रपातस्वतटीभृगुः" इत्यमरः
 [नः] अस्माकम् [पुनः सङ्गमः] अस्त्विति शेषः । भवत्सम-
 गममतिपालयन्नहमिहैव निवत्स्वामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहुः परिग्रहब्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥२४॥
ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
भगवानपि सम्प्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्यदम् ॥३५॥
ते चाकाशमसिध्याममुत्पत्य परमर्षयः ।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥३६॥

तस्मिन्निति । [संयमिनाम्] आद्ये [तस्मिन्] ईश्वरे
[परिणयोन्मुखे] विवाहोत्सुके [जाते] सति प्रजापतेरिमे
[प्राजापत्याः] ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः [तपस्विनः] मुनयः [परि-
ग्रहैः] पत्नीभिः [ब्रीडाम्] गार्हस्थ्यनिमित्तामित्यर्थः । “पत्नी-
परिजनादानमूलशपाः परिग्रहा” इत्यमरः । [जहुः]
तल्लजुः । जहातेर्लिटि रूपम् । न हि समानगुणदोषेषु
ब्रीडागमोऽस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

तत इति । [ततः] अनन्तरम् [मुनिमण्डलम्] मुनिस-
मूहः [परममित्युक्त्वा] ओमित्युक्त्वा अनुमन्त्येत्यर्थः अव्यय-
मेतत् । “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः । [प्रतस्थे] । [भग-
वान्] ईश्वरः [अपि] [प्रथमोद्दिष्टम्] पूर्वसङ्केतितम् [आस्य-
दम्] स्थानम् महाकीर्षीप्रपातम् [सम्प्राप्तः] ॥ ३५ ॥

त इति । [मनसा समरंहसः] मनसुख्यवेगाः [ते परमर्ष-
यश्च] । पूर्वज्ञोक्तोत्पत्त्यसमुच्चयार्थश्चकारः । असिक्क्यां
नीलम् [आकाशम्] खं प्रति उत्पत्य [ओषधिप्रस्थम्] हिम-
वत्पुरम् [आसेदुः] सद्यः प्रापुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अलकामतिवाह्यै व वसतिं वसुसम्पदाम् ।
 स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वोपनिवेशितम् ॥३७॥
 गङ्गास्रोतःपरिच्छिन्नं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।
 वृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥३८॥

इतः परं दशभिः श्लोकैः ओषधिप्रस्थमेव वर्णयति,—
 अलकाकिति । वसुसम्पदाम्] धनसमृद्धीनाम् । [वस-
 तिम] स्थानम् [अलकाम्] कुवेरनगरीम् [अतिवाह्य] परि-
 च्छिद्येति यावत् [उपनिवेशितम् इव] स्थितम् । तथा [स्व-
 र्गस्य अभिष्यन्दः] अतिरेकः अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य
 [वमनम्] निःसारणम् [कृत्वा उपनिवेशितम् इव] स्थितम् ।
 उभयत्रापि कौटिल्यः, भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदे-
 शापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति ।
 अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

गङ्गति । [गङ्गायाः स्रोतोभिः] प्रवाहैः [परिच्छिन्नम्]
 परिवेष्टितं तैरेव सपरिखमित्यर्थः । [वप्रः] चयः प्राकार-
 चैत्यमिति यावत् । “स्याञ्चयो वप्रमस्त्रियात्” इत्यमरः ।
 तस्य [अन्तः] मध्ये [ज्वलिताः] प्रकाशमानाः [ओषधयः]
 यस्य तत्तथोक्तम् । ज्वलितौषधित्वाद्ग्रात्रिषु सञ्चारिणां दी-
 पनिरपेक्षमित्यर्थः । [वृहन्] विपुलः [मणिशिलानाम्]
 माणिक्यानाम् [सालः] प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम् । “प्रा-
 कारो वरणः सालः” इत्यमरः । अतएव [गुप्तावपि] संवर-
 णेऽपि [मनोहरम्] अकृत्रिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥३८॥

जितसिंहभयाः नामा यत्राश्रया विलयो नयः ।
यक्षाः किम्बुत्थाः पौरा योषितो वनदेवताः ३६
शिखरासक्तमेषानां व्यज्यन्ते यत्र वेष्मनाम् ।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुंरजस्वनाः ॥४०॥

जितेति । [यत्र] पुरे [नागाः] गजाः [जितं सिंहभ्यो
भयम्] यैस्ते तथोक्ताः सिंहाधिकवला इत्यर्थः । नाथस्तु पदं
तुषारस्रुति धौतरक्तम् (१स० ६श्लो०) इत्येतद्विरोधभयात्
वीतवीतभया इति पपाठ । तथा न भेतथं तत्र वनगजानां
सिंहहृत्तत्वाभिधानात् अत्र तु ओषधिप्रस्थगजानां हिमवत्स-
हिम्ना सिंहातिरेकसम्भवेनाविरोधादिति । वीतवीतेति
पाठे वीतं विगतं वीतात् पादाङ्गुशकर्मभ्यां भयं येषां ते
तथोक्ताः स्वभावविनीता इत्यर्थः । “पादकर्मयुतं प्रोक्तं यात-
मङ्गुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातम्” इति यादवः ।
अश्रवाः विलयो नयः विलसम्भवाः । अन्यत्र तु न तथेति
वेचित्प्रम् । उक्तञ्च । अमृताद् वाच्यती वक्त्रेर्वेदेभ्योऽण्णाञ्च
गर्भतः । साम्नां ह्ययानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता”
इति । [यक्षाः] [किम्बुत्थाः] किन्नराश्च [पौराः] पुरजनाः ।
[वनदेवता एव योषितः] न तु मानुष्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

शिखरेति । [यत्र] पुरे [शिखरेषु आसक्ताः मेषाः]
येषान्तेषां [वेष्मनाम्] सन्धिनः, [अनुगर्जितानि] [प्रति-
गर्जितानि] तैः [सन्दिग्धाः] सुरजस्वनाः [करणैः] तांस्त्वयव-
स्त्रापकैः ताङ्गुनविशेषैः तदुक्तं राजकन्दर्पेण । “मृत्युवादित्र-

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
 गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥
 यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
 ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारतामृश्र
 यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
 अर्नभिज्ञास्तमिस्त्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

गीतानां प्रयोगवशभेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः क-
 णानि प्रचक्षते इति । [व्यज्यन्ते] स्फुटीक्रियन्ते ॥ ४० ॥

यत्रेति । [यत्र] नगरे [विलीलानि] चञ्चलानि [विटपेषु
 अंशुकानि] येषां तैः [कल्पद्रुमैरेव] [अपौरादरेण] पौरादरं
 विनैव [निर्मिताः अयत्रसिद्धेत्यर्थः] । [गृहेषु] यानि [यन्त्रा-
 णि] धारादारूणि तेषु [पताकाः] तासाम् [श्रीः] सम्भवतीति
 शेषः । तत्र लम्बाम्बराः कल्पतरव एव वैजयन्तीति सभा-
 व्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यत्रेति । [यत्र] पुरे [नक्तम्] रात्रौ [स्फटिकहर्म्येषु
 आपानभूमिषु] पानगोष्ठीप्रदेशेषु [ज्योतिषाम्] नक्षत्रा-
 णाम् [प्रतिविम्बानि उपाहरताम्] पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोप-
 हारत्वं वा [प्राप्नुवन्ति] ॥ ४२ ॥

यत्रेति । [यत्र] पुरे [दुर्दिनेषु] मेघाच्छन्नदिवसेषु [नक्त-
 मोषधीनाम्] तृणज्योतिषाम् [प्रकाशेन] सञ्चरन्ते एभिरिति
 सञ्चराः पन्यानः । गोश्वरसञ्चरेत्यादिना (१, ३, ११६ पा०) घप्र-
 त्ययान्तो निपातः । [दर्शितसञ्चराः] प्रकाशितमार्गाः [अभि-

यौवनान्तं वयो यस्मिन्मान्तकः कुसुमायुधात् ।
 रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥
 भ्रूभेदिभिः सकम्प्योष्ठैर्ललिताङ्गुलितजनैः ।
 यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादायिनः प्रियाः ४५

सारिकाः] कान्तार्थिन्यः । “कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं
 साभिसारिकाः” इत्यमरः । [तमिस्राणाम्] तमसाम्] कर्षो-
 मात्मणि (१) षष्ठी । [अनभिज्ञाः] तमांसि नाभिजानन्ती-
 त्यर्थः ॥ ४३ ॥

यौवनेति । [यस्मिन्] पुरे [वयः यौवनान्तम्] यौवना-
 वधिकं सर्वेऽप्यजरा इत्यर्थः । तथा [कुसुमायुधात्] कामात्
 [अन्यः] इति शेषः । [अन्तकः] मृत्युर्न अस्तीति शेषः । विर-
 हिणां तादृग्दुःखीत्यादकत्वादान्तकत्वोपचारः । कामं विना
 मृत्युर्नास्तीत्यर्थः । अतएव तत्कार्यभूतमरणाभाव इत्याशये-
 नाह, रतीति [रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा] सुप्तिरेव [संज्ञाविप-
 र्ययः] चेतनापगमः न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः । अत्रत्याः सर्वे
 अजरामरा इति श्लोकतात्पर्यार्थः । अन्तयति अन्तं करोती-
 त्यन्तकः । अन्तयतेस्तत्करीतीति ष्यन्तात् खुल्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

भ्रूभेदिभिरिति । [यत्र] पुरे [प्रियाः] युवानः [भ्रूभेदिभिः]
 भ्रूभङ्गवद्भिः [सकम्प्या ओष्ठाः] येषु तैः [ललितानि अङ्गुलि-
 तर्जनानि] येषु तैः [स्त्रीणां कोपैः] मानाख्यैः [आप्रसादा-

सन्तानकतरुच्छायासुसुविद्याधराञ्जगम् ।

यस्य चोपवनं वाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ४४॥

कुलकम् ।

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

र्थिनः] आप्रसादं प्रसादपर्यन्तम् अर्थिनः याचकाः कृताः न
तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥ ४५ ॥

सन्तानकेति । किञ्चेति चार्थः । [सन्तानकतरोः क्वायासु
[सुप्ता विद्याधराः] देवताविशेषाः तएव [अध्वगाः] यस्मिन्
तत्तथोक्तम् [गन्धवत् गन्धाद्यं गन्धमादनम्] नाम गिरिः,
यस्य पुरस्य वर्हिर्भवम् [वाह्यम्] उपवनम् । आरामः । अत्र
[गन्धवद्गन्धमादनम्] इति आगन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठसु
सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुल्लिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना
गन्धमादनमन्ये चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति
व्याख्याय प्रयोगे च पुल्लिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं सुगन्धि-
र्गन्धमादन इति कालिदास इति । सन्तानकतरुच्छायेत्यत्र
पूर्वपदार्थबाहुल्यसम्भवेऽपि शलभच्छायम् इच्छायमितिवत्
समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् (१) छाया बाहुल्ये (२,
४,२२पा०) इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

अथेति । [अथ ते] दिवि भवाः [दिव्याः मुनयः] हैमवत
इदं [हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य] [स्वर्गाभिसन्धिना] स्वर्गोद्देशेन यत्

(१) तदपेक्षाया बाहुल्यापेक्षाया अभावात् एकेनापि सन्तानकच्छेप
समर्थच्छायानिष्पत्तेरित्याशयेनाबाहुल्यात् न नपुंसकता ।

स्वर्गाभिसन्धिमुद्यतं वदन्ममिव मेगिरिः ॥ ४७ ॥

ते सद्मनि गिरिर्षेनाहुस्त्वदाः स्वर्गोच्चिताः ।

अवतेह जटाभरैर्लिखितानलनिचलैः ॥ ४८ ॥

गगनादवतीर्षा सा वक्रोद्धतपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करालौघ रेर्ज मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

[सुकृतम्] ष्वीतिथोमाद्यनुष्ठानं तत् [स्वर्गाभिसन्धिमुद्यतम्]
[वदन्नाम्] प्रतारणाम् [इव मेगिरिः] हिमवद्वगरमवेक्ष्य
स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः ।
स्वर्गादतिरमणीयमिति भावः ॥ ४७ ॥

त इति । [लिखितानलनिचलैः] चित्रगतज्वलननिष्प-
न्देरिति वेमप्रकर्षोक्तिः । [जटाभरैः] उपलक्षिताः [ते] मु-
नयः द्वारि तिष्ठन्तीति [द्वाःस्थाः] [द्वारपालकाः] । “प्रसीहारे
द्वारपालदाःस्थदाःस्वितदर्शकाः” इत्यमरः । [उत्मुखैः] ऊर्ध्व-
मुखैः [द्वाःस्थैः] वीक्षिताः] सन्तः न तु विनिवारिता इत्यर्थः ।
[गिरिः] हिमवतः [सद्मनि] [विगादवतेहः] अवतीर्णवन्तः ॥ ४८ ॥

गगनादिति । [गमनात् अवतीर्षा] अवरूढा [यथावृष्टम्]
वृष्टानुक्रमेण स्थिताः [पुरःसराः] अघोसराः यस्याम् [सा]
तद्योक्ता । अनुषसर्जनाधिकारात् (१) अ-ङ्गीप् । [सा] [मुनि-
परम्परा] मुनिपङ्क्तिः [तोयान्तः] तोयाभ्यन्तरे [भास्कराली]
प्रतिबिम्बिताः प्रपङ्क्तिः [इव] [रिजे] एतेन मुनीनां तेजस्वि-
त्रेऽग्निं मुखसन्दर्शनं चोक्तमिति । भास्कराणां भूयिष्ठसंभाव-

(१) अघोसरपङ्क्त्य टिट्ठन्त्येन ङीपः प्राप्तावपि तस्य गौणतया
नेङ् ङीप् इत्याङ् अर्धपञ्चिनीतिचकारादिति ।

तावर्षं ग्रानर्षां मादयन् दृष्टत् प्रत्युद्युतौ गिरिः ।

नमयन् सारगुरुभिः प्रादम्यासैः वसुधाम् ॥ ५० ॥

धातुतावाधः-प्रंयुर्दृष्टत् दृष्टत्, वाः ॥ ५० ॥

प्रकृत्यैव शिखोरुक्तः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास युद्धान्तं युद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

नार्थं तोयान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुत्वसिद्धिश्च ॥ ४८ ॥

तानिति । [गिरिः] हिमवान् [अर्घ्यम्] अर्घ्यार्थं जलम्
[प्रादय] [सारगुरुभिः] अन्तःसारदुर्भरैः [पादम्यासैः वसु-
ध्वरां नमयन्] अधः प्रापयन् । अर्घमर्हन्तीत्यर्घ्यान् पूज्यान्
(५, १, ६६ पा०) दृष्टादित्वाद्यप्रत्ययः । [तान्] मुनीन् [दूरात्
प्रत्युद्युतौ] ॥ ५० ॥

सम्प्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्त्वावररूपद्वयसाधारणैर्विधि-
षणैर्विधिनष्टि, —

धात्विति । [धातुवत्ताम्नोऽधरः] यस्य स तद्योक्तः । अन्वय-
धातुरेव ताम्नोऽधरो यस्य । [प्रांशु] उन्नतः उन्नतवापि समा-
नम् । [देवदारुवद्दृष्टन्तौ भुजौ] यस्य स तद्योक्तः देवदारु-
एव दृष्टन्तौ भुजौ यस्येत्यन्वयः । [प्रकृत्वा] स्वभावेनैव शिखा-
वदुरो यस्य स [शिखोरुक्तः] शिखीवेत्यन्वयः । उरःप्रथित्य-
कप् (५, ४, १५१ पा०) इति कप् । अतः [हिमवानिति सुव्यक्त-
वर्तमाने क्तः] । स्वयं-अयवायं हिमवानिति तर्षमप्रत्यभिप्रा-
नादवधारित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विधीति । [स] हिमवान् [विधिना] प्राक्केष [प्रयु-
क्तः]

तत्र वेत्तासनासीमान् कृतासनपरिग्रहः ।
 इत्युवाचेश्वरः वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥५३॥
 अपमेघोदयं वर्षमष्टकुसुमं फलम् ।
 अतर्कितोपपन्नं वा दर्शनं प्रतिभाति मे ॥५४॥
 मूढं बुद्धिमिवात्मनं हैमौ नूतमिवावयन् ॥

सत्कारैः कृतासनेः शुद्धकर्मभिः अदृष्टचरितैः शुद्धान्तप्रवेशा-
 हेरित्यर्थः । [तेः] मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति [दर्श-
 कः] दर्शयिता सन् । पश्यतेर्ष्यन्तात् खुल्प्रत्ययः । [शुद्धान्तः]
 अन्तःपुरम् [आक्रमयामास] प्रवेशयामासेत्यर्थः । अत्र क्रमे-
 गत्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना (१) तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥५२॥

तत्रेति [तत्र] शुद्धान्ते [वेत्तासनासीमान्] [वेत्तम्] सता-
 विशेषः । वेत्तमयविष्टरोपविष्टान् [ईश्वरान्] प्रभून् मुनीन्
 [भूधरेश्वरः] हिमवान् [कृतासनपरिग्रहः] उपविष्टः सन्नि-
 त्यर्थः । [प्राञ्जलिः] कृताञ्जलिः सन् [इति] एवं [वाचस्]
 [उवाच] ॥ ५३ ॥

अपेति । [अतर्कितोपपन्नम्] अविचारितमिषोपपन्नम् अत्य-
 न्तासंभावितमित्यर्थः । [वः] युष्माकम् [दर्शनम्] [अपमेघोद-
 यम् वर्षम्] अनन्ना वृष्टिः तथा [अदृष्टं कुसुमम्] यस्य तत्तद्वी-
 क्तम् फलञ्च [तत्] [मे] प्रतिभाति [अतिदुर्लभम्] संदृष्टम् इत्य-
 र्थः । अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरेभावेऽपि वर्षफलवृष-
 काद्यैरीहृदयाभिधानान् विभाषणा । मुनिदर्शनस्य विविष्ट-

(१) गतिर्बुद्धप्रत्ययवान्। अर्धवर्षमन्वयान्। चर्चते च। (१.४.५२
 अनेवेति शेषः)

भूमेर्दिवमिवाकूटं सन्धेः सवदनुप्रहात् ॥५५॥

अथ प्रभृति भूतानामधिगन्धोऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्विस्मृति तैर्धं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अथैमि पूजकोत्तमां इत्येव द्विजोत्तमाः ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपाटाच्छरा च वः ॥५७॥

वर्तित्वेन च रूपणाट्टपकालङ्कारश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥ ५४ ॥

मूढमिति । भयदनुप्रहादात्मानम् । माम् । मूढम् ।

बुद्धिं विनाकृतम् । बुद्धम् । मूढोभूत्वा यो बुद्धवान् तम् । इव ।

कर्त्तरि क्तः । [आयसम्] अयोषिकारम् । [ईमीभूतम्] आय-

सत्वम् । विहायः सौवर्चत्वं प्राप्तमिवेत्यर्थः । [भूमेः] भूलीकात् ।

[दिवम्] स्वर्गम् । [आकूटमिदं मन्थे] । ज्ञान-रूप-स्थानानि

अथ ते परमुक्त्वन्त इति भावः ॥ ५५ ॥

अथेति । [अथ प्रभृति] इत आरभ्य [भूतानाम्] प्राणि-

नाम् । [शुद्धये अधिगन्धोऽस्मि] शुद्धमर्थिनां तीर्थभूतोऽस्तीत्यर्थः ।

भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् [यत् अर्हद्विः] सङ्घिः

[अध्यासितम्] अधिष्ठितं शुष्टमिति यावत् । [तत्तीर्थम् प्रच-

क्षते] + “निपानागमकोस्तीर्षमृषिजुष्टवले गुरौ” इत्य-

मरः ॥ ५६-॥

अथैतीति । [द्विजोत्तमाः] आत्मानम् । माम् । [इत्येव

पूजम्] शुद्धम् । [अथैमि] अथमथैति । [इत्येव] [मूर्ध्नि गङ्गा-

प्रपातेन] मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन, [मः] शुभाह्वयम् । [धौतयोः] क्षालि-

तयोः । [पादयोरश्नसा च] । अथ गङ्गाजलवत् पादाश्रयः

पावनत्वमित्यौपम्यं गम्यते तच्च प्रसुताप्रसुतयोरिति दीपका-

जङ्गमं प्रैथ्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
 विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
 भवत्यभावनात्याय परितोषाय मूर्च्छते ।
 अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
 न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
 अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥
 लङ्कारः । “प्रियः प्रियतराख्यानम्” इति लक्षणात् प्रियोऽ-
 लङ्कार इति-केचित् ॥ ५७ ॥

जङ्गममिति । हे मुनयः [द्विरूपम्] जङ्गमस्थावरात्मक-
 त्वात् द्विप्रकारकम् [अपि मे वपुः विभक्तानुग्रहम्] विभज्य
 क्तप्रसादम् [मन्ये] । कुतः [जङ्गमं वपुः वः] युष्माकम् [प्रैथ्य-
 भावे] कैङ्कर्ये स्थितमिति शेषः । प्रादूढोष्णोपेथेषु हृद्विर्वक्त-
 व्येति (६, १, ८६ पा० वा०) वृत्तिः । “नियोज्यकिङ्करप्रैथ्यभुजि-
 थपरिचारका” इत्यमरः । [स्थावरम्] वपुः [चरणाङ्कितम्]
 अग्रमेव हि महाननुग्रही दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं
 मूर्धेनि पादन्यासश्चेति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

भवदिति । व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि [व्याप्तदिगन्तानि]
 महास्थवीत्यर्थः । [मे] मम [अङ्गानि भवत्यभावनात्याय] युष्म-
 दनुग्रहजन्याय [मूर्च्छते] व्याप्नुवते [परितोषाय न प्रभवन्ति]
 न पर्याप्नुवन्ति । (२, ३, १६ पा०) अलमर्थयोगाङ्गुर्थी । वयो
 महत्स्वपि महात्तेषु न माति तथा मे हर्षो वर्धतइत्यर्थः ॥ ६० ॥

नेति । [भास्वताम्] तीजस्विनीं विवस्वताम् [वः] युष्माकम्
 [दर्शनेन केवलं दरीसंस्थम्] गुहागतम् [तमः] ध्यान्तरूपमेव

कर्त्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते ।
 मन्ये मत्प्रावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥
 तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
 विनियोगप्रसादाहि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥
 एते वयससौ दाराः कन्येयं कुलजैवितम् ।

न [अपास्तम्] किन्तु [मे अन्तर्गतम्] अन्तरात्मगतम् [रजसः]
 रजोगुणात् [परम्] अनन्तरम् [तमः] अज्ञानरूपम् [अपि
 अपास्तम् ।] रजसु पादन्यासैरेवापास्तमिति भावः । प्रसिद्धः
 भास्वद्भिः वाद्यं तमोऽपास्यते एभिस्त्वान्तरमपि इति व्यति-
 रेकी व्यज्यते ॥ ६० ॥

कर्त्तव्यमिति । [कर्त्तव्यम्] कार्यम् [वः] युष्माकम् [न
 पश्यामि] निस्पृहत्वादिति भावः । अथ [स्याच्चेत्] विद्येत
 यदि ? [किं नोपपद्यते] किं नाम न सम्भवति सर्वं सुलभ-
 मेवेत्यर्थः । अथ वा किमत्र प्रयोजनचिन्तयेत्याह, [मत्प्राव-
 नाय] मच्छीघ्रनाय [एव] भवतामिह विषये [प्रस्थानम्] इदं
 देशमुद्दिश्य इदं प्रवृत्तमित्यर्थः [मन्ये] तर्कयामि ॥ ६१ ॥

तथापीति । [तथापि] भवतां निस्पृहत्वेऽपि [कस्मिंश्चित्]
 कर्मणीति शेषः । [आज्ञाम्] इदं कुर्वित्यादेशम् [तावत्] इदा-
 नीम् [मे] मद्भ्रातृ [दातुम्] अर्हथ मदनुग्रहबुद्धेयति भावः ।
 [हि] यस्मात् [किङ्कराः] भृत्याः प्रभवन्तीति [प्रभविष्णुषु]
 प्रभुषु विषये । भुवश्च (३, २, १३८पा०) इतीष्णुश्च प्रत्ययः ।
 विशेषेण [नियोगः] प्रेषणमिव [प्रसादः] अनुग्रहः येषां ते
 तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्कल इति भावः ॥ ६२ ॥

ब्रूत येनाव वः कार्यमनासा वाह्यवस्तुषु ॥६३

इत्यूचिवांस्तमेवार्थं गुह्यासुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥६४॥

अथाङ्गिरसमग्रण्यसुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥६५॥

एत इति । किं बहुना [एते वयम्, अमी दाराः, इयं
फलस्य जीवितम्] प्राणभूता परमप्रेमास्यदमित्यर्थः [कन्या,
एतां एषां मध्ये येन] जनेन [वः कार्यम्] प्रयोजनम् [ब्रूत]
मिति शेषः । येन सोऽपि दीयत इति भावः । रत्नहिरण्या-
देकन्तु न मे गण्यमित्याह, [वाह्यवस्तुषु] कनकरत्नादिषु
अनासा] अनादरः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ।
प्रदेयं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६३ ॥

इतीति । [इत्यूचिवान्] उक्तवान् । वचेः क्तप्रत्ययः ।
हिमालयः] हिमवान् [गुह्यानां सुखेषु] विवरेषु [विसर्प-
तीति] तथोक्तेन प्रतिशब्देन [तमेव] पूर्वोक्तम् एव [अर्थम्]
द्विः] द्विवारम् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सृजिति, (५, ४, १८ पा०) सृच्-
प्रत्ययः । [व्याजहार] बभाषे ॥ ६४ ॥

अथेति । [अथ] अनन्तरम् [ऋषयः] [सुदाहरणानि]
कथाप्रसङ्गाः तएव [वस्तूनि] अर्थाः तेषु अथं नयतीत्यथशीः
तम् [अग्रण्यम्] प्रगल्भम् । सत्सूद्विषेत्यादिना (३, २, ६१ पा०)
क्लिप् । अग्रयामाभ्यां नयतेरिति (१) वक्तव्यमिति षत्वम् ।
[अङ्गिरसम्] नाम ऋषिम् [नोदयामासुः] प्रतिवक्तुं प्रेरया-

(१) ष एषां आसपीरिति (५, २, ७८ पा०) षत्वनिर्द्देशप्रापकात् ।

उपपन्नमिहं सर्वमनः परमपि त्वमि ।

मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

गामधास्यत् कथं नागो सृणालसृदुभिः फणैः ।

आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

मासुः । [सः] अङ्गिराः [भूधरम्] हिमवन्तम् [प्रत्युवाच] ॥ ६५ ॥

उपपन्नमिति । [इदम्] एते वयममी दारा इत्याद्युक्तम्

[सर्वम्] [अतः परम्] अतोऽधिकमपि [त्वयि उपपन्नं]

शुच्यते । तथाहि [ते] [मनसः] [शिखराणाञ्च] [समुन्नतिः]

[सदृशी] शिखराणीव मनो महोन्नतमित्यर्थः । किन्नाम

दुष्करमुन्नतचित्तानामिति भावः । प्रसुताप्रसुतयोर्मनःशि-

खरयोरीपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकालङ्कारः ॥ ६६ ॥

स्थान इति । [त्वाम्] [स्थावरात्मनम्] स्थावररूपिणम्

[विष्णुमाहुः ।] स्थावराणां हिमालय इति (१० अ० २५ श्लो)

गीतावचनात् । स्थाने युक्तम् । युक्तार्थे अव्ययमेतत् । “युं

हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । तथाहि [ते] तव [कुक्षि

[चराचराणाम्] जङ्गमस्थावररूपिणां [भूतानाम्] पृथिव्य

दीनाम् [आधारतां गतः ।] तवेषु विष्णोः कुक्षिरेवम्

इति भावः ॥ ६७ ॥

गामिति । [नागः] शेषाहिः [सृणालसृदुभिः] विसर्की

लैः [फणैः] [जाम्] भुवम् [कथम् ? अधास्यत्] धारं

[त्वम्] [आ रसातलमूलात्] पातालपर्यन्तम् । विकल्पा

अच्छिन्नामलसङ्गानाः समुद्रोर्ध्वं निर्धारिताः ।
 न्ति लोकाण् पुण्यत्वात् कौर्त्तयः सरितश्च तो ॥६६

यैव स्नायते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

भवेद्य द्वितीयेन तत्रैवोच्छ्रसात्वया ॥७०॥

मासः । [नेत्रालम्बिष्वक्वाञ्चेत्] पादेर्नावलम्बेया यदि ।

दवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि भुषं विभर्त्सीत्यर्थः । अत्र

नयातिपत्यभावात् (१) लङ्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६८ ॥

अच्छिन्नेति । [अच्छिन्नाः] अविच्छिन्नाः [अमलाश्च
 न्तानाः] प्रबन्धाः प्रवाहाश्च यासान्ताः तथोक्ताः [समुद्रो-
 र्ध्वं निर्धारिताः] पारगमनादन्तःप्रवेशाच्चेति भावः ।
 तै तव [कौर्त्तयः] [सरितश्च] गङ्गादयः [पुण्यत्वात्] पवित्र-
 तात् [लोकान् पुनन्ति] पावयन्ति । लोकपावनाः खलु पुण्य-
 तीका इति भावः । केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥६६

यथेति । [गङ्गा भागीरथी प्रभवत्यस्मादिति [प्रभवः]
 न कारणेन परमे तिष्ठतीति [परमेष्ठिनः] विष्णोः । परमे
 केत् (४,१०७०) प्रत्ययः । (२) तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
 ६,३,१४पा०) अलुक् । परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्यः इति
 ८,३,६७पा०) (३) षत्वम् । [पादेन] चरणेन [यथैव स्नायते]

(१) लिङ्प्रतिपत्ते लङ् क्तिवःतिपत्तौ (१,१,१३६ पा०) क्तिवावा
 यतिपत्तिः स्थाप्यन्तः अलम्बनक्रियाया अतिपत्तौ धारणाभावः तस्य
 प्रसङ्गायै विवक्षित इति तु लङ् प्रयोगः समर्थनीयः ।

(२) परमे लघुपठे तिष्ठतेरिति स्थात् स च कित्तेनाञ्चौपः ।

(३) क्तिवावा स्थादिकृतेनैवमूतम् परमे इत्यादि प्रतीकम् ।

परमे इत्यादिभ्यः षत्वम् क्तिवा इत्यस्य षत्व मत्व स्थात् ।

तिर्थ्यगूर्ध्वं मधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासौ तु सात्तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।

उच्चैर्हिरण्यमयं शृङ्गं सुमेरोर्वितधीकृतम् ॥ ७२ ॥

काठिन्यं स्यादरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।

इदन्तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥

प्रयस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेण [उच्छिरसा] तया स्नायते
हरिचरणवत् तीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वमिति भावः ॥ ७० ॥

तिर्थ्यनिति । [तिर्थ्यगूर्ध्वं मधस्ताच्च व्यापकः] सर्वव्यापी-
त्यर्थः । '[महिमा] महस्त्वम् [हरेः] विष्णोः त्रिषु विक्रमेषु
उद्यतस्य सतः [आसीत् ।] [त्रिविक्रमोद्यतस्यापि] कदा-
चिदेव न तु सर्वदेत्यर्थः । [तव] [तु] व्यापको महिमा
स्वाभाविकः] नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यज्ञेति । [यज्ञभागभुजाम्] इन्द्रादीनाम् [मध्ये] [पदम
आतस्थुषा] निहितवता [त्वया] उच्चैरुन्नतं हिरण्यस्य
विकारो [हिरण्यमयम्] दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना
(६, ४, १७४पा०) निपातनात्साधु । [सुमेरोः शृङ्गम्] शिखरं
प्राधान्यञ्च ध्वन्यते । "शृङ्गं प्राधान्यसाम्बोध" इत्यमरः
[वितधीकृतम्] व्यधीकृतं तस्य यज्ञभागाभावादिति भावः
अस्य तु तत्सद्भावे प्रमाणं "हिमवतीहस्ती" इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

काठिन्यमिति । [भवता] [सर्वम्] [काठिन्यम्] अमन्त्रत
मित्यर्थः । [स्यादरे] स्थिरे [काये] शिखामय इत्यर्थः । '[अर्पि-
तम्] न्यस्तम् । [सताम्] अर्हताम् [आराधनम्] पूजासा-

तदागमनकार्थं नः शृणु कार्यं तवैव ज्ञत् ।
 श्रेयसाद्युपदेष्टान् वयनवांशभागिनः ॥ ७४ ॥
 अणिमादिगुणोपेतस्य ष्टपुरुषान्तरम् ।
 शब्दमौखर इत्युच्चैः सर्वैश्चन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥
 कलितान्बोऽन्वसामर्षैः छुश्चिद्व्यादिभिरात्मभिः ।
 नम् [ते] इदम् [वपुस्] जङ्गममित्यर्थः [भक्तिनस्त्रम्] काठि-
 न्यलेशोऽप्यत्र नास्ति अन्यथा नस्त्रत्वासम्भवादित्यर्थः । तथा-
 चासाधारण्यं ध्वन्यते ॥ ७३ ॥

तदिति [तत्] तस्मात् [नः] अस्माकम् [आगमनस्य
 कार्यम्] प्रयोजनम् [शृणु] [तत्कार्यञ्च तवैव] न त्वस्माक-
 मित्यवधारणार्थ एवकारः । [वयन्तु श्रेयसाम्] [उपदेष्टान्]
 [अत्र] कार्ये अंशभागिनः] । त्वमेवात्र फलभाक् वयमुप-
 देष्टार इति भावः ॥ ७४ ॥

कार्यमेवाह अणिमेत्यादिना,—

अणिमेति । [यः] शम्भुः [अणिमादिगुणोपेतम्] अणिमा-
 दिभिरष्टभिर्गुणैः वाच्यभूतैरुपेतम् अष्टैश्वर्यं (१) वाचक-
 मित्यर्थः । अतएव [असृष्टं पुरुषान्तरम्] येन तं तद्योक्तं
 पुरुषान्तरस्यानभिधायकं तस्यैव एवंगुणत्वादित्यर्थः । [उच्चैः]
 परमम् [ईश्वर इति शब्दम्] [सर्वैश्चन्द्रयुक्तं सर्वैश्चन्द्रैत्यर्थः
 [विभर्ति] ॥ ७५ ॥

कलितेति । [केन] शम्भुना [कलितम्] छुतिसंप्रदादिस-

(१) वाच्यता दर्शनात्कारिणः प्रशान्तं परिपूर्णा तथा ।

रेणित्यत्र वचित्यत्र तथा कामाख्याजिहवा ॥

येनेदं भिद्यते विश्वं धुर्यैर्धानमभिव्यञ्जनि ॥ ७६ ॥
 योगिनो यं किञ्चिन्वन्ति क्षेत्राध्यन्तरवर्त्तिनम् ।
 अनादृष्टिमयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥
 स ते दुहितरं साक्षात् साक्षौ विश्वस्य कर्मणाम् ।
 वृणुते वरदः शम्भु रक्षत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥
 स्वगुणसम्पादितम् [अन्योन्यसामर्थ्यम्] परस्परसहकाररूपं
 यैस्तथोक्तेः । स्वस्वरूपसामर्थ्यम् अन्योन्याधेयमेवेति भावः ।
 [पृथिव्यादिभिः आत्मभिः] अष्टाभिर्मूर्त्तिभिरित्यर्थः । [इदम्
 व्यक्तम् [विश्वम्] धुरं वहन्तीति [धुर्यैः] अश्वैः । धुरो यद्-
 ढक्काविति (४, ४, ७७पा०) यत्प्रत्ययः । [अध्वनि यानम्] य
 एव भ्रियते ॥ ७६ ॥

योगिन इति । [योगिनः] अध्यात्मवेदिनः [क्षेत्राध्यन्तर-
 वर्त्तिनम्] शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनं परमात्मस्वरूपि-
 णमित्यर्थः । “क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः” इत्यमरः । [यम्] शम्भुम्
 [किञ्चिन्वन्ति] मृगयन्ते । [मनीषिणः] विद्वांसः [यस्य] शम्भोः
 [पदम्] स्थानम् अविद्यमानम् [आदृष्टैः] पुनः संसारापत्तेः
 [भयम्] यत्र तत्तथाभूतम् [आहुः] ॥ ७७ ॥

स इति । [विश्वस्य] जगतः [कर्मणाम् साक्षी] इष्टा ।
 साक्षाद् इष्टति साक्षाद्यामिति (५, २, ६१पा०) इतिप्रत्ययः ।
 वरान् इष्टान् ददातीति [वरदः] । [आतोऽनुपसर्गे कः] (३,
 २, ३पा०) इति कप्रत्ययः । [सः] पूर्वोक्तः शम्भुः [अस्मात्सङ्घा-
 मितैः पदैः] अस्मात्सु निवेष्टितैर्काक्षैः [ते दुहितरम्] साक्षात्
 [वृणुते] अस्मान्मुखेन स्वयमेव वाचत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमर्धमिव भारत्या सुतया योक्तुं महर्हसि ।

अशोच्या हि पितुः कन्या सङ्कर्तृ प्रतिपादिता ॥ ७६

यावन्त्ये तानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वे नामौघो हि जगतः पिता ॥ ८०

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरन्तौ रञ्जयन्वस्याञ्जूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

उमा बधूर्भवान् दाता वाचितार इमे वयम् ।

तमिति । तम् शम्भुम् [भारत्या] वाचा [अर्धम्] अभि-
धेयम् [इव] सुतया दुहित्वा योक्तुम् सङ्कर्तृयितुम् [अर्हसि] ।
अत्र वागर्थयोः उपमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्मित्ययोगो विव-
क्षित इत्युक्तम् वागर्थ्याविव सम्प्रज्ञावित्यत्रापि । तथाहि
[सङ्कर्तृ प्रतिपादिता] दत्ता [कन्या पितुः अशोच्या ॥ ७६ ॥

गुणान्तरमप्याह, —

यावन्तीति । स्यावराणि चराणि च यावन्त्येतानि
[भूतानि] सन्तीति शेषः । सर्वाणि भूतानीत्यर्थः [एनाम्]
ते दुहितरम् [मातरं कल्पयन्तु ।] [हि] यस्मात् [ईशः जगतः]
पिता ।] पितृदारेषु मातृभावी न्याय्य इति भावः ॥ ८० ॥

प्रणम्येति । [विबुधाः] देवाः [शितिकण्ठाय] शिवाय
[प्रणम्य तदनन्तरम्] नीलकण्ठप्रणामानन्तरम् [अस्वाद्य-
रणी] [ञ्जूडामणिमरीचिभिः रञ्जयन्तु] ईश्वरपरिग्रहादक्षित-
देवतावन्द्या भवत्वित्यर्थः ॥ ८१ ॥

उमेति । [उमा बधूः] [भवान् दाता] [इमे वयम्] [योषिं]

वरः शम्भुरखं श्चो प्र त्वत्कुलोद्भूतये विधिः । ८२

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

एवं वादिनि देवर्षी पार्ष्णि पितृरधोमुखी ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मिनामुखमुदैक्षत ।

तारः] प्रार्थकाः [शम्भुः वरः] [बोद्धा एषः विधिः] एषम साम-
यी [त्वत्कुलस्य उद्भूतये] उच्छ्रयाय [अलम्] पर्याप्तं हि नमः-
स्वस्तिस्वाहास्वधेत्यादिना (२,३,१६ पा०) चतुर्थी ॥ ८२ ॥

अस्तोतुरिति । स्वयमन्यस्तोता न भवतीति [अस्तोतुः]
किन्तु [स्तूयमानस्य] सर्वस्तुत्यस्य [वन्द्यस्य] जगद्वन्द्यस्य स्वय-
मन्यं न वन्दत इति [अनन्यवन्दिनः] [विश्वगुरोः] देवस्य
[सुतासम्बन्धविधिना] यौगसम्बन्धाचरणेन [गुरुर्भव ।] यी
नाम्यं स्तौति न वन्दते तस्यापि त्वं स्तुत्यो वन्द्यस्येत्यहो तव
भाग्यवन्ता इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एवमिति । [देवर्षी] अङ्गिरसि [एवं वादिनि] सति
[पार्वती पितुः पार्ष्णि अधोमुखी] सती लज्जयेति शेषः ।
[लीलाकमलपद्माणि गणयामास] सञ्चख्यौ । लज्जावशात्
कमलदलगणनाख्याजिन हर्षं जुगोपेत्यर्थः । अनेन अवहि-
त्वास्वः सञ्चारी भाव उक्तः । नदुक्तम् । “अवहित्वा तु
लज्जादेर्हर्षाद्याकारणोपनम्” इति ॥ ८४ ॥

शैल इति [शैलः] हिमवान् [सम्पूर्णकामोऽपि] दातुं कृत-
मिच्छवोऽपीत्यर्थः । [मिनामुखम्] [उदैक्षत] उचितोत्तरजिज्ञा-

प्रायेण गृह्णित्वैनेनाः कर्त्तव्येषु कुटुम्बिनः ॥८५॥

मेने मेनापि तत्सर्वं पक्षः कार्यमभीप्सितम् ।

भवन्त्यभ्यभिवारिण्यो भर्तृरिष्टे पतिव्रताः ॥८६॥

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विचिन्त्य सः ।

आददे वचसांमन्ते मङ्गलान्कृतान् सुताम् ॥८७॥

एहि विश्वात्मने वत्से । भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनी सुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥८८॥

त्येति भावः । तथा हि [प्रायेण] [कुटुम्बिनः] गृहस्थाः [क-

र्त्तव्येषु] कन्याप्रयोजनेषु [गृहस्थेव] [मेत्रम्] कार्यज्ञानका-

णं येषाम्ने तथोक्ताः कलत्रप्रधानहस्तय इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मेने इति । [मेनापि] [पत्युः] हिमालयस्य [तत्सर्वम्]

[भीप्सितम्] [कार्यं मेने] अङ्गीचकार । तथा हि [पतिः]

व [व्रतम्] यासां ताः [भर्तुः] इष्टेऽभीप्सिते न विद्यते

यभिवारो यासां ता [अभ्यभिवारिण्योः भवन्ति] भर्तृचिन्ता-

भेदा भवन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

इदमिति । [सः] हिमवान् [वचसांमन्ते] सुनिवाक्याव-

पाने [अत्र] सुनिवाक्ये [इदम्] उत्तरस्त्रीके वक्ष्यमाणं दान-

व [न्याय्यम्] न्यायादनपेतम् [उत्तरमिति] [बुद्ध्या] चिन्तितम्

[विचिन्त्य] विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथा अलङ्कृतान् [मङ्गला-

ङ्कृतान्] [सुताम्] [आददे] इत्याभ्यां अत्राह ॥ ८७ ॥

एहीति । हे [वत्से !] पुत्रि ! [एहि] आणव्य [वत्से]

[विश्वात्मने] शिष्याय [भिक्षा] [परिकल्पितासि] निश्चि-

सि । “रत्नादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विनः” इति

सिद्धिं च निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः समुद्ययुः ॥६४

पशुपतिरपि तान्यहानि वृक्षा-

दमकद्रुद्रिसुतासमागमोक्तः ।

कमपुरुषवर्षं न विप्रकुर्यु-

विभुषप्रि संवदमौ स्पृशन्ति भावाः ॥६५॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

समाप्तदानो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

[प्राप्य] [स्त्रियम्] निष्यन्नम् [अर्थम्] प्रयोजनम् [अस्मै] [नि-
वेद्य च] प्रापयित्वा च [तद्विसृष्टाः] तेन शूलिना विसृष्टाः
[खम्] अन्नशम् प्रति [उद्ययुः] उद्येतुः । अत्र सङ्घिप्तार्था-
भिधानात् सङ्घेपीनामगुण उक्तः तदुक्तं “सङ्घिप्तार्थाभिधानं
यत् सङ्घेऽस्य परिकीर्तितं” इति ॥ ६४ ॥

मममन् पशुपतिः ब्रह्मात्रविलम्बमपि सोढुं न श-
याक तद्भैतसुखादिवाच,—

वृक्षमतिरिति । उक्तं मनो वृक्षं सः उक्तः । उक्त्वा उन्नना
इति (१, २, ३० पठ०) निपातः । [अद्रिसुतासमागमोक्तः]
पशुपतिरपि तान्यहानि वृक्षाः [पशुपतिरपि] [तानि] व्रीचीति शेषः
[कमपुरुषवर्षं] [कमपुरुषवर्षं] पशुपतिरपि [अमी
भक्तः] [कमपुरुषवर्षं] [कमपुरुषवर्षं] [अवयम्] इन्द्रियपरतन्त्रम्
[अपरम्] पृथग्जनम् कमं न [विप्रकुर्युः] न विचारं न-
वेत्तुः । [कम्] यस्मात् [विभुषम्] समर्थं चितेन्द्रियमिति वाच्यं
[तम्] [कम्] [अपि] [सङ्घिप्ति] विभुर्वकीर्तितः । अत्र

सप्तमः सर्गः ।

—००—

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ

तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतबन्धुहिमवान् सुताया

विवाहदौजाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

विभुविकारसमर्थनादर्थादितस्जनविकारः कैमुतिकन्याया-
दापततीत्यर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा च सूत्रं “दण्डापूपि-
क्यार्थान्तरं पतनमर्थापत्तिरिति” । अर्थान्तरन्यास इति
केचित् तदुपेक्षणीयं युक्तिसु विस्तरभयान्नोच्यते । पुष्पिताया-
वृत्तम् । “अयुजि नयुगरफतो यकारो युजि च बजौ जर-
गाश्च पुष्पितायेति” लक्षणात् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमन्निनाथसूरि-

विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनी-

समाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथेति । [अथ] व्रतान्तरम् [हिमवान्] [औषधीना-
मधिपस्य] चन्द्रस्य [वृद्धौ] शृङ्गापक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वा-
पूर्यमाणपक्षस्य प्राशस्यात् । [तिथौ च] [जामित्रम्] सम्ना-
संज्ञकं स्नानं तस्य [युचः] युधिः सा च ग्रहराहित्यं तेन
[अन्वितायाम्] सत्याम् । यद्यपि जामित्रयुधिर्लङ्घनधर्मः
तथापि तद्द्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशिकदोषः । [समेत-
बन्धुः] युक्तबन्धुः सन् [सुतायाः] दुहितुः [विवाहदौजा]

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः-
 गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रवर्गम् ।
 आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागा-
 टन्तः पुरञ्चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥
 सन्तानकाकौर्णमहापथं त-
 च्चौर्णांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
 भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
 स्थानान्तरं स्वर्गं इवावभासे ॥ ३ ॥

विवाहसंस्कारः सैव [विधिः] कर्म तम् [अन्वतिष्ठत्] कृत-
 वान् ॥ १ ॥

वैवाहिकैरिति । [अनुरागात्] प्रीतिवशात् [गृहे गृहे
 प्रतिगृहम् । (८, १, ४पा०) वीष्पायां द्विर्भावः । विवाहः
 प्रयोजनमेषामिति [वैवाहिकानि] तैः । प्रयोजनमिति (५,
 १, १०८पा०) ठक् । [कौतुकसंविधानैः] मङ्गलार्थसम्पादनैः
 [व्यग्रः] व्याकुलः [पुरन्ध्रवर्गः] कुटुम्बिनीसंघो यस्मिन्
 तत्तथोक्तम् [सानुमतः] अद्रेः [पुरम्] वाह्यभोषधिप्रस्थम्
 [अन्तःपुरम्] अवरोधनञ्च [एककुलेन] एकगृहेण वा [उप-
 मेयमासीत्] "सजातीयगणेषु गोत्रे गृहेऽपि कश्चित्तं कुलम्"
 इति विश्वः । सर्वेषामपि स्वगृह एव इदं शोभनं वर्तत
 इत्यभिमानोऽभूदित्यर्थः । एतेन हिमाद्रेः प्रजाराजः उक्तः ।
 अत्र सर्वं सम्पन्नमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

सन्तानकैः [सन्तानकैः] मन्दारकुसुमैः [आकीर्णैः]

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ ।
 चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
 आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रो-
 रुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥
 अङ्गाद्यावङ्गमदीरिताशीः
 सा मण्डनाम्नण्डनमन्वभुङ्क्त ।

आस्तृताः [महापथाः] राजकीयपथाः यस्मिन् तत्तथाक्तं
 [चीनांशुकैः] पटवस्त्रैः कल्पिताः विरचिताः [केतुमालाः]
 ध्वजपङ्क्तयो यस्य तत्तथोक्तं [काञ्चनतोरणानाम् भासा]
 प्रभया [उञ्जलत्] दीप्तमानम् [तत्] पुरम् [स्थानान्तरम्]
 मेरोरन्यत्र स्थितः [स्वर्ग इव] आवभासे । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥३॥

एकैवेति । पुत्राश्च दुहितरश्च [पुत्राः] । भ्रातृपुत्री स्वसृ-
 दुहितृभ्याम् (१,२,६८पा०) इत्येकशेषः । 'पुत्री पुत्रश्च
 दुहिता च' इत्यमरः । तेषां [पङ्क्तौ] सङ्घे सत्यामपि
 [उमा एकैव] [चिरस्य दृष्टेव] चिरान्नष्टलब्धेव [मृतोत्थितेव]
 मृत्वा पुनरुत्पन्नेव [आसन्नपाणिग्रहणा] आसन्नविवाहेति
 भर्तृ मृहं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः । [पित्रोः] माता-
 पित्रोः । पिता माता (१,२,७०पा०) इत्येकशेषः । [विशेषे-
 योच्छ्वसितम्] प्राणभृता [बभूव] पुमपत्यादपि अधिक-
 प्रेमासन्नमभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

अङ्गादिति । [सा] पार्वती [उदीरिताशीः] प्रयुक्ताशीर्वादा
 सती [अङ्गात्] [अङ्गम्] उल्लङ्गम् [ययौ] [मण्डनात्] मण्डना-
 न्तरमन्यत् [मण्डनम्] [अन्वभुङ्क्त] तदा सर्वे बन्धवः प्रत्ये

सखन्विभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य
 स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥
 मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाब्धनेन
 योगं गतासूत्तरफलागुणेषु ।
 तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रु-
 र्वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥
 सा गौरसिद्धार्धनिवेशवद्वि-

कमेव तामङ्गमारीप्य मण्डनं प्रायच्छन्नित्यर्थः । तच्च स्नेहनि-
 बन्धनमेवेत्याह, [सखन्विभिन्नः] स्वपुत्रादिभिः भिन्नो विभ-
 क्तोऽपि [गिरेः] [कुलस्य] वंशस्य [स्नेहः] [तदेकायतनम्]
 सैवैकमायतनं स्थानं तत् [जगाम] । तदिति स्नेहेऽप्ययमे-
 वार्थः विधेयप्राधान्यात्प्रसक्तत्वमिति । सर्वे बन्धवः स्वाप-
 त्येभ्योऽपि तस्यामधिकं स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

मैत्र इति । [अथ] [मैत्रे] मित्रदेवत्ये [मुहूर्त्ते] उदय
 मुहूर्त्तात्तृतीयमुहूर्त्त इत्यर्थः । “आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः
 शुभोवासव एव चेति” बृहस्पतिसंस्मरणात् । “उत्तरफल्गु-
 नीषु” फलगुनीनक्षत्रे । “फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे
 (१,२,६०पा०) इत्येकस्मिन्नपि बह्ववचनम् । [शशलाब्धनेन]
 चन्द्रेण [योगम्] गताषु सतीषु [तस्याः] पार्वत्याः [शरीरे]
 [बन्धुस्त्रियः] [प्रतिकर्म] प्रसाधनम् । “प्रतिकर्म प्रसाधनम्”
 इत्यमरः । [चक्रुः] कीदृश्यः [याः] [पतिपुत्रवत्यः] जीवद्-
 भर्त्ता जीवदपत्याश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

दूर्वाप्रबालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।

निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाण-

मभ्यङ्गनेपथ्यमलक्षकार ॥ ७ ॥

बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला

नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्वङ्गलावसाने

सन्धुच्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥

तां लोभ्रकल्केन हृताङ्गतैला-

प्रतिकर्षप्रकारमेव प्रपञ्चयति ।

वेति । [सा] गौरी [गौरसिद्धार्थनिवेशवङ्गिः] श्वेत-
सर्षपप्रक्षेपवङ्गिः [दूर्वाप्रबालैः] दूर्वाङ्गुरैः [प्रतिभिन्न-शोभम्]
विशेषितशोभम् [निर्नाभिः] अतिक्रान्तनाभि [कौशेयम्]
वस्त्रविशेषो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । “कौशेयं क्रिमिकौशीत्यम्”
इत्यमरः । [उपात्तवाणम्] गृहीतशरम् । “शरः क्षत्रियया
ग्राह्य” इति (३अ०४४श्लो०) मनुस्मरणात् [अभ्यङ्गनेपथ्यम्]
अभ्यङ्गवेशम् [अलक्षकार] । अलङ्कारमप्यलक्षकारित्वर्थः ॥७॥

वभाविति । किञ्चेति चार्थः । [बाला] [नवेन] [दीक्षा-
विधौ] विवाहकृत्ये यः [सायकः] तेन [सम्पर्कमुपेत्य] [बहुला-
वसने] क्षणापचात्यये श्लक्ष्णपक्षादावित्यर्थः । [भानोः करेण]
किरणेन [सन्धुच्यमाणा] उपचीयमाना । “सलिलमये
यश्चिनि रवेर्दीधितयोमूर्च्छितास्तमीनेशम् । चपयन्ति”
इत्यादिवचनात् । [शशाङ्करेखेव बभौ] ॥ ८ ॥

तामिति । [लोभ्रकल्केन] लोभ्रचूर्णेन [हृताङ्गतैलम्]

आश्यानकालियक्षताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिषेकयोग्यं
 नार्थ्यञ्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥
 विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मि-
 न्नाबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
 आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
 सतूर्थमेनां स्तूपयाम्बभवः ॥ १० ॥
 सा मङ्गलसानविशुद्धगात्रौ

यस्यास्तां कृतीवर्तनामित्यर्थः । [आश्यानम्] ईषच्छुष्कं तेन
 [कालियेन] गन्धद्रव्येण [कृताङ्गरागाम्] कृतस्त्रैग्ध्रामित्यर्थः ।
 “अथ जायकं कालियकञ्च कालानुसार्थम्” चेत्यमरः । [अभि-
 षेकयोग्यम्] [वासः] वस्त्रम् [वसानाम्] स्नानशाटीमाच्छाद-
 यन्तीम् [ताम्] पार्वतीम् [नार्थ्यः] । [चतुष्कम्] [चतुस्तम्बगृ-
 हम्] तदभिमुखम् [व्यनैषुः] । स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥९॥

विन्यस्तेति । [विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलम्] मरकतशिला-
 प्रदेशो यस्मिन् तस्मिन् [आबद्धानां मुक्ताफलानां भक्तिभिः] ।
 रचनाभिः [चित्रे] [अस्मिन्] चतुष्के [एनाम्] पार्वतीम्
 [आवर्जितानाम्] आनमितानाम् [अष्टापदकुम्भानाम्]
 कमककलसानाम् [तोयैः] [सतूर्थम्] मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा
 तथा [स्तूपयाम्बभवः] । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्मिन्
 अष्टापदम् । अष्टनः संज्ञायामिति (६, ३, १२५ पा०) दीर्घः ।
 “अष्टापदं स्वात् कमकमिति” विश्वः ॥ १० ॥

गृहीतपत्न्युद्गमनीयवस्त्राः ।

निर्दत्तपर्जन्यजलाभिषेक्त

प्रफुल्लकाया वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवस्त्रं

युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिगृह्य तिन्ये

कृत्वासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

इति । [मङ्गलार्थज्ञानेन विशुद्धमात्री] निर्मलाङ्गी पत्युर्व-
रस्य उद्गमनीयवस्त्रं धीतवस्त्रम् । “धीतमुद्गमनीयं स्वा-
दिति” हलायुधः । “तत् स्यादुद्गमनीयं यद्गीतयोर्वस्त्रयो-
र्युगम्” इत्यमरः । युगग्रहणन्तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र
चीरस्वामी युगं प्रायशः, यल्लक्ष्यं तदेव इति व्याख्याय गृही-
तपत्न्युद्गमनीयवस्त्रेत्येतदेव उदाहृतवान् । [गृहीतम् पतिम्]
प्रति [उद्गमनीयवस्त्रम् यथा सा धीतवस्त्रमाच्छादितवती-
त्यर्थः । [सा] पार्वती [निर्वृत्तः] निष्पन्नः [पर्जन्यस्य जले-
नाभिषेक्तः] यस्याः सा तद्योक्ता । प्रफुल्लतीति [प्रफुल्लम्]
[काशम्] काशयुष्यं यस्याः सा तद्योक्ता [वसुधेव] [रेजे]
शशुभे ॥ ११ ॥

तस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । [तस्मात् प्रदेशात्]
ज्ञानप्रदेशात् [वितानवस्त्रम्] अस्त्रीचयुक्तम् । “अस्त्री वितान-
वसुधेव” इत्यमरः । [मणिस्तम्भचतुष्टयेन] [युक्तम्] [कृत्वा]
सज्जमध्यम् [चासकम्] यस्मिन् मध्ये [कौतुकवेदिमध्यम्] [पति-
व्रताभिः] [परिगृह्य] दीर्घान् चास्त्रिण्य [तिन्ये] गीतम् अस्मा-

कर्णार्पितो लोभ्रकषायरूक्षे
 गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
 तस्याः कपोले परभागस्त्रामाद्-
 ववन्व चक्षूषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥
 रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः
 किञ्चिन्मधूच्छिष्टविस्मृष्टरागः ।

वाङ्मातृप्रसक्तमपि [चिच्छेद] अभिनत् । प्रसक्तयोः परि-
 भूतत्वादन्वयं चाप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र पूर्वाश्रयाकार्यस्य
 सादृश्यकषाच्छेदं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गम-
 लङ्कारः खक्षणम् त्तम् (१स०४८श्लो०टी०) ॥ १६ ॥

कर्णेति । [तस्याः] गौर्याः [कर्णे] अर्पितः] निक्षिप्तः
 [यवप्ररोहः] यवाङ्गुरः [लोभ्रस्य] वृक्षविशेषस्य [कषायेण]
 विलेपनेन [रूक्षे] विशदे उद्धर्तिते इत्यर्थः । “कषायो रस-
 भेदे स्यादङ्गरागी विलेपने” इति विश्वः । [गोरोचनायाः]
 क्षेपिण] विन्यासेन [नितान्तगौरे] अत्यन्तारूपे । “गौरः
 श्लेतीरूपे पीते” इति विश्वः । [कपोले] गण्डस्थले [परभा-
 गस्त्रामात्] वर्षात्कर्षप्राप्तेः [चक्षूषि] द्रष्टृणामिति शेषः
 [ववन्व] अङ्गार आचकर्षेत्यर्थः । गोरोचनारूपे गण्डस्थले
 यवाङ्गुरो विजातीयवर्षसन्निधानात्तद्वर्षोत्कर्षः सन् चक्षु-
 र्दाकर्षकोऽभूदिति भावः ॥ १७ ॥

रेखेति । [सुविभक्तगात्र्याः] सुसंज्ञितावयवायाः पार्व-
 त्याः [रेखाया] मध्यगतया [विभक्तः सुस्निष्टः] [किञ्चित्] ईषत्
 [मधूच्छिष्टेन] सिक्थवेन [विस्मृष्टः] [विशेषेण] निर्मलीकृतः

कामष्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्य-
दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

[रागः] यस्य सः तथोक्तः । “मधूच्छिष्टन्तु सिक्थकमिति”
“निष्कितं शोधितं मृष्टम्” इति चामरः । अन्यतोक्तम्
“लीहित्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते” [आसन्नम्]
सन्निहितम् लावण्यफलम् सौन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्बनादि-
रूपं यस्य स तथोक्तः [अधरोष्ठः] [स्फुरितैः] भाविशभशंसि-
भिः स्पन्दैः [काम्] अनिर्वाच्याम् अपि [अभिख्याम्] शोभाम्
[अपुष्यत्] पुषोष । “अभिख्यानामशोभयोः” इत्यमरः ॥१८॥

पत्युरिति । [सख्या] कर्तारं [चरणी रञ्जयित्वा] लाञ्छार-
साक्षी कृत्वा कृताशीरिति करोतिना समानकर्तृकत्वम् ।
[अनेन] चरणेन । रञ्जने द्वयोरपि नियमाच्चरणावित्युक्तापि
श्रीचिख्यात्ताडनविधौ एकतरपरामर्श इत्याहुः । [पत्युः]
ईश्वरस्य [शिरश्चन्द्रकलाम्] सुरतविशेषे इति शेषः । [स्पृश]
ताडयेति [परिहासपूर्वम्] [कृताशीः] प्रयुक्ताशीर्वादा [स्त]
पार्वती [ताम्] सखीम् [माल्येन] मालया । “माल्यं माला-
स्रजौ” इत्यमरः । [निर्वचनम्] यथातथा तूष्णीमित्यर्थः
[जघान] ताडयामास । निर्वचनमित्यनेन विज्ञप्ताख्यः
शुभ्राशुभ्राभाव उक्तः । तदुक्तं “प्राप्तकालान्तु प्रहृष्टयात् कुर्वता

तस्याः सुजातोत्पलपत्त कान्ते
 प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
 न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
 कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
 सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव
 ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
 सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानै-
 रामुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥

विहृतं हि तत्” इति ॥ १९ ॥

तस्या इति । [प्रसाधिकाभिः] अलङ्करीभिः [सुजाते]
 सम्यगुत्पन्ने [उत्पलपत्ते] इव [कान्ते] रम्ये [तस्याः नयने
 निरीक्ष्य] [कालाञ्जनम्] अञ्जनविशेषः [चक्षुषोः कान्तिविशेष-
 बुद्ध्या] शोभातिशयो भविष्यति इति बुद्धेः प्रत्यर्थः [न उपा-
 त्तम्] न गृहीतं किन्तु [मङ्गलम्] शुभमिति हेतोः [उपा-
 त्तम्] निसर्गसुभगस्य किमाहार्यकाङ्क्षरेणेति भावः ॥२०॥

वेति । [आमुच्यमानाभरणा] निबध्यमानाभरणा [सा]
 गीरी [सम्भवद्भिः] उत्पद्यमानैः [कुसुमैर्लतेव] अनेन पद्मरागे-
 न्दनीलादीन्याभरणानि सूचितानि लताकुसुमानां नाना-
 वर्णत्वात् । [उद्यद्भिः] उदयम् गच्छद्भिः [ज्योतिर्भिः] उद्युभिः
 [त्रियामा] रात्रिः [इव] अनेन मौक्तिकानि कथितानि ।
 [लीयमानैः] धान्त्रयद्भिर्निषीदद्भिरित्यर्थः [विहङ्गैः] चक्रवाकैः
 [सरिदिव] अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि विहङ्गाव

आत्मानमालोक्य च शोभमान-
 मादर्शविम्बे स्तिमितावताक्षी ।
 हरोपयाने त्वरिता बभूव
 स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥२२॥
 अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्रं
 माङ्गल्यमादाय मनःशिलाञ्च ।
 कर्णायवसन्नामलदन्तपत्तं
 माता तदौयं मुखसुन्नमय्य ॥ २३ ॥

तत् सूचनाय चक्रवाकाः अभिमताः । [चकाशे] रजे । अत्र
 लताकुसुमादीनां सहजसम्बन्धिनामुपमानत्वेनोपादानात्
 आहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत इति भावः ॥२१॥

आत्मानमिति । किञ्चेति चार्थः । गौरी [शोभमानम्
 आत्मानम्] निजशरीरम् [आदर्शविम्बे] दर्पणमण्डले ।
 “दर्पणे मुकुरादर्शी” इत्यमरः । [स्तिमितावताक्षी] आद-
 रात्रिशलायतलोचना सती [आलोक्य] [हरोपयाने] हर-
 प्राप्ती [त्वरिता] व्यथा [बभूव ।] [स्त्रीणां वेशः] नेपथ्यम्
 [प्रियस्य] भर्तुः [आलोकः] दर्शनम् [फलम्] यस्य स तथोक्तः
 [हि ।] अन्यथा अरस्यचन्द्रिका स्यादिति भावः । अनेन
 कालाक्षमत्वलक्षणमौलुक्यमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

अथेति । [अथ] प्रसाधनानन्तरम् [माता] मेनका [माङ्ग-
 ल्यम्] मङ्गलार्थम् [आर्द्रम्] द्रवम् [हरितालम्] वर्णद्रव्यवि-
 शेषम् [मनः शिलाम्] धातुविशेषम् [च] [अङ्गुलिभ्याम्]
 तर्जनीमध्यमाभ्याम् [आदाय] [कर्णयोरवसन्ते] कर्णे [अ-

उमास्तनोङ्गेदमनु प्रष्टद्धो
 मनोरथो यः प्रथमं वभूव ।
 तमेव मेना दुहितुः कथञ्चि-
 द्विवाहदीक्षातिलकञ्चकार ॥ युग्मकम् ॥ २४
 ववन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः
 स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
 धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्थ्यमाण-
 मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

मले दन्तपक्षे] यस्य तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्याः इदम्
 [तदीयं मुखम् उन्नमय्य] । विवाहदीक्षातिलकं चकारित्युत्त-
 रश्लोकेनान्वयः ॥ २३ ॥

उमेति । [उमायाः स्तनोङ्गेदम् अनु] स्तनोदयमारम्भे-
 त्यर्थः [प्रष्टद्धः] वृद्धिं गतः प्राग्वोत्पन्न इति भावः [यो
 मनोरथः] वाञ्छा । “वाञ्छा लिप्सा मनोरथः” इत्यमरः ।
 [प्रथमम्] मनोरथान्तरात् प्राक् अयमेव प्रथमोमनोरथ
 इत्यर्थः [वभूव] । [मेना दुहितुस्तमेव] मनोरथभूतमेव ।
 तद्विषये तत्तोपचारः । [विवाहदीक्षायाम्] विवाहकृत्ये
 [तिलकं कथञ्चित्] कञ्च् ण [चकार] आनन्दवाप्यान्धतयेति
 शेषः । विवाहानन्तरभावित्वादन्येषाम् अयमेव प्रथमो
 मनोरथ इति भावः । युग्मकम् ॥ २४ ॥

ववन्धेति । [अस्याः] पार्वत्याः [अस्त्रैः] आनन्दवाप्यैः
 [आकुलदृष्टिः] अतएव [स्थानान्तरे कल्पितः सन्निवेशः] नि-

क्षीरोद्वेलेव सफेनपुञ्जा
 पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।
 नवम् नवक्षीमनिवासिनी सा
 भूयो वभौ दर्पणमादधाना ॥ २३ ॥
 तामच्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः
 कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

क्षीरो यस्य तत् स्वस्थानादन्यत्र स्थापितमित्यर्थः । अतएव
 [धातुगाः] उपमातुः । [अङ्गुलीभिः] [प्रतिसार्थ्यमाणम्] स्व-
 स्थानं प्राप्यमाणम् [जर्णामयम्] मेषादिलोमनिर्मितम् ।
 जर्णा मेषादिलोमिन्नि स्यात्” इत्यमरः । [कौतुकहस्तसूत्रम्]
 मङ्गलहस्तसूत्रं “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहल” इति
 शाश्वतः । [वबन्ध च] मेनेति शेषः । पूर्वोक्ततिलकक्रिया-
 समुच्चयार्थश्चकारः ॥ २५ ॥

क्षीरोदिति । नवं नूतनं क्षीमं दुकूलं निवस्ते आच्छा-
 दयतीति [नवक्षीमनिवासिनी] । वस्तेराच्छादनार्थासिनिः ।
 तथा [नवम्] [दर्पणमादधाना] विभ्रती [सा] गौरी [सफेन-
 पुञ्जा] सहिष्णीरपङ्क्तिः । क्षीरमुदकं यस्य सः [क्षीरोदः]
 क्षीरसमुद्रः । उदकस्योदः संज्ञायाम् (६, २, ५० पा०) इत्यु-
 दादेशः । तस्य [वेला] तीरभूमिः [इव ।] “वेला काले च
 जलधेस्तीरि तीरविकारयोः” इति विश्वः । [पर्याप्तचन्द्रा]
 पूर्णचन्द्रा [शरत्त्रियामा] शरद्रात्रिः [इव] [भूयः] भूयिष्ठम्
 [वभौ] चकारे ॥ २६ ॥

तामिति । [कारयितव्येषु दद्या] कारयित्री कर्मापदे-

अकारयत् कारयितव्यदक्षा

क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्यु-

रित्युच्यते ताभिरमा नम्ना ।

तथा तु तस्यार्द्धशरीरभाजा

पश्चात्कृताः सिग्धजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्वि-

शकुशलेत्यर्थः । [माता] मेना प्रतितिष्ठति अस्यामिति प्रतिष्ठा । आतश्चोपसर्गे (३, १, ३६पा०) इति कः । स्त्रियां टाप् । [कुलस्य प्रतिष्ठाम्] कुलालम्बनभूतां स्थितिकारिणीमित्यर्थः । [ताम्] गौरीम् । [अर्चिताभ्यः] पूजिताभ्यः [कुल-देवताभ्यः] गृहदेवताभ्यः [प्रणमय्य] प्रणतां कारयित्वा । ल्यपि लघुपूर्वात् (६, ४, ५६पा०) इति षेरयादेशः । [सतीनाम्] पतिव्रतानाम् [पादग्रहणम्] पादाभिवन्दनम् [क्रमेण अकारयत्] कारयामास । हृक्प्रोक्तान्यतरस्यामिति (१, ४, ५३ पा०) अन्यत्र च (१) नमेरकर्मकत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना (१, ४, ५२ पा०) अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अखण्डितमिति । [नम्ना] प्रणता [उमा ताभिः] सतीभिः [पत्युः] शिवस्य [अखण्डितम्] अक्षतम् [प्रेम लभस्व] प्राप्नुहि [इत्युच्यते स्म] अभिहितम् । लट् स्मे (३, २, ११८) इति भूतार्थे लट् । [तस्य] हरस्य, अर्द्धं शरीरस्य, अर्द्धशरीरम् ।

(१) अन्वयत् प्रणमय्येत्यत्र नमेरकर्मकत्वात् अकर्मकत्वेन विवक्षणात् ताभिस्तत्रेत्यर्थः ।

स्तस्याः कृतौ कृत्यमशेषयित्वा ।
 सम्यः सभायां सुहृदास्थितायां
 तस्थौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥
 तावद्भवस्यापि कुवेरशैले
 तत्पूवपाणिग्रहणानुरूपम् ।
 प्रसाधनं मातृभिराट्टताभि-
 न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

अथ नपुंसकमिति (२,२,२,पा०) समासः । तद्भजतीति
 [अर्धशरीरभाजा तया] गौर्या [तु स्निग्धजनाशिषः] बन्धु-
 जनाशीर्वादाः [अपि पश्चात्कृताः] अधरीकृताः ततोऽप्यधि-
 कफललाभादिति भावः ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरिति । [कृती] कुशलः सभायां साधुः
 [सम्यः] । सभायां यः (४,४, १०५पा०) इति यप्रत्ययः ।
 [अद्रिः] हिमवान् [इच्छाविभूत्योः] उत्साहैश्वर्य्यीः [अनु-
 रूपम्] सदृशं यथा तथा [तस्याः] पार्वत्याः [कृत्यम्] कर्त्त-
 व्यम् [अशेषयित्वा] अशेषं निःशेषं कृत्वा समाप्येत्यर्थः ।
 अशेषशब्दात्करोतीति (३,१,२६पा०वा०) स्थन्तात् क्ता-
 प्रत्ययः । [सुहृदास्थितायाम्] बन्धुजनाक्रान्तायाम् [सभा-
 याम्] संसदि [वृषाङ्गस्य] हरस्य [आगमनं प्रतीक्षते] इति
 तथोक्तः सन् । कर्मस्थण् (३,२,१पा०) इति अण् । [तस्थौ]
 स्थितः ॥ २९ ॥

तावदिति । [तावत्] यावद्द्विती प्रसाधनम् क्रियते तत्-
 काल एवेत्यर्थः । [कुवेरशैले] कैलासे तदेव पूर्वम् [तत्पूर्वम्]

तद्गौरवाम्मङ्गलमण्डनश्रीः
 सा पस्य श्रे केवलमौश्वरेण ।
 स एव वेशः परिषेत्तुरिष्टं
 भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥
 बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
 कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

तच्च तत् [पाणिग्रहणम्] तस्य [अनुरूपम् प्रसाधनम्] अल-
 झारसामग्री [आदृताभिः] सादराभिः । कर्त्तरि क्तः ।
 [मादृभिः] ब्राह्मीप्रभृतिभिः सप्तमादृकाभिः (१) [पुरम्]
 शास्तीति पुरशासनः तस्य [पुरशासनस्य ।] कर्त्तरि ल्युट् ।
 [भवस्यापि] [पुरस्तात्] अग्रे [न्यस्तम्] निक्षिप्तम् ॥ ३० ॥

तदिति । [ईश्वरेण] शिवेन [सा मङ्गलमण्डनश्रीः] शुभ-
 प्रसाधनसम्पत् [तद्गौरवात्] तासु मादृषु आदरात् [केवलम्
 पस्यश्रे] स्पष्टैव न तु दध्ने इत्यवधारणार्थः; केवलशब्दः ।
 “केवलञ्चावधारण” इति शाश्वतः । किन्तु [तस्य विभोः]
 देवस्य [स एव वेशः] स्वाभाविको भस्मकपालादिवेश एव
 [परिषेत्तुः] लोके उद्बोद्धुः [इष्टम्] अपेक्षितम् [भावान्तरम्]
 रूपान्तरम् [प्रपेदे] अङ्गरागादिरूपतां प्रापित्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह,—

बभूवेति । [भस्मैव सिताङ्गरागः] शुभ्रगन्धानुलेपनम्
 [बभूव] । कपालमेव [अमलं शेखरम्] शिरोभूषणं तस्य

(१) माङ्गा च वैश्यानां केन्द्रो रोहो वाराहिको तथा ।

शिवेरी चेव कीर्णारी वातरः बभूवोर्षिताः ॥

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
 गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥
 शङ्खान्तरद्योति विलोचनं य-
 दन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
 सान्निध्यपक्षे हरितालमय्या-
 स्तदेव ज्ञातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥
 यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां

[श्रीः] शोभा [वभूव] । [गजाजिनस्यैव उपान्तभागेषु]
 अञ्चलप्रदेशेषु [रोचनैवाङ्कः] हंसादिचिह्नं यस्य स तथोक्तः
 [दुकूलभवः] पट्टांशुकत्वञ्च [वभूव] । भस्मादिकमेवाङ्गरागा-
 दिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

शङ्खेति । [शङ्खान्तरे] ललाटास्थिमध्ये [द्योतते] इति
 तथोक्तम् । “शङ्खो निधौ ललाटास्थिनि” इत्यमरः । [अन्त-
 र्निविष्टा मध्यगता अमला पिङ्गा तारा] कनीनिका यस्य
 तत्तथोक्तम् । “तारकाक्ष्यः कनीनिका” इत्यमरः । [यत् वि-
 लोचनं] [तत् विलोचनमेव] [हरितालमय्याः] वर्षद्रव्यविशेष-
 वेकारस्य [तिलकक्रियायाः] तिलकरचनायाः सान्निधिरेव
 सान्निध्यं तदेव पक्षः साध्यम् । “पक्षः प्रार्थ्वगुरुत्साध्यसहाय-
 लभित्तिषु” इति यादवः । तस्मिन् [सान्निध्यपक्षे जातम्]
 विष्टमित्यर्थः अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालति-
 तकमभूदित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

यथेति [यथाप्रदेशम्] ‘प्रदेशान् प्रकीर्षादीननतिक्रम्य

करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
 तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥
 दिवापि निष्ठूयतमरीचिभासा
 बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
 चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले-
 श्चूडामणैः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥
 इत्यङ्गैकप्रभवः प्रभावात्
 प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।

[आभरणान्तरत्वम्] कङ्कणाद्याभरणविशेषत्वम् [करिष्यताम्]
 सम्पादयिष्यताम् [भुजगेश्वराणां शरीरमात्रम्] शरीरमेव
 [विकृतिम्] रूपान्तरम् [प्रपेदे] । [फणरत्नशोभास्तथैव तस्युः]
 तासां तथैवोपादेयत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

दिवेति । [दिवा] दिने [अपि निष्ठूयताः] उद्गीर्णाः मरी-
 चिभासाः [किरणकान्तयो यस्य तेन [बाल्यात्] अल्पतनुत्वात्
 [अनाविष्कृतलाञ्छनेन] अदृश्यमानकलङ्कितेत्यर्थः । [चन्द्रेण
 नित्यम्] सर्वदा [प्रतिभिन्नमौलेः] सङ्गतमुकुटस्य [हरस्य
 चूडामणैर्ग्रहणम्] स्वीकारः [किम्?] किमर्थम्? चन्द्रचूडा-
 मणैर्देवस्य किम्? अन्यैश्चूडामणिभिरिति भावः ॥ ३५ ॥

इतीति [इति] इत्यम् [प्रभावात्] सामर्थ्यात् [प्रसिद्ध-
 नेपथ्यविधेः] वेशविधानस्य [विधाता] निर्माता । अतएव
 अङ्गुतानाम् आश्चर्याणाम् [एकप्रभवः] मुख्यनिधिः स देवः

आत्मानमासन्नगणोपनीते
 खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥
 स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी
 शार्दूलचर्मन्तरितोरुष्टम् ।
 तद्भक्तिसंक्षिप्तं दृष्टत्प्रमाण-
 मारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥
 तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
 स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
 मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः
 पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥

[आसन्नगणेन] पार्श्वस्थवर्गेण प्रमथगणेनेत्यर्थः [उपनीते]
 आनीते [खड्गे निषक्तप्रतिमम्] सङ्क्रान्तप्रतिविम्बम् [आत्मा-
 नम्] [ददर्श ।] वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥ ३६ ॥

स इति । [सः] देवः [नन्दिभुजावलम्बी] नन्दिकेश्वरभुजा-
 वलम्बनः सन् [शार्दूलचर्मणा] व्याघ्रचर्मणा [अन्तरितम्]
 आच्छादितम् [उरु] विशालम् [पृष्ठम्] यस्य तं तथोक्तम् ।
 “शार्दूलहीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमरः । तस्मिन् देवे [भक्त्या सं-
 क्षिप्तम्] सङ्कीर्तितम् [दृष्टत् प्रमाणम्] यस्य तम् [कैलासमिव
 गोपतिम्] षष्ठभम् [मारुह्य प्रतस्थे] चचाल ॥ ३७ ॥

तमिति । [तम्] [देवम् अनुव्रजन्त्यः] अनुगच्छन्त्यः [स्ववा-
 हनानां क्षोभेण] प्रकम्पेण [चलावतंसाः] चलकुण्डलाः
 [मातरः] सप्त मातृकाः [प्रभामण्डलानि] एव [रेणवः]

तासाञ्च पञ्चात् कनकप्रभाणां
 काली कपालाभरणा चकाशे ।
 वलाकिनी नीलपयोदराजौ
 दूरं पुरःक्षिप्रघतहृदेव ॥ ३८ ॥
 ततो गणैः शूलभृतः पुरोगै-
 रुदौगितो मङ्गलतूर्थ्यघोषः ।
 विमानपुटङ्गाण्यवगाहमानः
 शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

परागाः तैः [गौरैः] अरुणैः । “गौरोऽरुणे सिते पीते” इति
 यादवः । [मुखैः][अन्तरीक्षम्] आकाशम् [पद्माकरमिव
 चक्रुः] ॥ ३८ ॥

तासामिति । [कनकप्रमाणाम्] सुवर्णवर्णानाम् [तासाम्]
 मातृणाम् [पञ्चात् कपालाभरणा] सितकपालालङ्कारित्यर्थः ।
 [काली] महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचनाय कालीसंज्ञ-
 या अभिधानम् । वलाकिनी वलाकावती । (५, २, ११६ पा०)
 व्रीह्यादित्वादिनिः । [दूरम्] यथा तथा [पुरः] अग्रे [क्षिताः]
 प्रसारिताः [शतहृदाः] विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता [नील-
 पयोदराजौ] कालमेघपङ्क्तिः [इव] [चकाशे] ॥ ३८ ॥

तत इति । [ततः] अनन्तरम् [शूलभृतः] शिवस्य पुरो
 गच्छन्तीति । [पुरोगैः] अग्रेसरैः । अन्यत्रापि दृश्यत इति
 वक्तव्यमिति (३, २, ४८ पा० वा०) गमेर्ङप्रत्ययः । [गणैः] प्रमथैः
 [उदीरितः] उत्पादितः [मङ्गलतूर्थ्यघोषः] मङ्गलवाद्यध्वनिः

उपाददे तस्य सहस्ररश्मि

स्त्वष्ट्रा नवं निर्मितघातपत्रम् ।

स तद् दुकूलादविदूरमौलि-

र्बभौ पतङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

मूर्त्ते च गङ्गायमुने तदानीं

सचामरे देवमसेविषाताम् ।

[विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः] [सुरेभ्यः] विमानस्थेभ्यः [सेवा-
वसरं शशंस] । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्ण्य अयमेव नः
सेवावसर इत्याजग्मुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपेति । [तस्य] हरस्य [सहस्ररश्मिः] सूर्यः [त्वष्ट्रा]
विश्वकर्मणा [निर्मितं नवमातपत्रम् उपाददे] धृतवानि-
त्यर्थः । उद्येक्षते तद्दुकूलस्तस्यातपत्रस्य प्रान्तलम्बिनः
[दुकूलादविदूरमौलिः] तद्दुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । [सः]
हरः [उत्तमाङ्गे] शिरसि । “उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्य-
मरः । पतन्ती गङ्गा यस्य सः [पतङ्ग इव बभौ] । तद्दुकूला-
दित्यत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्यामिति (२,३,२४ पा०)
दूरार्थयोगे विकल्पेन पञ्चमी । नाथेनोक्तम् अन्यारादिद्वयत्र
(२,३,२८ पा०) आराच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात् पञ्चमीति तद-
नाकरम् । किञ्चास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूरं घाम-
स्येत्यादि षष्ठीप्रयोगः दूरापास्तः स्वादित्युपेक्षणीयमेव ॥४१॥

मूर्त्ते इति । गङ्गा च यमुना च [गङ्गायमुने मूर्त्ते] विष-
हधारिणी [सचामरे] चामरसहिते सती अतएव [समुद्रगा]
नदी तस्याः [रूपम्] स्वरूपं तस्य [विपर्यये अपि] अभावे अपि ।

समुद्रगारूपविपद्येऽपि

सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

तमभ्यगच्छत् प्रथमोविधाता

श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य

संबद्धं यन्तौ हविषेव वङ्गिम् ॥ ४३ ॥

एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा

सामान्यमेषां प्रथमावर्त्तम् ।

सह हंसपातेन हंससञ्चारेण वर्त्तते इति [सहंसपाते इव] तेन सहिति तुल्ययोगे (२,२,२८पा०) इति बहुव्रीहिः । वीपस-
र्जनस्येति (६,३,२८पा०) सभावः [लक्ष्यमाणे] दृश्यमानं
सत्यौ [तदानीम्] विवाहसमये [देवमसेविधाताम्] अभज-
ताम् । सेवतेर्लुङ् । गङ्गायमुने चामरग्राहिणी देवमुपत-
स्यतु रित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तमिति । [प्रथमः] आद्यः [विधाता] चतुर्मुखः तथा
[श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्गः] [पुरुषः] विष्णुश्च [साक्षात् तम्]
देवम् [अभ्यगच्छत्] संमुखमाययौ किं कुर्वन्ती [जयेति वाचा]
जयशब्देन [अस्य] ईश्वरस्य [महिमानम्] महत्त्वम् [हविषा]
वङ्गिमिव संबद्धयन्ती] वृद्धिं गमयन्ती ॥ ४३ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह,—

एकैवेति । [सा एकैव मूर्त्तिस्त्रिधा] ब्रह्मविष्णुशिवात्मक-
त्वेन [बिभिदे] । श्रीपादिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥
तं लोकपालाः पुरुहृतमुख्याः
श्रीलक्षणोत्सर्ग विनीतवेषाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञा-
स्तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेषुः ॥ ४५ ॥

अतएव [एषाम्] त्रयाणाम् प्रथमावरयोर्भावः [प्रथमावर-
त्वम्] ज्येष्ठकनिष्ठभावः [सामान्यम्] साधारणम् । इच्छया
सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठाश्चेत्यर्थः । एतदेव विद्वणोति
[कदाचित् हरः विष्णोः आद्यः] कदाचित् [हरिस्तस्याद्यः]
कदाचित् [वेधाः तयोः] हरिहरयोः [आद्यः] [कदाचित्]
[तौ] हरिहरो [अपि] [धातुः] स्रष्टुः [आद्यौ] एवमेतेषां
पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥ ४४ ॥

तमिति । [पुरुहृतमुख्याः] इन्द्रादयः [लोकपालाः]
[श्रीलक्षणानाम्] ऐश्वर्यचिह्नानां कृत्रचामरवाहनानाम्
[उत्सर्गेण] त्यागेन [विनीतवेषाः] अनुनीतवेषाः सन्तः तथा
[दृष्टिप्रदाने] दर्शननिमित्ते दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । [कृता-
नन्दिनः] प्रतीहारस्य [संज्ञा] सङ्केतो यैस्तादृश्याः
मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिसूचना
इत्यर्थः । “संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्वर्यसूचना” ।
इत्यमरः [तद्दर्शिताः] तेन नन्दिना दर्शिताः अयमिन्द्रः
प्रणमति अयं चन्द्र इत्याद्युक्तिपूर्वकं निवेदिताः [प्राञ्जलयः]
कृताञ्जलयः सन्तः [तम्] भवम् [प्रणेषुः] प्रणताः ॥ ४५ ॥

कम्पेन मूर्ध्नः शतपक्षयोनिं,
 वाचा हरिं, दृक्दृष्टं स्थितेन ।
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान्,
 सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥
 तस्मै जयाश्रीः सद्गजे पुरस्तात्
 सप्तर्षिभिस्तान् स्थितपूर्वमाह ।
 विवाहयज्ञे विततेऽत्र यय-
 मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥
 विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः

कम्पेनेति । [सः] देवः [शतपक्षयोनिम्] चतुर्मुखम्
 [मूर्ध्नः कम्पेन] तथा [हरिं वाचा] सम्भाषणेन वृत्रं हतवन्तं
 [दृक्दृष्टं] इन्द्रम् ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप् (३, २, ८७ पा०) इति
 क्विप् । [स्थितेन] मन्दहासेन [अशेषान् सुरानालोकमात्रेण]
 दृष्टिमात्रेण इत्यं [यथाप्रधानम्] यथार्हम् [सम्भावयामास] ॥४६

तस्मा इति । [तस्मै] शिवाय [सप्तर्षिभिः] । दिक्संख्ये
 संज्ञायाम् इति (२, १, ५० पा०) समासः । [पुरस्तात्] अग्ने
 [जयेति, आश्रीः] [सद्गजे] प्रयुक्ता । [तान्] सप्तर्षीन् [स्थित-
 पूर्वमाह ।] किमिति । [अत्र वितते] विस्तृते प्रवर्त्तिते
 [विवाहः] एव [ययः] तस्मिन् [ययम् मया] [पूर्वम्] एव [वृताः]
 प्रार्थिताः [अध्वर्यवः] ऋत्विजः [इति] विशेषवाचिना सामा-
 न्यमुक्तम् ॥ ४७ ॥

विश्वावसुत्विति । [विश्ववावसुः] नाम कश्चिद् गन्धर्वः देव-

सङ्गीयमानत्रिपुरावटानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य-

स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

खे खेलगामी तसुवाच वाहः

सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।

तटाभिघाताटिव लग्नपङ्के

धुन्वन् सुङ्गः प्रोतधने विघाणे ॥ ४९ ॥

गायकः [तत् प्रायहरैः] तत्रमुखैः [प्रवीणैः] प्रकष्टवीणैः निपु-
णैर्वा । “प्रवीणे निपुणाभिन्नविन्ननिष्णातशिक्षिता” इत्य-
मरः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तद्विद्यार्थोत्तर-
पदेत्यादिना (२, १, ५१ पा०) समाहारसमासः । पात्रादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः स नपुंसकमिति (२, ४, १०) सूत्रवृत्ती
(सि० कौ० ३६७ पृ० स्थवा०) इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः ।
त्रिपुरस्य सम्बन्धि अवदानम् पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपम्
[त्रिपुरावदानम्] तत् सङ्गीयमानम्] स्तूयमानं यस्य स
तथोक्तः । “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । अध्वान्तम् तमी
मीह इति यावत् तद्विकारेण रागादिना लङ्घ्योऽभिभवनीयो
न भवतीति [अध्वान्तविकारलङ्घ्यः ।] विवाहादिकन्तु तस्य
लीलैत्यर्थः । [ताराधिपखण्डधारी] चन्द्रशेखरः शम्भुः [अ-
ध्वानम्] मार्गम् [ततार] अत्यगच्छत् ॥ ४८ ॥

खेइति । [खे] आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति [खेल-
गामी] [सशब्दाः] शब्दायमानाः [चामीकरकिङ्किण्यः] का-
ञ्चनचुद्रवण्टिकाः यस्य स तथोक्तः । “किङ्किणी चुद्र-

स प्रापद्प्राप्तपराभियोगं
 नगेन्द्रगुप्तं नगरं सुहृत्तात् ।
 पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः
 सुवर्णसूत्रै रिव क्लृप्यमाणः ॥ ५० ॥
 तस्योपकण्ठे धननीलकण्ठः
 कुतूहलादुन्मत्तखपौरदृष्टः ।
 स्ववाणचिह्नादवतीर्थ्य मार्गा-
 दासन्नभूष्टमियाय देवः ॥ ५१ ॥

घण्टिकाः” इत्यमरः । “नद्यृतश्च” इति कप् वाच्यते अने-
 नेति वाहो वृषभः । करणे घष् । [प्रीतघने] स्यूतमेघे अत-
 एव [तटाभिघातात्] [रोधीभिर्हात्] [लग्नपङ्के] स्निष्टकर्दमे
 [इव] स्थिते [विषाणे] ऋषे [सुहृदुन्मत्त] [तम्] हरम् [उवाह]
 वहति स्म ॥४९॥

स इति । [सः] वाहः [न प्राप्तः पराभियोगः] शत्रु-
 समाक्रान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं [नगेन्द्रेण] हिमवता [गुप्तम्]
 रक्षितम् [नगरम्] ओषधिप्रस्थम् [पुरः] अग्रे [विलग्नैः]
 संक्रान्तैः [हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः क्लृप्यमाण इव] [सुहृ-
 र्तात्] प्रापत् अन्यथा कथं दूरस्थाशुप्राप्तिः स्यादिति भावः ।
 पुरः प्रसृताः हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात् सीवर्णानि वृषाकर्ष-
 णदामानीव अलक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्येति । [तस्य] पुरस्य [उपकण्ठे] अन्तिके धनः मेघ
 इव नीलः कण्ठो यस्य स [धननीलकण्ठः] [देवः] [कुपः]

तच्छिमतूबन्धुजनाधिरूढै-
र्दृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः

प्रफुल्लच्छैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

वर्गावभौ देवमहोधराणां

द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने ।

समौ यतुर्दूरविसर्पिषोघौ

भिन्नैकसेतु पयसाभिवौघौ ॥ ५३ ॥

हलात्] दर्शनीत्सुक्धात् [उन्मुखैः पौरैर्दृष्टः] सन् [स्ववाण-
चिह्नात्] त्रिपुरविजयसमये स्ववाणाङ्गात् [मार्गात्] कुत-
श्चिदाकाशदेशात् [अवतीर्थ] अवरुद्ध [आसन्नभूपृष्ठम्]
निकटभूतलम् [इयाय] प्राप ॥ ५१ ॥

तमिति । [आगमनेन] शिवागमनेन [प्रतीतः] हृष्टः
[गिरिचक्रवर्ती] पर्वताधिराजः हिमवान् [च्छिमता]
वस्त्रालङ्कारादिसमृद्धेन [बन्धुजनेन अधिरूढैः] अनेन
बन्धूनां समस्वाम्यं सूचितम् । [गजानां दृन्दैः] [प्रफुल्लाः]
विकसितकुसुमाः [हृत्ताः] येषु तैः [स्वैः] स्वकीयैः [कटकैः]
नितम्बैः [इव] [तम्] हरम् [प्रत्युज्जगाम] अभिययौ ।
“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्भे” इत्यमरः ॥ ५२ ॥

वर्गाविति । [दूरविसर्पी] दूरगामी [घोषः] ययोस्ती
देवाश्च महोधराश्च तेषाम् [देवमहोधराणाम्] [उभौ वर्गौ]
[उद्घटितापिधाने] अपनीतकवाटे [पुरस्य द्वारे] भिन्नः दीर्घः

ह्रीमानभूङ्गुमिधरो हरेष
 वै लोक्वन्धे न कृतप्रणामः ।
 पूर्वं महिम्ना सहि तस्य दूर-
 मावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
 स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री-
 जीमातुरग्रसरतासुपेत्य ।

एकसेतु याभ्यां तो [भिन्नैकसेतू] [पयसामीघी] प्रवाही [इव]
 [समीयतुः] सङ्गतौ ॥ ५३ ॥

ह्रीमानिति । [भूमिधरः] हिमवान् तयोलोकाः [त्रै-
 लोक्वम्] चातुर्वर्ष्यादित्वात् (५, १, १२४ पा० सू० वा०) थञ्-
 प्रत्ययः । तस्य [वन्धे न] नमस्कार्येण [कृतप्रणामः] सन् ।
 “ऋत्विक्पितृव्यश्वशुरमातुलानां यतीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं
 कुर्यात् प्रत्युत्यायाभिवादनम्” इति स्मरणात् । [ह्रीमान-
 भूत्] महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात् सङ्कोचं प्रापेत्यर्थः । ननु
 विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागिव प्रणतस्य जामातुराचारमात्र-
 स्वीकारे कः सङ्कोच इति शङ्कां निरस्यति,—पूर्वमिति [हि]
 यस्मात् [सः] हिमवान् [पूर्वम्] प्रागिव [तस्य] ईश्वरस्य
 [महिम्ना] सामर्थ्येन [दूरम्] अत्यन्तम् [आवर्जितम्] नमि-
 तम् [आत्मशिरः न विवेद] सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसन्धानेन
 सङ्कोचः तदनुसन्धानन्वीत्सुक्यान्नास्तीति भावः ॥ ५४ ॥

स इति । [प्रीतियोगात्] सन्तीषसम्बन्धात् [विकसन्मुख-
 श्रीः] विकसन्ती मुखश्रीयस्य स तथोक्तः [सः] हिमवान्
 जायां मिमीते जानातीति [जामातुः] वरस्य । (६, ३, १०६

प्रावेशयच्छन्दिरच्छुभेन-

आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

तस्मिन् मुहूर्त्ते पुरसुन्दरीणा-

मौशानसन्दर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्यं

त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या

कथाचिदुद्दिष्टनवान्तमाल्यः ।

पा०) पृषोदरादित्वात्साधु । “जामाता दुहितुः पतिरिति”
अमरः [अग्रेसरताम्] पुरोगामित्वम् [उपेत्य] [एनम्] देवम्
आगुल्फं पादग्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तानि आपणमा-
र्गेषु पण्यवीक्षिकासु पुष्पाणि यस्मिन् तत् [आगुल्फकीर्णा-
पणमार्गपुष्पम् ।] “तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ” इत्यमरः ।
[ऋद्धम्] समृद्धम् [मन्दिरम्] नगरम् । “मन्दिरं नगरेऽगारे
मन्दिरीमकरालये” इति विश्वः । [प्रावेशयत्] ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । [तस्मिन्मुहूर्त्ते] हरपुरप्रवेशसमये [ईशा-
नस्य सन्दर्शने लालसानाम्] लोलुपानाम् । “लोलुपो लोलु-
भो लोलो लाललोलम्पटश्च सः” इति यादवः । [पुरसुन्दरी-
णाम्] [प्रासादमालासु] [इत्यम्] वक्ष्यमाणप्रकारेण [त्यक्तान्य-
कार्याणि] त्रिसृष्टकार्यान्तराणि [विचेष्टितानि] व्यापाराः ।
नपुंसके भावे क्तः (३,३,११४ पा०) इति क्तः [बभूवुः]
आसन् ॥ ५६ ॥

तान्मेवाह पञ्चभिः श्लोकैः,—

बन्धुं न सम्भावितः एव तावत्
 करिणः सहोऽपि च केशपाशः ॥ ५७ ॥
 प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
 साक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ।
 उत्सृष्टलीलागतिरनवाद्या-
 दलङ्गकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जुनेन

आलोकंति । [आलोकमार्गम्] दर्शनपथं गवाक्षमि-
 त्यर्थः । [सहसा व्रजन्त्या] गच्छन्त्या [अयाचित्] [उद्दृष्टनः]
 द्रुतगतिवशादुक्तबन्धनः अतएव [वान्तमाल्यः] उन्नीर्णमा-
 ल्यश्च यः सः [उद्दृष्टनवान्तमाल्यः] [करेण रुद्धः] गृहीतः
 [अपि च] [केशपाशः] केशकलापः । “पाशः पक्षश्च ह-
 स्ताश्च कलापार्थाः कवात्परे” इत्यमरः । [तावत्] आलीक-
 नमार्गप्राप्तिपर्यन्तम् [बन्धुम्] बन्धनायेत्यर्थः । [न सम्भा-
 वितः] न स्मृत एव ॥ ५७ ॥

प्रसाधिकेति । [काचित्] स्त्री [प्रसाधिकया] अलङ्-
 कर्णा [आलम्बितम्] रञ्जनार्थं धृतम् [द्रवरागमेव] आर्द्राल-
 ङ्कमेव अग्रपादो पादश्च [अग्रपादः] इति समानाधिकरण-
 समासः । “हस्तापाग्रहस्तादयो गुणगुणिनीर्भेदाभेदाभ्याम्”
 इति वामनः । तम् आक्षिप्य आक्षिप्य [उत्सृष्टलीलागतिः]
 त्यक्तमन्त्रप्रना सती आ गवाक्षात्] गवाक्षपर्यन्तं पदद-
 यमेतत् । [पदवीमलङ्गकाङ्क्षाम्] लाघारसचिह्नान् [प-

संभाव्य तद्वक्षितमाश्रयेत् ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्वा
 प्रस्थानभिन्नां न ब्रवन्व नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेद्य
 हस्तेन तस्याववक्षन्व्य वाक् ॥ ६० ॥

विलोचनमिति + [अपरा] स्त्री [दक्षिणम्] विलोच-
 नम् [अश्रनेन संभाव्य] अलङ्कार्य [तद्वक्षितम्] तेनाश्रनेन
 वक्षितम् [वामनेत्रम्] यस्याः सा तथोक्ता सती [तथैव]
 तेनैव रूपेण [शलाकाम्] अश्रनकूर्चिकाम् [वहन्ती] विभ्र-
 ती [वातायनसन्निकर्षम्] गवाक्षसमीपम् [ययौ] दक्षिण-
 भ्रष्टं संभ्रमात् व्युत्क्रमद्योतनार्थं “सद्यं हि पूर्वं मनुष्या
 अश्रते” इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥

जालान्तरिति । [अन्वा] स्त्री [जालान्तरप्रेषितदृष्टिः]
 गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टिः सती [प्रस्थानेन] गमनेन [भिन्नाम्]
 वृटिताम् [नीवीम्] वस्त्रयन्त्रिम् । “नीवी परिपथे अन्वी
 स्त्रीणां जघनवाससि” इति विश्वः । [न ब्रवन्व]
 नाबध्नात् । किन्तु [नाभिं प्रविष्टा] [आभरणान्नाम्]
 किङ्किणीनाम् [प्रभा] यस्य तेन । प्रभैव नाभेदावरणम्
 [अभूत्] इति भावः । [हस्तेन वाक्] [वक्षन्व्य] धृत्वा
 [नक्षी] ॥ ६० ॥

अर्धाचिता सत्वरसुखितायाः
 पदे पदे दुर्निमिते गलन्तो ।
 कस्याश्चिदासीद्दृशना तदानी-
 मङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भ-
 व्यसितान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
 सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥
 तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलि-
 क्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

अर्धेति । [सत्वरम्] सवेगम् [उत्थितायाः] [कस्या-
 श्चित्] अर्धमाचिता मन्दिभिर्गुम्फिता [अर्धाचिता] [दुर्नि-
 मिते] संभ्रमाद्दुःखेन निक्षिप्ते षु मिष् प्रक्षेपणे इति धातोः
 कर्मणि क्तः । [पदे पदे] प्रतिपदं वीषायां द्विर्भावः । [ग-
 लन्ती] गलद्द्रवा सती [रगना] मीखला [तदानीम्] तस्मिन्-
 वसरं [अङ्गुष्ठमूले] अर्पितम् [लनितम्] [सूत्रम्] एव [शेषः]
 यस्याः सा [आसीत्] ॥ ६१ ॥

तासामिति । तदानीं [सान्द्रकुतूहलानाम्] तासाम्
 स्त्रीषाम् [आसवगन्धो गर्भे] येषु तैः [विलोलानि नेत्राणि]
 एव [भ्रमराः] येषु तै [मुखैर्व्याप्तान्तराः] छत्रावकायाः
 [गवाक्षाः] [सहस्रपत्राभरणा इवासन्] कमलालङ्कृता एव

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतौनि ॥ ६३ ॥
तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियहृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

तावदिति । [तावत्] तस्मिन्नवसरे [इन्दुमौलिः] ई-
श्वरः [दिवापि प्रासादशृङ्गाणि] [ज्योत्स्नाया] अभिषेकेण
स्नपनेन [द्विगुणद्युतीनि] द्विराहत्तकान्तीनि । “गुणस्वाह-
न्तिशब्दादिज्जेन्द्रियामुख्यतन्तुषु” इति वैजयन्ती । [कुर्वन्]
[पताकाभिराकुलम्] आकीर्णम् [उत्तीरणम्] उच्छ्रिततीर-
णम् [राजपथं प्रपदे] ॥ ६३ ॥

तमिति । एकः एव दृश्यः दर्शनीयः तम् [एकदृश्यम्
तम्] ईश्वरम् [नयनैः पिवन्त्यः] अतिलक्षणाया पश्यन्त्य इ-
त्यर्थः । [ताः शङ्करं दृष्टिभिरापिबन्त्यः] इति वा पाठः ।
[नार्यो विषयान्तराणि] ततोऽन्यान्विषयान् शब्दादीनित्यर्थः ।
[न जग्मुः] न विदुरित्यर्थः । [तथाहि आसाम्] नदीणाम्
[शेषेन्द्रियहृत्तिः] श्रोत्रादिप्रहृत्तिः [सर्वात्मना] [स्वरूपकार्त-
त्वेन [चक्षुः प्रविष्टेव] श्रोत्रादिनीन्द्रियाणि स्वात्मनेरण
ग्रहणाशक्तेयक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्ये नमुपलभन्ते
किम् ? । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्ध-
 मपर्णया पिलवयापि तप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
 सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥
 परस्मरेण स्पृहणीयशीभं
 न चेदिदं इन्द्रमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् इये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥

अथ पीराङ्गनावचनान्याह,—

स्थान इति । [पिलवया] कीमलया [अपि] [अपर्णया
 पार्वत्या एतस्मै शिवाय इदम् एतदर्धम् ।] अर्थेन सह नि-
 त्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति (२, १, ३६ सू० वा० विशेष्यनिष्-
 त्वम् । [दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने युक्तम् । कुतः ? या नारी
 अस्य] ईश्वरस्य दास्यम् दासीत्वम् अपि लभेत सा कृतार्था
 स्यात् ।] या अङ्ग एव शय्या ताम् [अङ्कशय्याम्] लभेत सा
 [किमुत ?] कृतार्थेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

परस्मरेणेति । [स्पृहणीयशीभम्] सर्वैराशास्यमानसौ-
 ष्ढ्यम् इदं इन्द्रम् मिथुनम् । इन्द्रं स्पृहयेत्यादिना (८, १,
 १५ पा०) निपातः । [परस्मरेण नायोजयिष्यत् चेत्] न योज-
 येद्यदि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन् इये इन्धे रूपवि-
 धाने सौन्दर्यनिर्माणे [यत्नः] प्रयासः [विफलोऽभविष्यत्]
 भवेत् । एतदत्ररूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । लिङ्

न नूनमारूढरुषा शरीर
मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
ब्रीडादसुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
सन्नस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिश्या
मनोरथप्रार्थितमौश्वरेण ।
मूर्ध्नीनमालि ! क्षितिधारणोच्च-
मुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥

नेति । [आरूढरुषा] प्ररूढकोपेन [अनेन] हरेण [कु-
सुमायुधस्य] कामस्य [शरीरं न दग्धं नूनम्] किन्तु [कामः
असुं देवमुदीक्ष्य] दृष्ट्वा [ब्रीडात्] सौन्दर्येण जितोऽस्मीति
लज्जया स्वयमेव सन्नस्तदेहः । त्यक्तदेह इति [मन्ये] इत्युत्-
प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतः कोपः सम्भवतीति भावः ॥ ६७ ॥

काचिकाञ्चिदाह, —

अनेनेति । हे [मालि] सखि ! । “मालि सखी वयस्या-
च” इत्यमरः । [शैलराजः] हिमवान् [दिश्या] इत्यानन्देऽ-
व्ययम् । [मनोरथैः प्रार्थितम्] अवलम्बम् अभिलाषविषयी-
कृतमित्यर्थः । “प्रार्थना याच्भावरोधयोः” इत्यभिधानात् ।
[अनेन] ईश्वरेण [सम्बन्धमुपेत्य] अवाप्य [क्षितिधारणेनोच्चम्]
उन्नतम् [मूर्ध्नीनमुच्चैस्तरम्] उन्नततरम् । उच्चैरित्यव्ययात्-
प्रत्ययः । मूर्ध्नीं द्रव्यत्वात्सुप्रत्ययान्ती निधातः । किमेतिङ्

इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनां

शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं

हिमालयसालयमाससाद ॥ ६६ ॥

तत्रावतीर्याच्च तदक्षहस्तः

शरह्वनाद्दीधितिमानिवोत्साः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन

कक्ष्यान्तराण्वद्दिपतेत्रिवेश ॥ ७० ॥

प्रकर्षे तस्य विधानादिति । [वक्ष्यति] धारयिष्यति
वहतेर्लृट् ॥ ६८ ॥

इतीति । [त्रिनेत्रः] त्र्यम्बकः त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः

क्षुम्भादिषु चेति (८, ४, ३८ पा०) णत्वाभावः [इति] इत्यम्

[ओषधिप्रस्थविलासिनीनाम्] सम्बन्धिनीः [श्रोत्रसुखाः]

श्रवणमधुराः [कथाः] आलापान् [शृण्वन्] [केयूरैः] अङ्गदैः

[चूर्णीकृताः लाजानां मुष्टयः] यस्मिन् तं तथोक्तम् । तत्रा-

वकीर्णाः आचारलाजाः अन्तराल एवाङ्गदैः चूर्णपेषं पि-

थ्यन्त इति पुरन्धिजनसम्बन्धातिशयोक्तिः । [हिमालयस्य]

हिमवतः [आलयम् भवनम्] [आससाद] ॥ ६८ ॥

तत्रेति । [तत्र] हिमवदालये [अश्रुतेन] विष्णुना [दक्ष-

हस्तः] विस्तीर्णहस्तावसम्बः सन् [शरह्वनात्] शरन्वेषात्

शरद्विषेषणाधीघस्य शुभ्रत्वं गम्यते । [दीधितिमान्] सूर्यः

[इव] [लक्ष्णाः] वृषात् [अवतीर्य] [कमलासनेन पूर्वम्] अग्रे

कक्ष्यान्तराणि गेहप्रकी-

सप्तमः सर्गः ।

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः
सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
गणाश्च गिर्यास्तयमभ्यगच्छन्
प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७१ ॥
तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत्
सरत्नमर्षा मधुमञ्च गत्र्यम् ।
नवे दुञ्जले च नगोपनौतं
प्रत्यग्रहौत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥

ठान्तराणि [विवेश] । “कक्षा कच्छे वरत्रायां काञ्चगं गेहे
प्रकीर्षणे” इति यादवः ॥ ७० ॥

तमिति । [तम्] ईश्वरम् [अन्वक्] अनुपदम् अव्ययमे-
तत् । “अन्वगन्वच्चमनुगीऽनुपदं क्लीवमव्ययम्” इत्यमरः ।
[इन्द्रप्रमुखा देवाश्च] सप्त ऋषयः पूर्वे येषान्ते [सप्तर्षिपूर्वाः] ।
न बहुव्रीह्याविति (१,१,२८पा०) सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ।
[परमर्षयः] सप्तकादिमहर्षयश्च । सन्महत्परमीत्तमी-त्कृष्टाः
पूज्यमानैरिति (२,१,६१पा०) तत्पुरुषः । [गणाः] प्रमथाश्च
[उत्तमार्थाः] महाप्रयोजनानि [प्रशस्तम्] प्रकृतम् अमोघ-
मित्यर्थः । आरभ्यत इति [आरम्भः] उपायः तम् [इन्द्रगिर्या-
स्तयम्] हिमवन्मन्दिरम् [अभ्यगच्छन्] प्राविशन्नित्यर्थः ॥७१॥

तत्रेति । [तत्र] हिमवदालये [ईश्वरो विष्टरभाक्] आ-
सनगतः उपविष्ट इत्यर्थः । [यथावत्] यथाहं विधिवदि-
त्यर्थः । [सरत्नम्] रत्नसहितम् [अर्घ्यम्] अर्घ्यार्थजलम् । मधु

श्रीमद्भागवतम् ७२
वाङ्मय (बुद्धिमान्)
प्रादिकान्तम्

दुकूलवासाः स बधूसमीपं
 निन्द्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
 वेलासमीपं स्फुटफेनराजि-
 न्वैवदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

तथा प्रष्टद्वावनचन्द्रकान्था
 प्रफुल्लचक्षुः कुमदः कुमार्या ।
 प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्
 संहृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

मधुपर्कमित्यर्थः । “दधिमधुनी सर्पिर्मध्वलाभ” इति आ-
 खलायनगृह्यसूत्रात् । [नवे दुकूले च] इति [सर्वम् नगोप-
 नीतम्] हिमवदानीतम् अर्घ्यादिकं मन्वान् वर्जयित्वा मन्व-
 वर्जं ततो नञ्समासः [अमन्ववर्जम्] मन्वान् न वर्जयित्वा
 इत्यर्थः द्वितीयायाच्चेति (३, ४, ५३पा०) णमुल्प्रत्ययः इत्याह-
 न्यासकारः अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्र । [प्रत्ययहीत्] स्वीक-
 तवान् ॥ ७२ ॥

दुकूलेति । अथ [दुकूलवासाः] दुकूलं वसान इत्यर्थः ।
 [सः] शरः [विनीतैः] अनुवृत्तैः अवरोधेषु ये दक्षाः तैः [अ-
 वरोधदक्षैः बधूसमीपं निन्द्ये] नीतः । कथमिव [स्पुटा फेना-
 नाम् राजिः] यस्य सः उदकमस्यास्तीति [उदन्वान्] समुद्रः ।
 उदन्वानुदधी चेति (८, २, १३पा०) निपातनात्साधुः । [नवैः]
 अचिरोदितैः [चन्द्रपादैः] चन्द्रकिरणैः [वेलासमीप-मिव] ॥७

तयोः समापत्तिषु कातराणि
 किञ्चिद् व्यवस्थापितसंज्ञतानि ।
 ह्यौयन्त्राणां तत्क्षणमन्वभूव-
 नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥
 तस्याः करं शैलगुरूपनौतं
 जग्राह ताम्नाङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः ।

भाननचन्द्रस्य कान्तिः' यस्यास्तया तथोक्तया [तया कुमारी
 शरदा लोक इव संसृज्यमानः] सङ्गच्छमानः [शिवः] [च-
 चूषि कुमुदानि] इव तानि [प्रफुल्लानि] यस्य सः तथोक्तः
 चेतः सलिलमिव तत्-प्रसन्नं यस्य सः तथोक्तः [प्रसन्नचेतः
 सलिलोऽभूत्] । शरल्लोकयोरपि यथोचित विशेषणानि
 योच्यानि ॥ ७४ ॥

तयोरिति । [तयोः] बध्वरयोः [समापत्तिषु] यदृच्छया
 सङ्गतिषु [कातराणि चकितानि । "अधीरे कातरे" इत्य-
 मरः । दृष्टमसमर्शनीति भावः । [किञ्चित्] ईषत् व्यवस्था-
 पितानि स्थिरीकृतानि पश्चात् संज्ञतानि निवर्त्तितानि
 चेति [व्यवस्थापितसंज्ञतानि] । पूर्वकालेत्यादिना (२, १, ४८
 पा०) तत्पुरुषः [अन्योन्यस्मिन् लीलानि] सट्षणानि ।
 "लोलसखलसट्षणयोः" इत्यमरः । [विलोचनानि दृश्यः] तत्
 चक्षुः] तस्मिन् चक्षुः [स्त्रीयन्त्राणाम्] क्रिया निमित्तेन सङ्को-
 चम् [अन्वभूवन्] ॥ ७५ ॥

तस्या इति । [अष्टमूर्त्तिः] शिवः, तस्मादीश्वराच्छङ्कत

उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य

तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥

रोमोद्गमः प्रादुरभूद्मायाः

स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन

समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

शरीरे [गूढतनोः] गुप्तशरीरस्य [स्मरस्य पूर्वम्] [प्ररोहमिव]
प्रथमाङ्गुरमिव स्थितम् शैलगुरूपनीतं [शैलगुरुणा] हिम-
वता उपनीतं प्रापितम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरो-
धसा [उपनीतम्] [ताम्राङ्गुलिम्] रक्ताङ्गुलिं [तस्याः]
पार्वत्याः [करं जग्रह] ॥ ७६ ॥

रोमोद्गमेति । [उमायाः रोमोद्गमः] रोमाश्वः [प्रादुर-
भूत्] । पुमान् गौः पुङ्गवः वृषभः । गोरतद्वितलुकीति (५,
४,६२, पा०) टच् । सः केतुः चिह्नं यस्य सः [पुङ्गवकेतुः] शिवः
[स्विन्नाङ्गुलिरासीत्] । अतीत्प्रेक्षते [पाणिसमागमेन] पा-
ण्योः संसर्ग्येन कर्त्वा [तयोः] बधूवरयोः [मनोभवस्य वृत्तिः]
अवस्थितिः [समं विभक्तेव] समीकृतेवेत्यर्थः । प्राक्सिद्धसा-
ध्यनुरागसाम्यस्य सम्प्रति तत्कार्यदर्शनात् पाणिसंसर्गकृत-
त्वमुपेक्षते । ननु कन्या तु प्रथमसङ्गमे स्त्रियकारचरणा
भवति पुमांस्तु रोमाश्वितो भवतीति वात्स्यायनेन विषरीत-
मुक्तमिति चेत् नैषदोषः एभिरनयोर्लाभं परीक्षेति वाक्-
कृत्ते एभिरिति बहवचनेन स्त्रीरुमाश्वग्रहणस्य सकलसालि-

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यत्नम् ।
 द्वधूवरं पुष्पति काञ्चित्प्रसन्नम् ।
 सान्निध्ययोगाद्गणयोस्तस्मान्नो
 किं कथ्यते श्वैरुभादस्य तस्य ॥ ७५ ॥
 प्रदक्षिणप्रक्षमणात् शयानो-
 र्दक्षिणस्तन्निद्रुमं चकाशे ।
 श्वैरुपास्तेष्विव वर्त्तमान-
 मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७६ ॥

अन्यथाभिधानात् स्तोत्रविरोध इत्यपास्तम् । तदेतत् रघु-
 वंशसञ्जीवन्यां सुखतमवोचम् सात्त्विकात् “स्तम्भप्रसन्न-
 रोमाञ्चाः खेदो वैवर्ण्यवेपथू । अशु वैवर्ण्यमित्यष्टौ सा-
 त्तिकाः परिकीर्त्तिता” इति ॥ ७७ ॥

प्रयुक्तोति । [यत्] यत्प्रकारणात् [प्रयुक्तं पाणिग्रहणम्]
 यस्य तत्तद्योक्तम् [अच्यत् ।] कौम्भिकम् बधूश्च वरश्च [बधू-
 वरम्] समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । [तदानीम्] पाणिग्रहण-
 काले [अनयोः] उमागिवयोः [सान्निध्ययोगात्] सन्निधि-
 भावात् [अग्रामं] उत्तमाम् [काञ्चित्] शोभाम् [पुष्पति]
 पुष्पाति [तस्मैभयस्य] उमामहैश्वर्यस्य मिश्रणस्य [श्रीः]
 निद्रुः कथ्यते [स्तम्भसाहाय्यस्य] श्रीभ्रलम्भः तस्य श्रीभा-
 वित् १ इत्येवम् । “तिवाहसमये गीरीप्रियतौ बभूवुः स-
 नुप्रविशेताम्” इत्यागमः ॥ ७८ ॥

तो दम्पती विः परिशीव कङ्कि-

मन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताद्यौ ।

स कारयामास बधूं पुरोध-

स्तस्मिन् समिहार्चिषि लाजमोक्षम् ॥८०॥

सा लाजधमाञ्जलिमिष्टगन्धं

गुरूपदेशाद्ददनं निनाय ।

[कथानीः] कर्मणः [प्रदक्षिणप्रक्रमणात्] प्रदक्षिणीकरणात्
[चकाशे ।] किमिव [मेरीरुप्राक्तेषु] परिसरेषु [वर्त्तमानम्]
आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । [अन्योन्येन संस-
क्तम्] सङ्गतं मिथुनस्वाप्येतत् विशेषणम् । अहश्च त्रियामा
च [अहस्त्रियामम्] रात्रिन्दिवम् [इव] समाहारे इन्है कव-
ज्ञावः ॥ ७९॥

ताविति । [सः] पुरस्तादेव हितं विधत्ते इति [पुरोधाः]
पुरोहितः [अन्योन्यस्य संस्पर्शेन] स्पर्शसुखेन [निमीलिताद्यौ
तौ] जाया च पतिश्च [दम्पती] कर्मभूती । जायाशब्दस्य
(२,२,३१ ग०सू०) दम्भायो निपातितः । [वङ्किं त्रिः]
त्रिवारम् । “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति” (५,४,१८पा०) सुप्
[परिशीय] परितो नीत्वा प्रदक्षिणीकार्येत्यर्थः । नयती-
र्द्धिकर्मकाङ्गाप् [समिहार्चिषि] क्षीतज्वाले [तस्मिन्] वङ्गी
[बधूं लाजमोक्षम्] लाजविसर्गम् [कारयामास] । हृत्कोर-
व्यतरस्यामिति (१,४,५३ पा०) विकल्पादधिकर्तुः कर्म-
त्वम् ॥ ८० ॥

कपोलसंसर्पिण्यिषः स तस्या
 मुहूर्त्तकर्णीत्यलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥
 तदौषदाद्रीक्षणगण्डलेख-
 मुक्फासिकालाञ्जनरागमहणोः ।
 बधूमुखं क्लान्तयवावतंस-
 माचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥
 बधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से !
 वङ्घ्रिविवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

[दृष्टः] प्राणतर्पण इत्यर्थः [गन्धः] यस्य तं [लाजधूमाञ्जलिम्
 वदनं निनाय ।] [कपोलसंसर्पिणी शिखा] यस्य सः तद्योक्तः
 [स] धूमः [तस्याः] गौर्याः [मुहूर्त्तकर्णीत्यलतां प्रपेदे ।]
 धूमस्य विद्युत्प्रवृत्त्यात् मुहूर्त्तग्रहणम् ॥ ८१ ॥

तदिति । [तत्] बधूमुखम् [आचारधूमग्रहणात्] आचा-
 रप्राप्तधूमत्वात् [द्रीषदाद्री] खिन्ने [अरुणे] च [गण्डलेखे]
 गण्डस्थले यस्य तत्तद्योक्तम् [अण्योः] [उच्छ्वासी] उत्रच्छन्
 [कालाञ्जनस्य रागः] अञ्जनं यस्य तत्तद्योक्तम् [क्लान्तो
 यवावतंसः] यवाङ्करकर्णपुरी यस्य तत्तद्याभूतम् [बभूव ।]
 “लाजाञ्जलिं विद्युज्ज धूमाग्रं जिघ्रेत” इति प्रयोगवृत्ति-
 कारः ॥ ८२ ॥

बधूमिति । अथ [बधूं द्विजः] पुरीधाः [प्राह ।] किमिति
 हे [वत्से ! एष वङ्घ्रिः तव विवाहं प्रति] विवाहकर्मणी-

शिवेन भर्ता सह धर्मचर्या
 कार्या त्वया मुक्ताविचारयेति ॥ ८३ ॥
 आलोचनान्तं श्वयो विसृज्य
 पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्वा ।
 निदाघकालोत्सृज्यतापयेच
 माहेन्द्रमन्त्रः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥
 ध्रुवेण भर्ता ध्रुवदर्शनाय
 प्रयुज्यमाना प्रिवदर्शनेन ।

विद्यास्या] निर्विचारया [त्वया धर्मचर्या] धर्माचरणम्
 [कार्या] कर्तव्येति । अयञ्च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः ।
 यथाह आश्वलायनः “सहधर्मश्चरेति प्राजापत्य”
 इति ॥ ८३ ॥

आलोचनान्तमिति । भवस्य पत्न्या [भवान्वा] इन्द्र-
 नरुहभवभ्रुवर्षरुद्रेत्यादिना (४,१,४८ पा०) डीप् आनुगाग-
 मस्य । [आलोचनान्तम्] नेत्रान्तपर्यन्तम् आङ्-मर्यादा-
 भिक्षिण्योः (२,१,१३ पा०) इत्यध्वयीभावः । [श्वयो] शीते
 [विसृज्य] विस्तार्य [तत्] पूर्वोक्तम् [गुरोः] यात्रिकस्य [वच-
 नम्] सह धर्मं चरेति वाक्यम् [निदाघकाले] शीतकाले
 [उत्सृज्यतापया] उत्कटसन्तापया [पृथिव्या] [प्रथमम्]
 आत्यम् [माहेन्द्रम्] पार्जन्यम् [अभ्रं इव पीतम्] अत्यादरेण
 श्वप्रवेक्षणम् ॥ ८४ ॥

सादृष्ट इत्याननसुन्नमथ्य

द्वौसन्नकण्ठी कथमथुवाच ॥ ८५ ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन

प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां

पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

बधूर्विधात्रा प्रतिनन्दते च

नेन ध्रुवेण शाश्वतेन [भर्ता] [ध्रुवस्य] नक्षत्रविशेषस्य [दर्श-
नाय ।] “ध्रुवो भभेदे क्लीवन्तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु” इत्य-
मरः । [प्रयुज्यमाना] दृश्यतामिति प्रर्थमाणा [क्रीसन्न-
कण्ठी] क्रिया हीनस्वरा [सा] बधुः [कथमपि आननसुन्न-
मथ्य दृष्ट इत्युवाच] ॥ ८५ ॥

इत्थमिति । [इत्थम्] अनेन प्रकारेण । इदमस्थमुरिति
(५,३,२४ पा०) यमुप्रत्ययः । [विधिज्ञेन] विवाहप्रयोगज्ञेन
शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । [पुरोहितेन] हैमवतेन [प्रयुक्तपाणिग्रहणो-
पचारौ] कृतविवाहकर्माभौ [प्रजानां पितरौ तौ] उमामहे-
श्वरौ [पद्मासनस्थाय] पद्मासनीपविष्टात् [पितृणां पित्रे] [पि-
तामहाय] ब्रह्मणे । “पितामहो विरिञ्चोऽश्वाजातस्य जून-
केऽपि च” इति विश्वः । पितृव्यमातुलमातामहपितामहा
इति (४,२,३६ पा०) निपातनात्साधुः । [प्रणेमतुः] नमस्-
कृतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यत्वाद्दिगि भावः ॥ ८६ ॥
बधूरिति । [बधूः] कन्या [विधात्रा] ब्रह्मणो हे [कथ-

कल्याणि ! वीरप्रसवा भवेति ।
 वाचस्पतिः सन्पि सोऽष्टमूर्त्तौ
 त्वाशास्य चिन्तास्तिमितोवभूव ॥ ८७ ॥
 कृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं
 तादेव्य पश्चात् कनकासनस्थौ
 जायापती लौकिकमेषणीय
 मारुच्चतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
 पद्मान्तलग्नैर्जलविन्दुजालै-

वि !] शोभने ! वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा [वीरप्रसवा]
 वीरसूः [भवेति प्रतिनन्दते [स] आशिषमुक्तेत्यर्थः । [सः]
 विधाता [वाचस्पतिः] वागीश्वरः [अपि सन् ।] कस्कादिषु
 (८, ३, ४८ पा०) पाठास्माधुः [अष्टमूर्त्तौ] शिवे [तु] [आशा-
 स्यम्] आकाङ्क्षं तत्र [चिन्ता] विचारः तस्याम् [स्तिमितः]
 मन्दः [वभूव ।] तस्य निरीहस्याशास्याभावादाशिषि स्तिमि-
 त्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

कृप्तेति । ती [जायापती] बधूवरी [पश्चात्] नमस्कारा-
 नन्तरम् [कृप्ताः] [रचिताः] [उपचाराः] पुष्परचनादयो य-
 स्याम् [तां चतुरस्रवेदीम् एव] प्राप्य [कनकासनस्थौ] सुप्ती
 [लौकिकम्] लोके विदितम् आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएव
 [एषणीयम्] आशास्यम् । “तथाहि लौकिकाचारं मनसापि
 न कृष्येत्” इति यास्नादव्यकरणसम्प्रित्यर्थः । इषेरिच्छा-
 न्तर्गतम् । [मारुच्चतारोपणमन्वभूताम्] ॥ ८८ ॥

राक्षष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।

तयोरुपर्यायतनालदण्ड

माधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८६ ॥

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन

सरस्वती तन्निधुनं नुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं

वधूं सुखग्राह्यानिबन्धनेन ॥ ९० ॥

पत्रान्तेति । [लक्ष्मीः] श्रीदेवी [पत्रान्तेषु] दलप्रान्तेषु [लग्नेर्जलबिन्दुजालैः] [आकृष्टा आहृता] [मुक्ताफलजालेन] प्रान्तलम्बिना मुक्ताकलापिन या [शोभा] सा येन तत्तथोक्तम् [आयतम्] दीर्घम् [नालम्] इव [दण्डः] यस्य तत् [कमलम्] एव [आतपत्रम्] तत् [तयोः उपरि आधत्त] दधी ॥ ८६ ॥

द्विधेति । अथ [सरस्वती] वाग्देवी [द्विधा] संस्कृत-प्राकृतरूपेण द्वैवध्येन [प्रयुक्तेन] उच्चारितेन [वाङ्मयेन] शब्द-जालेन [तन्निधुनं नुनाव] तुष्टाव । ए सुताविति धातोर्लिट् । केन ? कमित्याह संस्कारिति [संस्कारेण] शास्त्रव्युत्पत्त्या [पूतेन] प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन संस्कृतेनेत्यर्थः [वरेण्यम्] वरणीयं श्लाघ्यमित्यर्थः । वृणीतेरीणादिकः (वृञ्प्रत्यय इति ३, ६८ सू०) एवंप्रत्ययः । [वरम्] वीढारं शिवम्, [सुखेन ग्राह्यम्] सुबोधम् [निबन्धनम्] रचना यस्य तेन वाङ्मयेन प्राकृतभाषयेत्यर्थः [वधूं], नुनावेत्यनेन सम्बन्धः ॥ ९० ॥

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेद'

रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां सुहृत्त'

प्रयोगमाद्य' ललिताङ्गहारम् ॥ ६१ ॥

ताविति । [तौ] दम्पती [सन्धिषु] सुखादिनिर्वहणा-
न्तेषु पञ्च सन्धिषु । तदुक्तं दशरूपके । “सुखं प्रतिमुखं
गर्भः सावमर्षीपसंहतिः” इति । [व्यञ्जितवृत्तिभेदम्] स्पृष्टी-
कृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् रसानुगुण्येनेति शेषः । तदुक्तं
भूपालेन “कौशिकी स्यात्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती ।
रौद्रबीभक्षयोर्वृत्तिर्नियतारभटी पुनः । शृङ्गारादिषु भावज्ञैः
रसेष्विष्टा तु भारती ।” तथा । “कौशिक्यारभटी चैव सा
त्वती भारती तथा । चतस्रोवृत्तयोज्ञेयास्तासु नाद्यं प्रति-
ष्ठितम्” इति । [रसान्तरेषु] शृङ्गारादिरसभेदेषु “शृङ्गा-
रादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस” इत्यमरः । “शृङ्गार-
हास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । वीभक्षाद्भुतशान्तास्य-
रसाः पूर्वैरुदाहृता” इति [प्रतिबद्धरागम्] प्रतिनियमेन
प्रवर्तितः वसन्तललितादिरागो यस्मिन् तम, यस्मिन् र-
योरागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथा
काद्वलः । “रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुंरागेण प्रगीयते । शृङ्गा-
हास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः । भयानके च वीभक्ष-
यान्ते गीयो नपुंसकै” इति । [ललिताङ्गहारम्] मधुराङ्ग-
विधेयम् “अङ्गहारोऽङ्गविधेय” इत्यमरः । आदौ भ

देवास्तदन्ते हरमूढभाष्यं

किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्ते-

र्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ६२ ॥

तस्यानुमेने भगवान् विमन्यु-

र्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कार्य्यं (काल) विद्वि-

र्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ६३ ॥

करणादीनां नाटकं प्रकृतिं बुधा” इति । [अप्सरसाम्]
वृश्चादीनाम् प्रयुज्यत इति [प्रयोगः] रूपकं नाटकमित्यर्थः
। अथमिति विशेषणात् । तम् [मुहूर्त्तमपश्यताम्] दृष्टवन्तौ ।
। आभास्येत्यदिना (७,३,७८पा०) दृश्येः पश्चाद्देशः ॥६१॥
देवा इति । [देवाः] इन्द्रादयः [तदन्ते] तस्य प्रयोगदर्शन-
ान्ते अवसाने [जदभाष्यम्] परिणीतदारम् [हरम्] [किरी-
टु बद्धाः अञ्जलयः] येषान्ते तथोक्ताः सन्तः [निपत्य] प्रणम्य
। [शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तेः] लक्षशरीरस्य “परिणेष्यति
वर्तते यदेत्यादिना” शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वा-
ः। [पञ्चशरस्य] कामस्य कर्तुः [स्त्रियां ययाचिरे पुनः
। [शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तेः] लक्षशरीरस्य तस्य सेवा स्त्रीक्रियतामिति प्रार्थया-
सुरित्यर्थः दुष्प्राज्ञं पजित्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६२ ॥

तस्मेति । [विमन्युः] विगतक्रोधः [भगवान्] इन्द्रः

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
 क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
 कनककलसयुक्तं भक्तियोभासनाद्यं
 क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥

मेने तथाहि [कार्यविद्भिः] कार्यज्ञैः अथ वा [कालविद्भिः]
 अवसरज्ञैः [काले] योग्यावसरे [प्रयुक्ता] अनष्टिता [भर्तृषु]
 स्वामिषु विषये [विज्ञापना] [सिद्धिमेति खलु] सफला भव-
 तीत्यर्थः । अयमेवास्य स्मरसेवास्वीकारः यदात्मन्यपि तत्-
 सायकव्यापारम् अङ्गीकृतवानिति ॥ ८३ ॥

अथेति । [अथेन्दुमौलिः] ईश्वरः [स्तान् विबुधगणान्
 विसृज्य] [क्षितिधरपतिकन्याम्] पार्वतीम् [करेण आद-
 दानः] [कनककलसयुक्तम्] मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्ण-
 कुम्भम् [भक्तयः] पुण्यादिरचनाः तासाम् [श्रीभया सनाद्यम्]
 सहितमित्यर्थः । [क्षितिविरचितशय्यम्] क्षिती विरचिता
 स्थण्डिले कल्पिता शय्या तल्पं यस्मिन् तत्तथोक्तम् । [कौतु-
 कागारमागात्] शय्यागृहं जगाम । अत्राश्वलायनः । “अत
 जङ्घमच्चारलवणाग्निनावधः यायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्वा-
 ताम्” इति । अतजङ्घं विवाहाद्दूङ्घं आत्रिरावादिति शेषः
 “त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा” इति वचनात् । तथा काम-
 शास्त्रेऽपि “अथ परिषयरात्री प्रक्रमेन्नैव किञ्चित्सिद्धम् च
 रजनीषु स्वप्नभावा दुर्नोति । त्रिदिशसिद्धि न भिन्याद्
 ब्रह्मचर्यं न चास्मद्भ्रातृभ्योऽप्युत्थानेन नमं कुर्वीत्”

